

क्षेभराज अने साध्वी

(त्रिअंकी नाटक)

लेखक
गोवर्धनराम माधवराम त्रिपाठी

संशोधक-संपादक
डॉ. सित. ड. मडेटा

अन. अम. त्रिपाठी प्रा. वि.
१५४, शामणदास गांधी मार्ग
मुंबई ४०० ००२

KHEMRAJ ANE SADHVI:

Three-act Play by Govardhanram M. Tripathi

Published by N. M. Tripathi Pvt. Ltd., Mumbai-2

प्रथम आवृत्ति: २००२

मूल्य: ३. ५०.००

प्रकाशक:

कार्तिक आर. त्रिपाठी

अन. अम. त्रिपाठी प्रा. लि.

१६४, शामणदास गांधी मार्ग

मुंबई ४०० ००२

वेआउट/टाईपसेटिंग:

अपूर्व आशर

ईमेज सिस्टम्स

११ नीरव चोकसी अपार्टमेंट्स,

आंबावाडी, अमदावाद ३८० ००६

फोन: ६४२.३५८०

मुद्रक:

चंद्रिका प्रिन्टरी

भिरजापुर, अमदावाद ३८० ००१

ક્ષેમરાજ અને સાધ્વી

મારા મુંબાઈના ઘરઘણી છોટાલાલ મૂળચંદ ગુજરાતી નાટક કંપનીના માલીક છે. તેણે મુંબાઈમાં મારી પાસે નાટક લખાવવા આગ્રહ ઘણી વાર ભાઈ નરહર દ્વારા કરેલો. તેને મહે ઉત્તર કહાવ્યો હતો કે સરસ્વતીચંદના ચોથા ભાગમાંથી છુટો થાઉં તે પછી કહાવશો તો હું વિચાર કરીશ. તે પ્રમાણે તેમણે કહાવ્યું ત્યારે લીલાવતીનો મંદવાડ પૂરવેગમાં હતો ને તેને માટે ઘણું ખરચ થઈ ગયું હતું ને તે હજી ઘણું જીવશે ને આપણે ખરચ કરીશું એવી આશા હતી તે પુરી પાડવાને પઈસાનો જોગ કરવા તેમ છોટાલાલને આપેલો બોલ પાળવા આ નાટક લખ્યું. પણ એવા મંદવાડના વખતમાં નાટક લખવાં તે કેઈ શક્તિથી? વગરશક્તિએ ને પૂરી ચિન્તાને કાળે જેમતેમ કરી આ નાટક લખી કહાડ્યું અને તેમાં પણ નાટકશાળાના દ્રષ્ટાવર્ગને રૂચે ને ભારે ન પડે એવી કૃત્રિમ કળા વાપરવાનો યત્ન કર્યો. લખતાં મગજને શ્રમ ને કલેશ ઘણો થયો તોપણ લખ્યું ને તેની સાથે મગજમાં હતું કે આમાં નાટકવાળા કાંઈ કમાશે નહીં માટે ભાઈને કહ્યું કે નાટકવાળા નાટક ભજવશે ને તે પહેલાં નહીં પણ પછીથી પઈસાની વાત કરવી કે તેઓ છેતરાય નહીં.

મણીલાલ નભુભાઈનું નાટક લખાયા પહેલા તેણે પઈસા લીધા હતા ને નાટક કામમાં લાગ્યું નહીં ને નાટકવાળાના પઈસા ડુબ્યા. આ નાટકથી તેઓ આમ છેતરાશે એવો સંભવ લાગવાથી મહે તેમને સૂચના કરી કે પઈસા આપવા હોય તો આપજો ને ન આપવા હોય તો આપશો નહીં પણ પ્રથમ પુસ્તક વાંચી જાવ ને ખાતરી કરો કે પઈસા આપવા જેવું આ નાટક છે ખરું? તેમણે વાંચ્યું ને નાટક નપાસ પડ્યું ને હું ધારતો હતો તે ખરું પડ્યું.

નાટક નકામું પડ્યું, જેના ખરચને માટે લખ્યું હતું તે લીલાવતી સંસારમાંથી ચાલી ગઈ, ને નાટકવાળા સાથેનો મ્હારો આટલો પણ અયોગ્ય સંબંધ કે સંસર્ગ થતો અટક્યો. બાકી લીલાવતીને માટે કરવું પડેલું ખરચ તો તે મને બીજી રીતે આપતી ગઈ ને મ્હારૂં દેવું પતાવતી ગઈ — કારણ નાગપુર કંપનીનો

મફતનો શેર મને તેના મરણના અરસામાં જ મળ્યો ને તેની બજાર કીમત લીલાવતી પાછળ થયલા ખરચ જેટલી છે!

આ નાટક છપાવવાને માટે લખ્યું ન હતું તે છપાવવા યોગ્ય નથી એમ સ્નેહીયોનો અભિપ્રાય થયો તે મને યોગ્ય લાગ્યાથી છપાવતો નથી.

૧૧-૭-૧૯૦૨

—ગો. મા. ત્રિ.

પ્રસ્તાવના

જાતપુશામતનો આક્ષેપ વહોરીને પણ એમ ઘટાવવાનું મન થાય છે કે નિયંતાની ગજબની કૃપા છે મારી ઉપર. જગત્સાક્ષર ગોવર્ધનરામનું સાહિત્ય, તેમની હસ્તપ્રતો, તેમનું ઘર, ઘરનું રાયરચીલું, તેમનું અંગત પુસ્તકાલય... આ બધું જ મને કોઈ પણ જાતના અંતરાય વગર મળ્યું છે. બધું જ સરળતાથી હાથવગું થયું છે. કેવો નસીબદાર છું હું? આવો મૂલ્યવાન ખજાનો આમ સહજ-સરળ રીતે મળી રહે એ શું ઓછી કૃપા છે પ્રારબ્ધની!

ઈ.સ. ૧૯૮૯માં નડિયાદના ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકાલય સાથે સંકળાયો ત્યારે સાથોસાથ 'ગોવર્ધનરામ સ્મૃતિમંદિર'ની સેવા કરવાનો પણ લહાવો મળ્યો, પણ હૃદય કકળી ઊઠે એવી એ ઘરની દશા હતી. પડીને પાદર થવાની તૈયારીમાં હોય એવું થઈ ગયું હતું ગોવર્ધનરામનું એ સ્મારક. વળી, એમાં રહેલો ખજાનો તો ક્યારનોય ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદમાં પહોંચી ગયો હતો. ઈ.સ. ૧૯૮૧માં વહીવટકર્તાઓએ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને ગોવર્ધનરામની બધી જ હસ્તપ્રતો ભેટમાં આપી દીધી હતી. એ પછી તો એમના ઘરના કોતરણીવાળાં સુંદર કબાટો સમેત ગોવર્ધનરામનું અંગત પુસ્તકાલય પણ અમદાવાદ પહોંચી ગયેલું. આમ, ઈયત્તા અને ગુણવત્તામાં નડિયાદ અને ગોવર્ધનરામનું સ્મારક સાવ જ કંગાળ થઈ ગયું હતું. શું કરવું, ક્યાંથી શરૂ કરવું, કેવી રીતે કરવું... કશી સૂઝ પડે નહીં. પહેલાં ત્રણ વર્ષો તો એ મકાનની મરામતમાં, જાળવણી કરવામાં, અસલ હતું તેવું ને તેવું જ લાગે તે રીતે ટકાવી રાખવાના પ્રયત્નમાં ગયાં. એમાંય વળી ઈંટ-સિમેન્ટની દુનિયામાં અભણ હોઈએ એટલે કામ વધુ અઘરું બને. એમાંથી પરવાર્યા ત્યારે જે બધું અમદાવાદ પહોંચી ગયેલું તે બધું પાછું નડિયાદ લાવવાની ભાંજગડો શરૂ કરી. મુંબઈની ત્રિપાઠી કંપનીવાળા (અલબત્ત, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી ફાઉન્ડેશનવાળા પણ...) મુ. ધ્રુમનભાઈનું માર્ગદર્શન મળ્યું. મુ. કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક નડિયાદ અને પરિષદ વચ્ચેના સુમેળભર્યા વિચારવાહક બન્યા, અને મેં શરૂ કરી પટાવાળી.

મુ.રઘુવીરભાઈએ અમારી વાત, લાગણી અને પરિસ્થિતિ પામી જઈને તેરત જ સાથ આપ્યો. પરિણામે ઈ.સ. ૧૯૯૪માં ગોવર્ધનરામની ઉપલબ્ધ હસ્તપ્રતો અને અન્ય સાહિત્ય-સામગ્રી અમદાવાદ પરિષદમાંથી નડિયાદના ગોવર્ધનરામ સ્મૃતિમંદિરમાં પાછી આવી શકી, નડિયાદ તેના સપૂતોને ચાહતું હોવાથી એ દિવસ અને એ ઘટના આનંદદાયક બની રહ્યાં.

આ બધું નડિયાદ આવ્યું એટલે પાછી ચિંતાઓ શરૂ થઈ. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના ચાર ભાગ, ‘લીલાવતી જીવનકલા’, ‘સ્નેહમુદ્રા’ તથા ‘ક્ષેમરાજ અને સાધ્વી’ની હસ્તપ્રતો અમને મળી તો ખરી, પરંતુ તેને અડકાય પણ નહીં તેવી પરિસ્થિતિમાં. હવે શું કરવું? વળી પાછો ધ્રુમનભાઈનો અનુભવ અને ધગશ કામે લાગ્યાં. તેમણે અમદાવાદમાં જ સરસ્વતીચંદ્રના ચાર ભાગને લેમિનેટ કરાવવાની શક્યતા ખોળી આપી. આ કામ ખૂબ અઘરું અને કપરું હતું. કાગળો એવા બરડ થઈ ગયાં હતાં કે કોઈ એને પકડે તો કાગળ નહીં કાગળનો પાઉડર જ હાથમાં આવે. એમાં રહેલી એસીડીટી પહેલાં રાસાયણિક પ્રક્રિયાથી દૂર કરવાની અને પછી એને લેમિનેટ કરવાનું. આ માટે પોણો લાખનો ખર્ચ. તેનું શું કરવું એની ચિંતા આવી. એ નક્કી છે કે તમાકુ સ્વાસ્થ્ય માટે હાનિકારક છે, પણ એ સાહિત્ય માટે તો ઉપકારક બની રહે એવો મને અનુભવ થયો. નડિયાદના, તમાકુ અને તેની પેદાશનો મોટો ધંધો કરતા પૂનાના શ્રી હરભાઈ દેસાઈ બીડીવાળા—શ્રી નટુભાઈ દેસાઈ અને ઈંધકો કીમી સ્નેહવાળા શ્રી ઈન્દુભાઈ પટેલ મદદે આવ્યા. તેમની મુખ્ય સહાય અને બીજા અનેકોની નાની-મોટી સહાયથી ખાડો પુરાયો અને સરસ્વતીચંદ્રના ચાર ભાગની હસ્તપ્રતોનું લેમિનેશન થઈ શક્યું. એ વર્ષ હતું ઈ.સ. ૧૯૯૫નું. નિમિત્ત એવું ઊભું કર્યું કે જાન્યુઆરીમાં ‘શ્રી ગોવર્ધનરામ સ્વાધ્યાયસત્ર’ને નામે ડી.ડી.આઈ.ટી.ના સેમિનાર હોલમાં એકદિવસીય શિબિર ગોઠવ્યો. જેમાં સર્વશ્રી હિમાંશી શેલત, પ્રમોદકુમાર પટેલ, શિરીષ પંચાલ, સુમન શાહ વગેરેએ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. એ પ્રસંગે એક ‘સ્મૃતિ સંદર્ભ’ નામની સ્મરણિકા પ્રસિદ્ધ કરી, જેમાં જાહેરાતો-શુભેચ્છાઓ મેળવીને પંચોતેર હજાર ભેગા કર્યાં. આમ, સરસ્વતીચંદ્રની હસ્તપ્રતના ચાર ભાગની જાળવણીનું કામ પૂરું થયું.

હવે રહી વાત બાકીની ત્રણ કૃતિઓની હસ્તપ્રતોને જાળવવાની. ‘લીલાવતી જીવનકલા’, ‘સ્નેહમુદ્રા’ તથા અપ્રસિદ્ધ નાટક ‘ક્ષેમરાજ અને સાધ્વી’. ઈ.સ. ૨૦૦૦માં ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી ફાઉન્ડેશન, મુંબઈએ આ જવાબદારી સ્વીકારી

લીધી, એટલે પ્રમાણમાં ઓછી દોડધામથી આ કામ પત્યું. આમ ગોવર્ધનરામનું સ્મારક અને સાહિત્યને યોગ્ય રીતે જાળવવાનું કામ કરવામાં શરૂઆતનાં ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં.

શ્રીયુત ગોવર્ધનરામના ઘર અને અક્ષરદેહની જાળવણી કરવાના પ્રયત્નોમાં હવે તેમના સાહિત્ય તરફ, હસ્તપ્રતો તરફ નજર નાખવાનું કામ આવ્યું. સહુ પહેલાં તો નડિયાદમાં ‘ગોવર્ધનરામ અભ્યાસકેન્દ્ર’ શરૂ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. એ અંતર્ગત શ્રીયુત ગોવર્ધનરામના બધાં જ સર્જનો, લેખો અને તેમના વિષે થયેલાં વિવેચનો, નોંધો ઇત્યાદિની એક શાસ્ત્રીય સૂચિ તૈયાર કરી. આમ તો આ કામ મુ. શ્રી પ્રકાશ વેગડે ઈ.સ. ૧૯૮૪માં કર્યું જ હતું, જે ‘ગોવર્ધનરામ વિવેચનસંદર્ભ’ના નામે પ્રસિદ્ધ પણ થયું હતું. પરંતુ પાછલાં આઠ-નવ વર્ષોનું તેમાં ઉમેરણ કર્યું, અને અન્ય જે કાંઈ નવું-જૂનું મળ્યું તેનો પણ સમાવેશ કર્યો. વળી તૈયાર થયેલી આ સંદર્ભસૂચિ પ્રમાણેનું બધું જ સાહિત્ય મેળવ્યું પણ ખરું! અમદાવાદ, વડોદરા અને અન્ય શહેરનાં પુસ્તકાલયો, સંસ્થાઓમાં ફરીફરીને ફોટોસ્ટેટ કરાવીને નડિયાદમાં આ બધું એકઠું કર્યું. હવે ગોવર્ધનરામ વિષે જે કોઈને અભ્યાસ કરવો હોય, માહિતી-સામગ્રી મેળવવી હોય તેણે વધુમાં વધુ માત્ર નડિયાદ આવવાની તસ્દી લેવાની. એને લગભગ બધું જ મળી રહે.

*

આ બધાં કાર્યોની વચ્ચે અચાનક વિચાર આવ્યો કે છોક ઈ.સ. ૧૯૦૨માં રચાયેલ ‘ક્ષેમરાજ અને સાધ્વી’ નાટક તો હજુ અપ્રગટ છે, ને આપણે હાથ જોડીને બેસી રહ્યા છીએ! તેમાં ગોવર્ધનરામની પ્રસ્તાવના વાંચતાં ખ્યાલ આવ્યો કે જીવ ન સંતોષાયો હોવાના કારણે તેમણે આ નાટક અપ્રગટ રાખેલું. પણ પછી, આપણેય બાકીનાં સો વર્ષ લગી તે તરફ ધ્યાન ન આપીએ તે કેમ ચાલે? ધીમેધીમે એ દિશામાં ખણખોદ શરૂ કરી. પહેલાં તો નાટક વાંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો. વાંચતાંવાંચતાં જ અનેક પ્રશ્નો ઊભા થતા હતા, પરંતુ એ પ્રશ્નો નાટકની શ્રદ્ધેય પાઠવાચના તૈયાર કરવામાં અસાધારણ પડકારો આપે તેવા તો નહોતા જ. આમેય, ગોવર્ધનરામના અક્ષરો તો ખૂબ જ સારા, પ્રશ્ન હતો માત્ર કેટલાક અક્ષરોની વિશિષ્ટ લઢણો—વળાંકો અને શૈલી સમજવાનો. એ માટે થોડાક વ્યાયામની જરૂર હતી, સામગ્રી તો નજર સામે પૂરેપૂરી પડી હતી. તેમની અન્ય હસ્તપ્રતો

ઉપર નજર નાખતાં જઈએ તેમતેમ તેમના હસ્તાક્ષરોનાં વણઊઘડ્યાં તાળાંઓની કૂંચીઓ મળતી જતી.

સાહિત્યકૃતિઓના સંદર્ભે ‘સંશોધન અને સંપાદન’ સંજ્ઞાઓ પરસ્પર ઘણી જ અટપટી અને સંકુલ રીતે સંકળાયેલી છે. સંશોધન સંજ્ઞાથી સાહિત્યિક હકીકતોની ચકાસણી અને સંશુદ્ધિનો ખ્યાલ અભિપ્રેત છે, તો સંપાદન સંજ્ઞાથી કૃતિના શ્રદ્ધેય પાઠ નિર્ણયનો ખ્યાલ સૂચવાય છે. પરંતુ ઘણી વાર આ બંને પ્રવૃત્તિઓ સાથોસાથ પણ ચાલી શકે છે. એનો વિવેક આપણે ચૂકી જઈએ તો અનેક પ્રશ્નો તથા અટકળોમાં પ્રવેશી જવાય. આ બાબતે સતત જાગ્રત રહેવું પડ્યું. નાટકનું સંપાદન કરવાના અભરખામાં કદાચ કશું ચૂકી જવાય, ભળતું કે યથાર્થ ન હોય તેવું કશુંક મુકાઈ જાય તો ગોવર્ધનરામની કૃતિ સાથે ચેડાં કર્યાનું કેટલું મોટું પાપ વહોરવું પડે. અહીં સંપાદનની સાથોસાથ સંશોધનની આ શિસ્તને પણ વળગી રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, કારણ કે મૂળ હસ્તપ્રતના વાચનમાં પંડિતયુગીન ભાષાપરિવેશના કારણે, ઘણાં વર્ષો થઈ ગયાં હોવાથી પ્રતની કથળેલી સ્થિતિમાં ક્યાંકક્યાંક શબ્દો, શબ્દખંડો અને નાનાંનાનાં વાક્યોની અસ્પષ્ટતા ઊભી થઈ હોવાને કારણે, સર્વાંશે સુવાચ્ય અને સુંદર અક્ષર હોવા છતાં ક્યારેક લખીલખીને થાકેલા, કંટાળેલા સર્જકની કલમે શ્રમલાઘવ, પ્રયત્નલાઘવથી મૂકેલા ટૂંકાક્ષરો, એકાક્ષરોનો સૌથી વધુ નજીકનો અર્થ મેળવવાની ભાંજગડને કારણે, ઘણી વાર એકાદ શબ્દ કે આખેઆખું વાક્ય લખ્યા પછી એને રદ કરીને તેને બદલે નવો જ શબ્દ યા વાક્ય મૂકવાનો પાઠફેરનો સર્જકવ્યાયામ સમજવા-ઉકેલવાને કારણે, કાગળ-કલમ-શાહી ઇત્યાદિ માધ્યમોની મર્યાદાઓને કારણે અને ગુજરાતી લિપિમાં લખાયેલા અંગ્રેજી-મરાઠી સંવાદો ઉકેલવાને કારણે કેટલીક મૂંઝવણો અવશ્ય થઈ હતી. એ બધામાંથી શિસ્તબદ્ધ રીતે મૂળ સ્ત્રોતના વારંવારના વાચન અને સર્જકની અન્ય હસ્તપ્રતોના તુલનાત્મક અભ્યાસ થકી શ્રદ્ધેય રીતે પસાર ન થઈએ તો નાટકની શાસ્ત્રીય પાઠવાચના તૈયાર કરવામાં ક્ષતિ રહી જવાનો સંભવ રહે, પરંતુ આવી ક્ષતિઓ ટાળવાનો સન્નિષ્ઠ પ્રયત્ન કર્યો છે. ટૂંકમાં, મૂળ હસ્તપ્રતની પૂરેપૂરી ચકાસણી, ફેરતપાસ અને ગોવર્ધનરામનાં અન્ય સર્જનોની હસ્તપ્રતો સાથેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ પ્રસ્તુત પાઠવાચનામાં ખાસ ધ્યાને લીધો છે.

હકીકતોની ચકાસણી કરવાનું પ્રથમ તબક્કાનું આ કામ અટપટું અને ક્યારેક નિરાશા પ્રેરે તેવું પણ હતું, કારણ કે પ્રતનાં પાનાંઓ છૂટાં થઈ ગયાં

હતાં. એના મથાળે ગોવર્ધનરામના જ હસ્તાક્ષરમાં કાળી શાહીથી અને અન્ય કોઈના હસ્તાક્ષરમાં પેન્સિલથી એમ બે પ્રકારના પૃષ્ઠનંબરો લખેલા હતા. એ બંને નંબરો વચ્ચે ભારે વિરોધાભાસ હતો. વળી, એકાદ બે સ્થાને તો એ પૃષ્ઠનંબરો સાથે નાટકનો કથાતંતુ બંધબેસતો ન હતો. કેટલાંક પૃષ્ઠોનાં ખૂણાઓ અને ધારો ફાટી ગયાં હોવાને કારણે યા એનો અમુક ભાગ ઝાંખો પડી ગયો હોવાને કારણે આગળપાછળના સંદર્ભોનો પણ યથાર્થ તાગ મેળવવો પડે તેમ હતો. આમ, હકીકતોની ચકાસણી, એનું શુદ્ધીકરણ અને તેની ફેરતપાસના કામમાં ફરીફરીને તાળો મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને એમ શ્રદ્ધેય પાઠ સુધી પહોંચવાની નેમ દાખવી છે. અલબત્ત ગોવર્ધનરામની જોડણી અને વિપિને યથાતથ જાળવી છે.

※

સર્જયા પછી બરાબર સો વર્ષે પ્રસિદ્ધ થતા આ નાટકનું મૂલ્યાંકન પણ એક ચોક્કસ શિસ્ત, સમજણ અને સંદર્ભોની જાણકારી માંગી લે તેમ છે. લેખકે પોતે નકારેલી આ કૃતિને ઐતિહાસિક, તુલનાત્મક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને ચૈતસિક ભૂમિકાએ તપાસી શકાય તેમ છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ મહાનવલ ચાર ભાગ પછી અંત પામી, પરંતુ એ પછી કુમુદ, કુસુમ, સરસ્વતીચંદ્રનાં જીવન કેવાં હશે તેનો ચિતાર આ નાટકમાંથી મળી રહે છે, વળી અહીં સરસ્વતીચંદ્ર ને કુસુમનો લગ્નસંસાર પણ આલેખાયો છે. કુસુમ સરસ્વતીચંદ્ર સાથે પરણ્યા પછી કુમુદ પ્રત્યેની લાગણીને કારણે કન્થા પહેરે છે અને સાધ્વી જેવું જીવન ગુજારે છે. પેલી મહાનવલમાં જે કલ્યાણગ્રામની યોજનાનો સંકેત છે, એ મહાનવલને અંતે જે કલ્યાણગ્રામ યોજનાનો પ્રારંભ થાય છે, એ કલ્યાણગ્રામની યોજનાનો આગળનો ચિતાર લેખકે આ નાટકમાં સરસ્વતીચંદ્રના મુખે રજૂ કર્યો છે:

“આર્યા કુમુદસુંદરીનું દુઃખ જોઈ દુઃખી અને અનાથ આર્યાઓના ઉદ્ધારને માટે કલ્યાણગ્રામમાં યથાશક્તિ આશ્રમ રાખવાની યોજના કરેલી છે.”
(પૃષ્ઠ. ૪૫)

※

“આ ચર્યા કાળક્ષેપ જેવી છે પણ ટૂંકમાં કહું તે સાંભળી લ્યો. આપણી પાસે આ ગેસલાઇટના દીવાના થાંભલાઓ અને તે ઉપરના એ દીવાઓ જેવા આપણા વિદ્વાનોને ગણી લ્યો. આ ચારેપાસની અંધકારભરેલી સૃષ્ટિ જેવી આપણા ક્ષેમરાજ જેવાઓની રજોગુણ અને તમોગુણભરેલી સૃષ્ટિ ગણી લ્યો. એ સૃષ્ટિને પ્રકાશ આપનાર એ પ્રકાશમય દીવાઓનું કામ આપણા નિર્ધન વિદ્વાનો કરવા ઇચ્છે ત્યારે તેમ કરવાની તેમને શક્તિ આપનાર ગેસનું કારખાનું હું મહારી સાત્ત્વિક ગુણની સૃષ્ટિમાં ઊભોઊભો ચલાવું છું. મહારા કલ્યાણગ્રામની યોજના આ ગેસના કારખાના જેવી સમજી લ્યો.” (પૃષ્ઠ. ૪૭)

✽

“સર્વ સંસારની વ્યવસ્થા રાખવી એ એક મનુષ્યથી બનતું નથી અને માટે જ આપણે કામની વ્હેંચણ કરી છે કે મહારે સાધુજનોને ને વિદ્વાનોને સંભાળવા અને નિરક્ષર અને પામર જનોને એ સાધુજનો અને વિદ્વાનો સંભાળે—તેમને કરવાનો ધર્મ હું ઉપાડવા જાઉં તો તેમની પોતાની સંભાળ લેવાના મહારા ધર્મમાં ચૂકું.” (પૃષ્ઠ. ૬૮)

સરસ્વતીચંદ્ર મહાનવલને સમાપ્ત કર્યા પછી પણ ગોવર્ધનરામ એ પાત્રોની સૃષ્ટિમાંથી બહાર નીકળી શક્યા નથી એ આ નાટકમાં જોઈ શકાય છે. કહો કે સરસ્વતીચંદ્રના ઉત્તરજીવનની કથા જ જાણે અહીં આલેખાઈ છે. ગોવર્ધનરામનું સર્જકચિત્ત, એમનું દર્શન, ચિંતન ઇત્યાદિ અભ્યાસ માટે ‘ક્ષેમરાજ અને સાધ્વી’માં અનેક શક્યતાઓ રહેલી છે. પરંતુ એક કલાકૃતિ તરીકે, સાહિત્યના સ્વરૂપની રીતે, નાટકના સંદર્ભે અભ્યાસ કરતાં આ રચના નિરાશા આપે તેવી છે. ઈ.સ. ૧૯૦૭ના જુલાઈના ‘સમાલોચક’ના ‘ગોવર્ધનરામ સ્મારક અંક’(પૃષ્ઠ. ૨૦)માં ગોવર્ધનરામના નાટ્યલેખન વિશે શ્રી રણજિતરામ મહેતાએ લખ્યું છે કે: “સરસ્વતીચંદ્ર અને કુસુમનો ગૃહસ્થાશ્રમ બતાવવા, કલ્યાણગ્રામની યોજના વ્યવહારમાં કેમ ચાલી તે દેખાડવા ‘ક્ષેમરાજ અને સાધ્વી’ નામનું નાટક લખ્યું હતું. ‘દમયન્તી દમનાન્ત’ અને ‘સરસ્વતી તથા માયા’નાં અપૂર્ણ નાટકોએ બતાવી આપ્યું હતું કે ગોવર્ધનરામમાં નાટ્યકારની શક્તિ નહોતી. ‘ક્ષેમરાજ અને સાધ્વી’ પણ નિર્માલ્ય જેવું લખાયું હોવાથી અપ્રસિદ્ધ રહ્યું છે.”

‘દમયન્તી દમનાન્ત’ આજે સુલભ નથી. અપૂર્ણ ‘સરસ્વતી તથા માયા’ અહીં પરિશિષ્ટમાં મૂક્યું છે. ગોવર્ધનરામે નાટ્યસ્વરૂપમાં આથી વિશેષ કાંઈ રચ્યું નથી. આ બંને રચનાઓમાંથી પસાર થતાં એટલું અવશ્ય નોંધી શકાય કે ગોવર્ધનરામ નાટ્યકાર તરીકે સફળ થઈ શક્યા નથી. એનાં ઘણાં કારણો છે. સમતોલ વિરોધ, વિરોધની સમતુલા નાટકમાં કેન્દ્રસ્થ હોય છે. રામ હોય ત્યાં રાવણ હોય જ. આવી સમતુલા ‘ક્ષેમરાજ અને સાધ્વી’માં જળવાઈ નથી. બીજો મોટો પ્રશ્ન અહીં ભાષાનો પણ છે. કવિતાની ભાષા થોડું મોડું પ્રત્યાયન કરે તો ચાલે, પણ નાટકની ભાષા તો બોલાય એટલે તુરત જ એના બધા અર્થો સાથે પ્રેક્ષક સુધી પહોંચવી જોઈએ, સમજાવી જોઈએ. સઘઃપ્રત્યાયન એ એને માટે એક મોટી જવાબદારી છે, પડકાર છે. અહીં ગોવર્ધનરામની ભાષા એ પડકાર ઝીલી શકી નથી. મંચનક્ષમતાના પણ ઘણા પ્રશ્નો અહીં છે. અભિનયને અવકાશ આપે તેવાં દૃશ્યોની ખોટ પણ અહીં વર્તાય છે. સંઘર્ષતત્ત્વ અને સંકલના પણ અહીં સુપેરે નિરૂપાઈ નથી. આવા પ્રશ્નો મહાન સર્જકની આ રચનાને નબળી બનાવી મૂકે છે. પરિશિષ્ટમાં મુકાયેલા શ્રી વિનોદભાઈ અધ્વર્યુના અભ્યાસલેખમાં અને કૃતિને જુદા સંદર્ભે ખોલી આપવાનો પ્રયત્ન કરતા ત્રિદીપભાઈના ઉપોદ્ઘાતમાં આ નાટક અને તેના નાટ્યતત્ત્વ—કળાતત્ત્વ વિશે પૂરતા વિચારો મુકાયા છે. આથી એ પ્રકારની ચર્ચાનું પુનરાવર્તન અહીં ટાળીએ છીએ. ‘ક્ષેમરાજ અને સાધ્વી’ના સર્જનનો પ્રારંભ ગોવર્ધનરામે ઈ.સ. ૧૯૦૦માં કરી દીધો હતો, અને ઈ.સ. ૧૯૦૨ના જુલાઈમાં એની રચના પૂર્ણ થઈ, આજે ૨૦૦૨ના જુલાઈમાં બરાબર સો વર્ષે આ કૃતિ પ્રસિદ્ધ થઈ રહી છે. ગોવર્ધનરામના ખુદનાં આશીર્વાદ અને પ્રેરણા ઉપરાંત અનેક વડીલો-મિત્રોનું માર્ગદર્શન સતત ન મળ્યું હોત તો આજે આ નાટક પ્રસિદ્ધ ન થઈ શક્યું હોત. પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ રીતે મળેલા એ સૌ સથવારાની સાનંદ નોંધ લઉં છું.

પ્રકાશનમાં ક્ષતિઓને બની શકે તેટલી ટાળવા માટે યથાશક્તિ વ્યાયામ કર્યો છે. આમ છતાં, રહી ગયેલી ક્ષતિઓ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ નાખનારાઓનો ઉપકાર માથે ચઢાવીશ.

※

પોતાના સમયનું પ્રતિબિંબ ઝીલનાર સમયમૂર્તિ સર્જકો તો ઘણા હોય, પણ સમકાલીન જીવનનું ચિત્ર આલેખીને જ બેસી ન રહેતાં, જાત અને જગતના મહાપ્રશ્નો પારખી, તેનું વિચારસંવેદન અનુભવી, લોકો માટે પોતે કશુંક વિચારી તેનો ઉકેલ અને માર્ગદર્શન આપી શકે એવા યુગદ્રષ્ટા અને યુગમૂર્તિ મહામાનવો તો વિરલ જ હોય. આપણા ‘ક્ષેમરાજ અને સાધ્વી’કારનું ય એવું જ.

—હસિત હ. મહેતા

ઉપોદ્ઘાત

‘ક્ષેમરાજ અને સાધ્વી’ જેવા નાટક સંવાદનું પ્રકાશન તેના લખાણનાં લગભગ સો વર્ષ પછી સૌપ્રથમવાર શા માટે કરવું તેવો સવાલ જરૂર થાય. આ લખાણનું મૂલ્યાંકન શી રીતે કરવું? જો ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની કૃતિ ન હોત તો આવું સંવાદ/નાટક ક્યારેય પ્રકાશિત થયું હોત? સાથે જ, આ કૃતિનું મૂલ્ય માત્ર તેના કર્તાની પ્રતિષ્ઠા માત્ર છે?

આ લખાણ ગોવર્ધનરામનું છે અને તેથી તે આપણી ભાષા અને સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખનીય બને તેનો સ્વીકાર આપણે કરવો રહ્યો. પણ આ લખાણની અગત્યતા કેવળ તેના કતૃત્વમાં નથી.

નાટક સંવાદનું મૂળ વસ્તુ સુધારો-કુધારો અને નીતિ-રૂઢિ વચ્ચેના ઘર્ષણની આસપાસ ઘડાયેલું છે. આ ઘર્ષણ તો ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા પાંચ દાયકાનો નિયોડ છે. આ ઘર્ષણની મથામણને ઉચ્ચ કક્ષાના સાહિત્ય દ્વારા અને ગહન ચિંતન દ્વારા વાચા મળેલી છે. તો પછી આ નાટક/સંવાદને ક્યાં મૂકીશું? કેવી રીતે મૂલવશું? આ રચનાનું આકર્ષણ કદાચ તેના મૂળ વિષયમાં નથી, તે છે તેની sub-textમાં. આ sub-text છે સરસ્વતીચંદ્ર-કુસુમ-કુમુદ અને કલ્યાણગ્રામની. નવલકથાની પૂર્ણાહુતિ થયા પછી ગોવર્ધનરામે સરસ્વતીચંદ્ર-કુસુમ-કુમુદના સહ-જીવનનો અને તેમના સમાજ અને દેશઉત્કર્ષ કાજે રચાયેલા કલ્યાણગ્રામનો ઉલ્લેખ કાલ્પનિક કૃતિમાં કર્યો હોય તો તે ‘ક્ષેમરાજ અને સાધ્વી’માં છે.

રચનામાં મૂળ વિષયની ગૂંથણી sub-textની આસપાસ થઈ છે તે તેનું લક્ષણ છે. આ sub-text વિના સંવાદની રચના દુષ્કર બને છે. આમ sub-text તે context છે અને સાથે pretext પણ છે.

આ તાણા-વાણા રચાય છે ક્ષેમરાજ અને સાધ્વીની આસપાસ, સુધાર-કુધારની મથામણમાં અને સરસ્વતીચંદ્ર, કુસુમ-કુમુદના ઉદાત્ત મનોરાજ્યમાં. તેની ભાત સમજવાં માટે આપણે તેમને તપાસીએ.

આપણા સુધારના ઇતિહાસમાં ‘વિલાયત’ અત્યંત રસપ્રદ સંજ્ઞા રહી છે. સુધારના સમર્થકો માટે કે આ સુધારને રૂઢિના નામે, આત્મઓળખના નામે,

પારકી સભ્યતાના નામે કે કુધાર કહીને ડામવા માગતા વર્ગ માટે આ સંજ્ઞા અનિવાર્ય રહી છે. આત્યાંતિક મતભેદ વચ્ચે સુમેળ ઇચ્છનારાઓ માટે પણ 'વિલાયત' મહત્ત્વની સંજ્ઞા બને છે.

સંજ્ઞા તરીકે વિલાયત ક્યારેક ચોક્કસ ભૌગોલિક પ્રદેશને નિર્દેશે છે, પણ બહુધા આ ખ્યાલ આભાસી છે. તે આભાસ આપે છે સભ્યતાનો, સંસ્કૃતિનો અને સમાજ રચનાનો. સાહિત્ય, અભિરુચિ, ઔચિત્યના માપદંડ પણ આ વડે ઉલ્લેખાય છે. ક્યારેક આ સંજ્ઞા આકાંક્ષાની તો ક્યારેક આશંકાની ઘોતક બને છે.

ગોવર્ધનરામ આ સંજ્ઞાની આસપાસ તેમનો સંવાદ રચે છે. 'વીલાયત' જવાની લાલસા અને લાલસાનું પરિણામ ક્ષેમરાજ અને સાધ્વીનું મૂળ વસ્તુ છે. ક્ષેમરાજ સાહસ, રોમાંચ, રોમાંસ અને બેરીસ્ટરીની ખોજમાં વિલાયત જવા ઇચ્છે છે. આ વિલાયત તેને માટે અનેક બારીઓ ખોલી આપે છે. હોટલનાં ખાણાંની, તેની રીત-ભાતની, બેન્ડ સાથેના નાય-ગાનની, 'કોલ્ડ-ડ્રિંક'ની દુકાનની, વિદેશી, વિધર્મી પરચી સાથે 'સોસાયટી'ના નામે મહાલવાની, કંજૂસ બાપ સાથે કાયદા-કારારના ખેલ ખેલવાની અને પત્ની સાથે 'શીવડી'ની. વિલાયત માત્ર શક્યતા કે કલ્પના નથી. તે રંગભવનમાં પ્રવેશે છે, અંગ્રેજી ભાષા, છબીઓ, મડમનાં ફ્રેમ કરેલા ફોટોગ્રાફ્સ, શૃંગારચિત્રો અને 'English Ornamental Furniture' તરીકે. ક્ષેમરાજ દાંપત્યભારમાંથી પણ છૂટવા મથે છે; વિલાયતના ઓદા હેઠળ. તેના માટે 'ચેસ્ટી બેસ્ટી' 'હંબગ' બને છે કારણ, યુરોપના પુરુષો તેને 'હંબગ' ગણે છે.

યુરોપના આ પગપેસારાથી સ્થાનભ્રષ્ટ થાય છે તુલસીક્યારો, શ્રીનાથજી, રાસલીલાનાં કઢંગાં, બિહામણાં ચિત્રો અને તેમાં આસ્થા ધરાવતી સાધ્વી.

સાધ્વી માટે વિલાયત સર્વનાશનું પ્રતીક છે, વિલાયત જનાર પતિ સ્ત્રીનો મટી જાય. ત્યાં ધર્મનો, નીતિનો કસ થાય. સાથોસાથ દાંપત્ય જીવનમાં પણ નવા 'તુક્કા'નો સમાવેશ થાય. પતિસ્પર્શથી પણ સ્નાન કરતી સાધ્વી સાથે ક્ષેમરાજને 'લવ' કરવો છે. તુલસીક્યારાને બટમોગરો બનાવવો છે, અને જો સાધ્વી ન બને તો મડમ તો છે જ.

વિલાયત પામવા માટે ક્ષેમરાજ બધી બાંધછોડ કરવા તૈયાર છે, પિતાની મિલકતમાંથી છળથી ભાગ પડાવવાની, પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરનારી સાધ્વીને વહેતી મૂકવાની અને સોસાયટી લેડી સાથે 'કોલ્ડ્રીક' લેવાની.

ક્ષેમરાજ માટે વિલાયત સાહસ, પરાક્રમ અને રોમાંચક શક્યતાઓનું પ્રતીક છે. સાધ્વી માટે તે વિનાશ, અંધકાર અને અનૈતિક પ્રલોભનોનું દ્યોતક છે. ‘સોનેરી ટોળી’ આશંકા અને આકાંક્ષાને સાંકળતી કડી છે. તે અનૈતિક છે, સાથે સાહસી પણ. આ ટોળીને નથી કોઈ જાત, કોઈ ધર્મ કે કોઈ ભાષા. તે અનેક નાત-જાત-ધર્મ-ભાષાઓનો શંભુમેળો છે. તેમને એક-મેક સાથે બાંધે છે સોનેરી સપનાં.

આવા પરસ્પરવિરોધી ઘર્ષણયુક્ત સંકેત આપતી સંજ્ઞા ‘વિલાયત’ સામે બીજી સંજ્ઞા છે કલ્યાણગ્રામ.

ગુજરાતીઓ માટે કલ્યાણગ્રામ પ્રતીક રહ્યું છે: નવજાગરણનું, પુનઃરચનાનું, સરસ્વતીચંદ્રના મનોરાજ્યનું, સરસ્વતીચંદ્ર અને કુસુમના દાંપત્યજીવનના સાફલ્યનું, કુમુદના ત્યાગનું.

અહીં ગોવર્ધનરામ વિલાયતની સામે-સાથે કલ્યાણગ્રામ મૂકે છે. આ કોઈ નક્કર વ્યવસ્થા નથી, વ્યવસ્થાનો આભાસમાત્ર છે. કલ્યાણગ્રામની વાસ્તવિકતા છે—સરસ્વતીચંદ્ર, કુસુમ અને કુમુદ.

આ સંવાદમાં આ ત્રણ પાત્રો વ્યક્તિવિશેષ તરીકે અને સાથે સંજ્ઞા તરીકે ઉપયોગમાં લેવાયાં છે. લોભામણાં, સોનેરી વિલાયતી સપનાં અને સમાજના કાવાદાવા વચ્ચે શુદ્ધ ઉત્સર્ગનો ખ્યાલ આપે છે આ પાત્રોની સંજ્ઞા.

સરસ્વતીચંદ્રના કિસ્સામાં સંજ્ઞા અને વાસ્તવિક પાત્ર વચ્ચે ક્યારેક ઘર્ષણ તો ક્યારેક અસમંજસ જણાય છે. સંજ્ઞા તરીકે સરસ્વતીચંદ્ર સમાજનું કલ્યાણ, તેનું ક્ષેમ અને તેના નૈતિક વિશ્વની ઝાંખી આપે છે. આ સંવાદ તેની મુખ્ય ભૂમિકા પણ આ પ્રકારની સંજ્ઞા બનવાનું જ છે. પરંતુ નાટકના પાત્ર તરીકે સરસ્વતીચંદ્ર અપેક્ષાથી વિપરીત આચાર કરે છે.

સમાજકલ્યાણના ખ્યાલને સરસ્વતીચંદ્ર અત્યંત સંકુચિત દાયરામાં જુએ છે. તેને માત્ર સાધુજનો અને વિદ્વાનોનો સંગ જ જોઈએ છે. સમાજનાં કાવાદાવા અને દુષ્ટતાથી પોતે ખરડાવા માંગતો નથી. રજસ-તમસ પ્રધાનસૃષ્ટિથી પોતાનું નૈતિક પોત ઝાંખું થશે તેવી ભીતિ પણ લાગે છે. પામર, શૂદ્ર અને દુષ્ટ જીવો માટે કલ્યાણગ્રામ નથી, તે છે સાધુજનો અને વિદ્વાનો માટે. સમાજમાં છવાયેલા અંધકારને દૂર કરવા સરસ્વતીચંદ્ર જાતે હસ્તક્ષેપ કરવા તૈયાર નથી. આ પ્રકાશ આપવાનું કામ વિદ્વાનો અને સાધુજનોનું અને તેમનું

કલ્યાણ કરવાની જવાબદારી પોતાના શિરે તેવી વ્યવસ્થા તે ઇચ્છે છે. સાથે તે જાણે પણ છે કે સદ્બુદ્ધિનું દાન કરવામાં ન્યાય અને દયા સમાયેલાં છે. આમ છતાં અંધકારમય સૃષ્ટિથી અળગા રહેવાની વૃત્તિ પણ છે. પોતાના ઉત્તરદાયિવતથી પીછે-હઠ કરી હોવાનો રંજ ક્યારેક જણાય છે, લાગે છે કે સદ્ગુણ અને સાત્ત્વિક ધર્મ પાળવાનો સમાગમ સહેલ છે. પોતાના ‘સર્વસ્વ’નો ત્યાગ નિર્ધન વિદ્વાનોના ત્યાગ કરતાં વામણો છે તેવી ગ્રંથિ પણ ક્યાંક દેખા દે છે. આમ સરસ્વતીચંદ્ર કાર્યભાર ક્યારેક કલ્યાણગ્રામ ઉપર તો ક્યારેક ચંદ્રકાન્ત ઉપર, પણ બહુધા તો કુસુમ ઉપર ઢોળતો જણાય છે. અહીં આ અસમંજસનું નિરાકરણ જણાતું નથી.

કુમુદના કન્યા ધારણ કરવાથી અને કુસુમના સરસ્વતીચંદ્ર સાથે અર્ધાંગના તરીકે ઉત્સર્ગયજ્ઞમાં સામેલ થવાની સાથે તેમના આંતરમનની મથામણોનો હજુ અંત નથી. આ વ્યથા કુસુમને સૌથી વધુ કોરી ખાતી જણાય છે. કુમુદે તો કન્યા, મૃગયર્મ, એકતારો અને તુમ્બીપાત્ર સ્વીકારી લીધાં છે, વિરક્તિ તેની સખી છે.

પરંતુ કૌમાર્યવ્રત ધરી વિરક્ત થવાની ઇચ્છા ધરાવતી કુસુમને સુરક્ત થવાનું છે, પણ આ સુરક્તિમાં ભોગ-વિલાસને કોઈ અવકાશ નથી. સંસારી બનીને સંન્યાસ ભોગવવાની અવસ્થા તેની સામે છે. પોતે કુમુદનું સ્થાન લીધું છે તે અનુચિત છે તે ગ્રંથિ તેની પાસે વારંવાર ‘હું પિશાચ છું’ તેમ કહેવડાવે છે. કુમુદનું અનુકરણ-અનુસરણ કરી તે પણ કન્યા ધારણ કરે છે અને કુમુદના અનુગ્રહે શૃંગાર પણ સજે છે. પણ આ મનોવ્યથા તેને યજમાનધર્મ પાળવામાં આડે આવતી નથી. તેને સરસ્વતીચંદ્રની જેમ પામર જીવોથી ભ્રષ્ટ થવાની ભીતિ પણ નથી.

આખરે અહીં વિલાયતની સામે કલ્યાણગ્રામનો ખ્યાલ મૂક્યા પછી ગોવર્ધનરામ તેના તાણા-વાણા તપાસતા નથી. એક સ્તરે કલ્યાણગ્રામ રિક્ત સંજ્ઞા જ બની રહે છે. આવો જ કાંઈક ખાલીપો સરસ્વતીચંદ્રનો પણ જણાય છે.

આ ખાલીપાને કારણે ક્ષેમરાજની વિલાયતલાલસાનું દમન કલ્યાણગ્રામ દ્વારા નથી થતું. તે માટે કુસુમ અને સાધ્વીનો સહિયર પ્રેમ જવાબદાર બને છે.

‘ક્ષેમરાજ અને સાધ્વી’ કૃતિ તરીકે અજંપાની લાગણી આપે છે. આ અજંપો કૃતિની નબળાઈને કારણે છે તેમ નથી. ગોવર્ધનરામ આ નાટક સંવાદને સંજ્ઞા અને તેની અર્થછાયાઓથી રચવા મથે છે. વિલાયતનાં સોનેરી

સ્વપ્નો સિવાયની તેમની તમામ સંજ્ઞાઓ અધૂરી જણાય છે. વિહ્વળ જણાય છે અને ક્યારે અર્થરિક્ત પણ.

પરિણામે ‘નાટક’નું નિરાકરણ થાય છે. પણ આશંકા તો રહે જ છે કે સંજ્ઞા તરીકે કલ્યાણગ્રામ નિષ્ક્રમ રહ્યું છે. આ નિષ્ક્રમતા સંવાદ કે નાટકની નથી, કદાચ ગોવર્ધનરામની પોતાની વિશ્વદષ્ટિ પ્રત્યે ઊભી થયેલી અશ્રદ્ધાની ઘોતક છે. આ અશ્રદ્ધા ગોવર્ધનરામના ચિંતનમાં લીલાવતીનાં મંદવાડ અને કરુણ મૃત્યુને કારણે પ્રવેશી. લીલાવતીના મૃત્યુનું કારણ શું તે સવાલ ગોવર્ધનરામને મૂંઝવે છે. ગરીબી કારણ નથી, સાસુ-સસરા-પતિની ઉદાસીનતા હોવા છતાં તેઓ પણ જવાબદાર નથી, ક્ષયે તેને કોરી ખાધી હોવા છતાં અને તે ઈષ્ટ કારણ હોવા છતાં તે પણ જવાબદાર નથી તેમ ગોવર્ધનરામને લાગે છે. મથામણને અંતે ગોવર્ધનરામને જણાય છે કે પોતે જવાબદાર છે, પોતે પાપ કર્યું હોવાની લાગણી પણ તેમને થાય છે, તેઓ કહે છે, ‘I have sinned.’ લીલાવતીનું જીવન પોતાના કરતાં ઉદાત્ત હતું તેટલું જ નહીં, પોતે કલ્પેલાં પાત્રો કરતાં વિશેષ હતું તેવી લાગણી ગોવર્ધનરામને થાય છે. તેઓ સંસ્કારકલા-ષોડશીમાં કહે છે:

તપ તપી મુજ ગુણિયલનું ન પામી તું એનો ફલસંયોગ!
લેખ લખ્યો મેં, સફલ કર્યો તેં દઈ દષ્ટાંતભોગ!

આમાં સ્પષ્ટ છે કે લીલાવતીએ આ ‘દષ્ટાંતભોગ’ દ્વારા ગોવર્ધનરામનું જીવન-ચિંતન-લેખન સફળ કર્યું. ઉત્સર્ગસિદ્ધિનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ ગુણસુંદરી, કુમુદ કે સરસ્વતીચંદ્ર નથી. વિશ્વને ઉત્સર્ગસિદ્ધિનાં દર્શન આપવામાં ગોવર્ધનરામનું શ્રેષ્ઠ સર્જન સરસ્વતીચંદ્ર નહીં પણ લીલાવતીનું જીવન છે.

આ ઉત્સર્ગસિદ્ધિના ખ્યાલે, તે ધર્મ અનુસાર જીવન વ્યતીત કરવાના ખ્યાલે લીલાવતીના પ્રાણ લીધા તે વિચાર ગોવર્ધનરામને કોરી ખાય છે. Scrape-Booksની નોંધોમાં ગોવર્ધનરામ પોતાની જાતને આરોપીના પાંજરામાં ઊભી રાખી આ સવાલો પૂછે છે. લીલાવતી પોતાના સદ્ગુણોને કારણે નચિકેતની માફક મૃત્યુને વરી તે વિચાર રજૂ કરતાં તે કહે છે, ‘પુત્રી લીલાવતીની પીડાનું કારણ તેના સદ્ગુણો હતા, અને તે આવી ગુણિયલ ન હોત તો પીડા સહન કરવી ન પડત! આપણી દીકરીઓને આટલી સદ્ગુણી બનાવવી કેટલી યોગ્ય છે? ...સંતાનને તેમના ભોગે આવું શિક્ષણ આપવું માતા-પિતા માટે ઉચિત છે?’

ગોવર્ધનરામ સદ્ગુણના, ઉત્સર્ગસિદ્ધિની ફિલસૂફીની સામે સવાલો ઊભા કરે છે. તેમનું ચિંતન હજુ પીછો છોડતું નથી. તેઓ કહે છે, ‘આવા સવાલોનો જવાબ મારા જેવી વ્યક્તિ માટે હકારમાં જ હોવો જોઈએ. મારે સંતાનો પાસે તેમના માતા-પિતાની જેમ, સદ્ગુણી જીવન એકમાત્ર ભાથું છે, સદ્ગુણનું શિક્ષણ તેમના જીવનના ભોગે પણ આપવું અનિવાર્ય છે.’

સદ્ગુણી જીવનને પોતાનાં દર્શનમાં આવી અતૂટ શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરતા ગોવર્ધનરામના અંતરમનમાં ઉત્સર્ગસિદ્ધિ વિશે ઊંડી અસમંજસ હતી તે સ્વયંસ્પષ્ટ છે. આ ઊંડા સંશય અને અશ્રદ્ધા આ સંવાદમાં પણ વ્યક્ત થાય છે. આ સંવાદ નબળો તેના કર્તાની સજ્જતા ન હોવાને કારણે નથી, સંવાદના હાઈમાં રહેલાં વિષય પરત્વે ગોવર્ધનરામના સંશયને કારણે સંવાદમાં અને તેનાં પાત્રો/સંજ્ઞાઓમાં ખાલીપો વર્તાય છે.

—ત્રિદીપ સુહદ

અનુક્રમ

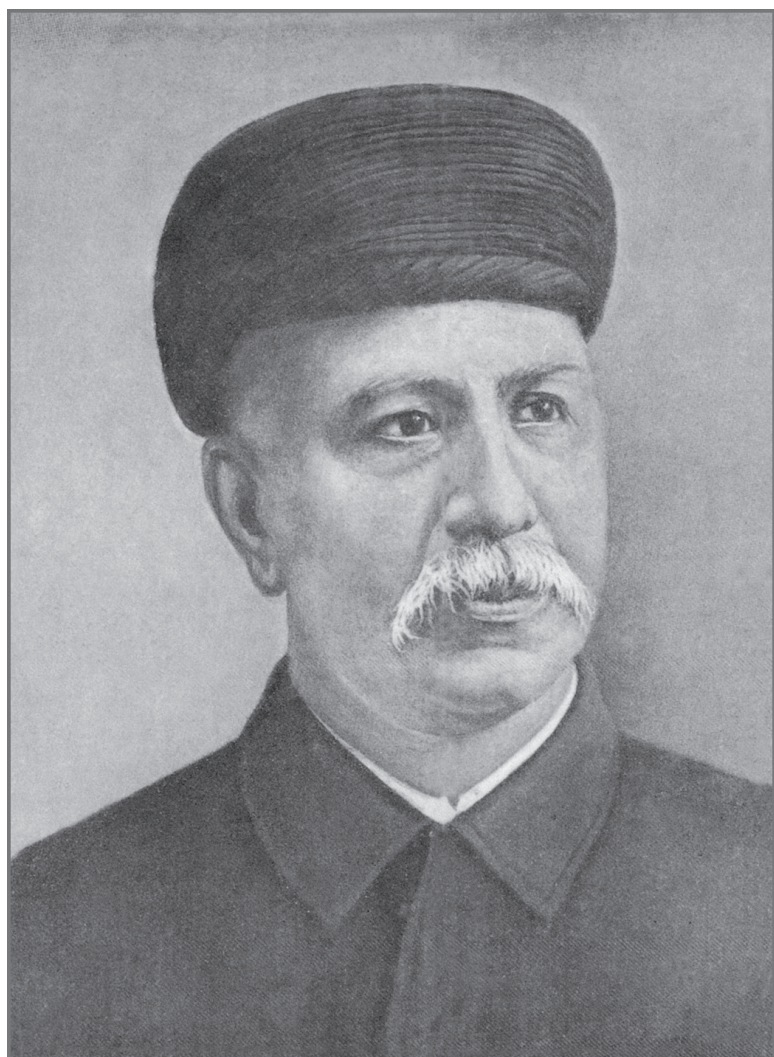
ક્ષેમરાજ અને સાધ્વી	૩
પ્રસ્તાવના.	૫
ઉપોદ્ઘાત	૧૩

ક્ષેમરાજ અને સાધ્વી (ત્રિઅંકી નાટક)

અંક ૧	૨૫
અંક ૨	૫૬
અંક ૩	૮૦

પરિશિષ્ટ

પરિશિષ્ટ-૧: સરસ્વતી તથા માયા • ગોવર્ધનરામ મ. ત્રિપાઠી.	૧૧૩
પરિશિષ્ટ-૨: આ નાટક • વિનોદ અધ્વર્યુ.	૧૨૧
પરિશિષ્ટ-૩: સાક્ષર શ્રી ગો. મા. ત્રિ.નું વૃત્તાંત • સ્વ. મંદાકિની રમણીયરામ ત્રિપાઠી.	૧૩૦

ક્ષેમરાજ અને સાધ્વી

(ત્રિઅંકી નાટક)

Երևան 20 թվական.

2018
Կառուց.

Քիմ - Երևանի կոնսերվատորիայի
պրոֆեսոր ԿՏԷԼ - ռուս - օրհանգրվան

(Ֆրանսիական և ռուսական լատինական գրություններ
Երևանի Կոնսերվատորիայի 2018 թ. հունիսի 1-ին օրը)
Երևանի կոնսերվատորիայի ղեկավար ԿՏԷԼ-ին
ԿՏԷԼ ԿՏԷԼ թ. ռուսական և օրհանգրվան
Ֆրանսիական և ռուսական լատինական գրություններ
Երևանի կոնսերվատորիայի 2018 թ. հունիսի 1-ին օրը)

Ֆրանսիական և ռուսական լատինական գրություններ
Երևանի կոնսերվատորիայի 2018 թ. հունիսի 1-ին օրը
ԿՏԷԼ ԿՏԷԼ թ. ռուսական և օրհանգրվան
ԿՏԷԼ ԿՏԷԼ թ. ռուսական և օրհանգրվան
ԿՏԷԼ ԿՏԷԼ թ. ռուսական և օրհանգրվան
ԿՏԷԼ ԿՏԷԼ թ. ռուսական և օրհանգրվան
ԿՏԷԼ ԿՏԷԼ թ. ռուսական և օրհանգրվան
ԿՏԷԼ ԿՏԷԼ թ. ռուսական և օրհանգրվան

"որչ անկել յար! արևոն որ անկել ըն!
~~էն~~ Կոր Եւս անի անը! արևոն որ անկել ըն!
 Գ Էլն Երև ին! Երգոն Էլն Երև ին!
 Են ուն յոն անուր! Կրն ճ արտ յոն ըն! Եր. Եր.
 Են անկել Էրևն - ին ան անկել Էրևն!
 Են ճրտն Կոր ճընը! արևոն որ անկել ըն!
 Երևն! - անկել ընն ան արևն անն ը.
 Երևն Ե Երևն անուր ին նընոն արևն
 Ե ինն յոնն ընն Էր յոն արևն Գ արևն Էր
 Ե անկել արևն ան Էր ինն արևն անն
 ճընըն յո ճըն Ե արևն ին Կրն արևն Էր
 ինն Երևն ինն Էր ինն Էր ինն արևն Էր
 Էր ան արևն անն արևն ինն արևն - ին
 ի արևն յո ինն արևն արևն արևն արևն.
 արևն յո անկել արևն արևն արևն Էր ինն Էր
 արևն արևն արևն արևն արևն արևն արևն արևն
 - արևն արևն արևն արևն արևն արևն արևն արևն
 Էր ին արևն արևն արևն արևն արևն արևն արևն
 արևն արևն արևն արևն արևն արևն արևն արևն
 արևն արևն արևն արևն արևն արևն արևն արևն
 արևն արևն արևն արևն արևն արևն արևն արևն
 արևն արևն արևն արևն արևն արևն արևն արևն

અંક-૧

પ્રવેશ ૧

સ્થળ : મુંબાઈમાં મરીનલાઈન પાસેના એકાંતનો પડદો

સમય : અંધારી રાતે

(કાફરલાલ સૂત્રધારને વેશે બાઈસીકલ ઉપરથી ઉતરતો ઉતરતો આવે છે ને બાઈસીકલ એક હાથે અઈંગી પાસે ઉભો રહે છે. રંગભૂમિને બીજે છેડે ફાનસનો પ્રકાશ પડે છે તેને અજવાળે વિચારશર્મા રેલ્વેનું ટાઈમ ટેબલ વાંચતો ઉભો છે.)

કાફર : આજ જે નાટક ભજવવાનું છે તેનો હું સૂત્રધાર છું. પૈસો મ્હારો પરમેશ્વર છે તેનું મંગળાચરણ કરું છું. પણ હું મીની મીની સાહેબ અને પઈસાતનજી જેવા સોલીસીટરોની દુકાનનો મેનેજિંગ કલારક છું મને રસિક કવિતા ગાતા આવડતી નથી. માટે કંઈક મ્હારા જેવી કવિતામાં ને કંઈક ગદ્યમાં મંગળાચરણ કરીશ.

જય અંધારી રાત! જગતમાં જય અંધારી રાત!
મુજ ઉઘડે એમાં આંખ! જગતમાં જય અંધારી રાત! (ટેક)
હું દેખું લક્ષ્મી માત! એકલાં દેખું લક્ષ્મી માત!
એ માયાનો અવતાર! પામું હું આજે તેનો પાર! જ.
એ અંધારે દેખાય—મને એ અંધારે દેખાય,
એ કરજો મુજ કલ્યાણ! માત મુજ અંધારે કલ્યાણ! જ.

સભાસદો!—અંધારૂ વ્યાપે અને જગત ઘોરે ત્યારે ઉંઘનાર ઘોરનાર સર્વ માણસોનાં ખીસામાં ને તેમની તીજોરીયોમાં સૂતેલી લક્ષ્મીને હું જગાડું છું ને એ નામરદોની પાસેથી એ દેવી મ્હારી પાસે આવે એવો હું જગદમ્બાનો યોગ સાધું છું. તમારું કલ્યાણ તે કરો કે ન કરો તેની મને પરવા નથી, પણ મ્હારું કલ્યાણ તે કરે તેને માટે હું કેવું તપ સાધું છું, કેવી ઉપાસના કરું છું, ને કેટલો ભોગ આપું છું? એ વાત તમને જણવવી સારી નથી—તમે તે જાણો તો મ્હારી ભક્તિમાં ભૂલ આવે. તમારે તો એટલું જ જાણવું બસ છે કે હું સઉની આંખોમાં ધૂળ નાંખી જાતે આબરૂદાર ચોખા અને ઉદ્યોગી માણસમાં ખપું છું—જેન્ટલમેન છું. મ્હારો તમને આશીર્વાદ એવો છે કે તમે શ્રીમાન વિદ્વાન અને રસિક થાવ એટલે મ્હારી રોજીમાંથી મ્હારે તમને ભાગ ન આપવો પડે! ને તમારી પાસેથી લૂંટવાનો મ્હારો ધંધો બંધ ન પડે! હે લક્ષ્મી માત! હે અંધારી રાત! આ ફુલથી આ સભાને વધાવી લેઉં છું. તે તમારી જ પૂજાને માટે!—હું કાફરલાલ, જે જે નાટક કરું તેને તમે સફળ કરજો!—બસ, મ્હારા નાટક પાત્રોને હવે હું અંહી બોલાવી તેમને તેમના કામ સોંપી દેઉં—રંગીલદાસ, લતીફ, શાપુર, મડમ ઇમી લેંગ, સઉ આવી જાવ!

(તે સઉ એકે-એકે આવે છે.)

રંગીલ : કેમ ભાઈ, શો ખેલ ભજવવાનો છે! મુંબાઈ શહેરની નાટકશાળામાં નાટક જોવાં બધા વર્ગ આવે તેમાં આપણી ગાડી કેમ ચાલશે?

કાફર : તેની ત્હારે ચિંતા ન કરવી. બધા વર્ગ નાટક જોવા આવે તો બધા વર્ગનાં નાટક ભજવીશું. આપણી ટોળીને સંસાર સોનેરી ટોળી કહે છે, હું દક્ષણી પાઘડી પહેરું, શાપુર ખોખું પહેરે, તું કાયસ્થશાહી પાઘડી પહેરે, લતીફ આગાની ટોપી પહેરે, ને ઇમી મડમ મ્હારી નટી થાય, પછી શાની ખોટ પડવાની હતી! સઉની સોનેરી ટોળી.

લતીફ : સુભાન અલા! બહુત મુનાસબ હુઆ! સબ અચ્છે અચ્છે
આદમી અપને ફુટબોલ ઔર હમ દોસ્તો કી બડી મેચ—સો
આજ ખેલેગી.

શાપુર : પન હવે એ તો ભસી દે કે કોને કોનો પાર્ટ પ્લે કરવાનો
છે?

રંગીલ : મને તો આજની રાતની બહુ બહીક લાગે છે ભાઈ. આ
મંગળાચરણ જ એવું છે કે સારા સારા શ્રોતાઓને તો નહીં
જ ગમવાનું ને આવેલા ઊઠી જશે. લશ્કરકા ભેદ પાયા કે
આગુસે ગદ્દા આયા!

કાફર : તે શું ખોટું મંગળાચરણ કર્યું છે? બધા વર્ગનાં માણસોનું મન આ
યુગમાં ખુશ કરી શકે એવો દેવ કે દેવી લક્ષ્મી વિના બીજું કોણ
છે? આસ્તિક ને નાસ્તિક, હાંદુ, મુસલ્મીન, ને પારસી; સાધુ,
સંન્યાસી,—આ યુગના માહાત્મ્ય પ્રમાણેના—સાધુ સંન્યાસી;
ભણેલાને ગણેલા—સઉનું સાથે લાગું મન-રંજન કરે એવો
એક પરમેશ્વર તો આજ પઈસો છે તેનું મંગળાચરણ કર્યું કે
એકના દેવનું આરાધન કરતાં બીજા દેવના ભક્તો ઊઠી ન
જાય. આપણે દેવાળું નથી કહાડવું.

લતીફ : વાહ, વાહ, કાફીરલાલને બડા મુદ્દા કા ખ્યાલ ઉઠાયા હય!

ઈમી : બ્રેવો, માઈ બૂબી—આઈલ કિસ યૂ સ્ટેટ ફોર ધિસ પ્લકી
લિટલ આર્ટ.

કાફર : હવે—બસ કર—બસ—અહીં કિસ કરીશ તો બધા સારા
માણસ ઊઠી જશે. હવે તમારા પાર્ટ સાંભળી લ્યો.

(સઉ હારબંધ ઉભા રહે છે.)

કાફર : જુવો, કૃપણશી શેઠનો એકનો એક દીકરો ખેમરાજ મહારા શેઠ
પઈસાતનજીનો દોસ્ત થાય છે તેને મહેં ભગુભાઈ બારિસ્ટરની
સોબતમાં નાંખ્યા છે ને ભગુભાઈયે તેમને વીલાયત જવાનું
ઠરાવ્યું છે. પણ કૃપણશી શેઠ તેને પઈસા આપે એમ નથી
તે પઈસા તેમની પાસેથી કહડાવવાનું કામ આપણી ટોળીને
નામે મહેં માથે રાખેલું છે. એ બાપને એ દીકરો ઠગે ને બેને

આપણે ઠગવા—વીલાયત જાય તો તે પાછા આવતા સુધીમાં આપણને ત્રીસ હજારનો દલો મળે ને વીલાયત ન જાય તો આઠ દશ હજાર તો સ્હેજ મળે.—કહો, આ નાટકમાં જીવસટાનું કામ છે—તેમાં પાર્ટ લેવા કોણ કોણ તયાર છો?

રંગીલ : અરે પુછે છે સાનો?—આ મરકીમાં મરતાં મરતાં જીવે તે દુકાલના ભુખમરાથી મરે—તેમાં તો જીવ કરતાં જર વધારે કામનું ને જર વગરનું જીવ્યું તે તો રીબાઈ રીબાઈને મરવાનું.

શાપુર : વાનીયાની અકલ બી કામ લાગે છે.

લતીફ : તયાર! તયાર! દુનીયાસેં દોલત બડી, ઝીંદગી મે જરકા નૂર આબાદ હય ઔર કાફીરલાલ, હમ ખસુસ ઓ નાટકમે પાર્ટ લેગા.

(પડદા પાછળ સીસોટી વાગે છે)

કાફર : (ચમકીને) બસ, વેરાઈ જાવ, સઉ સઉના પાર્ટ બજાવજો, નાટકનો વખત થયો—પોલીસ આપણી શોધમાં છે—પણ પકડનારની બે આંખો તો ચોરનારની ચાર છે!

(સઉ વેરાઈ જાય છે)
(કાફરલાલ બાઈસીકલ ઉપર જાય છે)

પ્રવેશ ૨

સ્થળ-સમય : એજ.

વિચારશર્મા : (સઉની પાછળ ફરતો હતો તે આગળ આવી)—હા! શી વાત સાંભળી?—આ તે સત્ય કે સ્વાખ? મ્હારા અન્નદાતા ક્ષેમરાજ શેઠને માથે આ વાદળ ભમે છે. કાફરલાલ! ત્હારું નાટક એક પાસનું જ નહીં ભજવાય—તું એક પાસનો સૂત્રધાર થશે તો બીજી પાસનાં પાત્રોનો સૂત્રધાર હું થઈશ. હું દાદર જવાનું મૂકી દેઈ આ સીટી વગાડનાર પાસે જાઉં છું, કાફર! ત્હેં તમારૂં લાંબું મંગળાચરણ કર્યું તો હું મ્હારૂ ત્રણ શબ્દમાં

કરું છું સભાસદો! ઈશ્વર, સત્ય અને ધર્મ—એ ત્રણ તમારું
કલ્યાણ કરો!

(જાય છે)

પ્રવેશ ૩

સ્થળ : પાલવા બંદર.

સમય : સાયંકાળ

વિચારશર્મા : (ગાડીઓની ભીડ વચ્ચોવચથી બહાર આવી કિનારે એકલો પડી
પવન ખાતો ખાતો)—કાલ પોલીસમાં ખબર કરી છે, વધારે
તપાસ કહાડતો રહીશ. મ્હારે આ એક નવું કામ જાગ્યું!

આજ સુધી કોલેજમાં અભ્યાસ ચાલતો હતો ત્યારે હું
એમ જાણતો હતો કે અભ્યાસથી છૂટ્યા ને બી.એ.માં પાસ
થયા એટલે બસ! આ ભીડમાં હતો ત્યારે આવી ખુલી હવાની
જેટલી આતુરતા હતી એટલી જ પાસ થવાની ને કોલેજના
ભારથી છૂટવાની આતુરતા હતી! જેમ આ હવા અને આ
બેંડ-આનંદ આપે છે તેવો જ પાસ થયાથી મળ્યો. પણ એ
સઉ વીજળીના ચમકારા જેવું થઈ ગયું. ખાવું શું અને ખાવાને
માટે કમાવું શી રીતે—એ વિચાર બધા આનંદમાં હોળી મૂકે
છે! જો ઈશ્વરે ખાવાનું સરજ્યું જ ન હોત તો કેવું સારું થાત?

પણ આ વળી નવું ધર્તીંગ જાગ્યું તે જામશે તો ક્ષેમરાજ
જેવા શ્રીમંતની ચિંતા મ્હારા જેવા દરિદ્રે કરવી પડશે!

(પાછળથી કોઈ એને ખભે હાથ મૂકે છે)

(પાછું જોતો જોતોક અંહ—આ કોણ છે વળી?)

શંભાજીરાવ : હું તમારું ભવું ઇચ્છનાર એક માણસ છું—ભડકશો નહીં.

વિચારશર્મા : તમે કોણ છો? દૂર ઊભા રહી બોલો.

શંભાજીરાવ : હું ડીટેક્ટીવ પોલીસનો માણસ છું. તમારું નામ વિચારશર્મા?
તમે કાલ મરીન લાઈન પર હતા?

વિચારશર્મા : હા. શું છે તેને?

શંભાજીરાવ : તમે ક્ષેમરાજ શેઠના આશ્રિત છો?

વિચારશર્મા : હા.

શંભાજીરાવ : શેઠજી અત્યારે અંદરની હોટેલમાં જમવા બેઠા છે—ત્યાંથી કોલ્ડડ્રીંક લેવા ટ્રાન્સેની આણી પાસની પેલી ગલીમાં દુકાન છે ત્યાં જશે. ત્યાં જશે તો સોનેરી ટોળીના પંઝામાં ફસાશે—માટે હોટેલમાંથી નીકળે કે તરત પકડી ઘરે લઈ જજો. નીકર તમે જાણો.

વિચારશર્મા : છટ—શેઠજી આમાંથી એક પણ ઠેકાણે જાતે જાય એમ નથી—વાહ, હું તો કહેતો રહ્યો ને આ ભાઈસાહેબ તો આવ્યા તેવા ભૂત પેઠે અલોપ થઈ ગયા! આ લોકનું કામ પણ વિચિત્ર છે. મ્હારે શું કરવું? શેઠની વાટ જોઈ રસ્તામાં તપ કરવું? હું પકડીશ તો એમની લાજ લુંટાશે. વાટ તો જોઉં—જોઉં કે આ ભોળા દેખાતા શેઠ વળી હોટલમાં જાય છે? નીકળશે તો પકડીશ નહીં—પણ પાછળ પાછળ જઈશ. એ ગાડીમાં હશે—હું પણ એક ગાડી કરી રાખું ને. ગાડીમાં જ પાછળ જાઉં? પણ આમાં શેઠ સાથે વેર થશે—પછી આપણે આટલો આશ્રય છે તે ગયો સમજવો. હશે. પણ જો એમનું કલ્યાણ થઈ શકે તો આટલા નુકસાનથી એમના ઉપકારનો બદલો વળશે પછી જે હો તે હો.

(હોટલના વરંડા પાસે ઉભો હો છે.)

વિચારશર્મા : બળ્યું આ બેંડ! સાંભળી સાંભળીને કાન ફુટી ગયા. અત્યારે તે બેંડ ગમે? આટલાં માણસ—સાહેબો અને મડમો રાતાં માતાં અંદરથી નીકળે છે પણ શેઠજી નથી દેખાતા—અમસ્તો પેલો ગપ મારી ગયો!—અહીં ક્યાંથી હોય!—ઓ પેલી પાસની ન્હાની બારીમાંથી કોક હીંદુ છુપો નીકળે છે—શેઠ જ. ગાડીમાં બેઠા—હું મ્હારી ભાડાની ગાડીમાં બેસું—ના, ના, એ તો ગાડીને પાછળ ચલાવતા ચાલ્યા—તો હું પણ એમ જ કરું.

પ્રવેશ ૪

સ્થળ : ઉપરના સ્થાન પાસે કોલ્ડડ્રીંકની એકાન્ત દુકાન પાસે.

સમય : રાત્રિ

ક્ષેમરાજ : (ગલીને છેડે ગાડીવાળાને) રામા! અહીં જ ઉભો રહેજે! કોઈ અંદર આવે તો સીસોટી વગાડજે.

(દુકાનમાં જાય છે.)

વિચારશર્મા : (પાછળથી આવી—હળવે રહી) રામા, શેઠ અંદર ગયા?

રામોજી : (બીડી ફૂંકતો—ઘોડાને થાબડતો)—હા—શેઠ અંદર ગયો છે—કોઈને કહેતો નહીં. ઘેર જા ઘેર. મહોટા મનીખનાં પગલાં ન હુંઘીએ.

વિચારશર્મા : રામા, તું સાચું બોલ્યો. પણ કહે તો ખરો—મહારે જરા જોવું જ છે.

રામોજી : જો જોવું હોય તો આ ફાહે થઈને જાને પેલા ભૈયાને પાવલી ચવલી આપી. અંદર જઈ એક બાજુ ઉભો રહેજે. અંદર કાંઈ બોઈલો તો મઈરો સમજજે.

(વિચાર શર્મા જાય છે)

(લતીફખાન, શાપુર, રંગીલદાસ અને સુબરાવ જુદે જુદે રસ્તેથી એકઠા થયા)

રંગીલ : કેમ રામા, શેઠ આવ્યા છે કે?

રામોજી : હા.

રંગીલ : (ચારે પાસ જોતો જોતો) લતીફ, શેઠ આવ્યા છે.

લતીફ : હજુરકા ખ્યાલ આબાદ હુઆ?

રંગીલ : શેઠને વીલાયત જવું નકી ઠર્યું? ત્યાં જઈને ત્રણ વરસ રહી બારીસ્ટર થઈને આવે. ઈમી મડમ એમની આગબોટમાં ટીકટ લેઈને બેસી જાયને જુદું આખું કેબિન મડમ પોતાને માટે રાખે. મડમને માટે કેબિન અને શેઠની એક જુદી ટીકટ. તે પ્રમાણે ખરચ ગણવાનું. આગબોટ ઉપડતા સુધી ઓળખાણ જણાવવાનું નહીં.

શાપુર : પન શેઠના બાવાએ હા કહી કે?
 રંગીલ : આસ્તે આસ્તે કહેશે.
 લતીફ : આસ્તે બોલના ઓર આસ્તે શે કરના.
 સુબરાવ : હળુ હળુ કરજો તર ચ બરા.
 શાપુર : મડમ નીશાની કરે છે.
 રંગીલ : જો જો હાં—બડી હોંસીયારી બતાવજો—નીકર સીકાર હાથમાં
 આવેલો જસે.
 સુબરાવ : સ્ટાંપપેપર ઠેવલે આહે ના?
 રંગીલ : બધું છે—બધું આવી રૂહેશે. લતીફ, તું પ્હેલો જજે. શાપુર,
 પછી જજે. પછી હું રંગીલ જઈશ. ને પછી સુબરાવ આવશે.

(સઉ ધીમું ધીમું ગાતા ગાતા એક બીજા પાછળ છેટે છેટે જાય છે.)

રંગીલ : છુટા છુટા સઉ, ચાલો, ભાઈ!
 લતીફ : લતીફ! કરાદે સેઠકું ચારી!
 શાપુર : પાઉં શેઠને બ્રાન્ડી, વ્હીસ્કી!
 સુબરાવ : દેશીલ ચોપ મટનયે તર મી!
 સઉએકઠા મળો મળો રે ગોલ્ડન ગેંગ,
 મડમ : (બહાર આવી.) આઈયમ્ મેડમ, ઈમિ લેંગ!
 સઉ : ...સોનું વરસે છે!
 મડમ : આઈ નાઉ કેન ગો સ્ટ્રેટ હોમ!
 સઉ : ત્યાં જઈ શેઠને હોમ!
 મડમ : આઈ હેવ માઈ હેપી હોમ!
 રંગીલ : ડેમ ધી શેઠ!

પ્રવેશ ૫

સ્થળ : ક્ષેમરાજ શેઠની વાડીમાં બંગલાનો પાછલા ભાગનો પડદો
 સમય : પ્રાતઃકાળ—સૂર્યોદય પ્હેલાં.

દાસી : (પ્રવેશ કરી) બાઈ સાહેબ, તુલસી માતાનું કુંડું મુકું છું (મુકે
 છે)

(સાધ્વીબાઈ પાછળ આવે છે. ન્હાઈ કપાળે ચાંલો કરી તુળસીને નમસ્કાર કરી અને તેના ઉપરના ઘીના દીવાની પ્રદક્ષિણા કરે છે. હાથ ગૌમુખીમાં છે.)

(વિચારશર્મા બંગલાની એક બાજુએથી આવી એક માંડવા પાછળ સંતાઈને જોતો ઉભો છે.)

વિચારશર્મા : આહા! સ્વપ્ન તે રાત્રે જોયું તે સત્ય કે આ સત્ય? સુધરેલા ક્ષેમરાજ શેઠનું સ્વપ્ન કાલ રાત્રે જોયું ને એમની સાથે જેનો પાનો પડેલો છે તે સાધ્વીબાઈને અત્યારે જોઉં છું! સાધ્વીબાઈ! સુધારો ત્હારાં તુલસીને—નોન્સેન્સ ગણે છે—તને વ્હેમી અભણ અને હીંદુ સંસારને બગાડનારી ગણે છે. સાધ્વીબાઈના સ્વામી ક્ષેમરાજ શેઠ સુધારાના ખાં—મ્હારા અન્નદાતા—તે વીલાયત જાય છે, બારિસ્ટર થાય છે, હોટલમાં જઈ ઠંડા દેશને યોગ્ય એવી, અને યુરોપીયન સોસાયટીમાં જમવાની કળા શીખે છે, ને ઈમિ લેંગ પાસે જઈ મડમો સાથે વર્તવાનો એટિકેટ શીખે છે! તેમને ખબર નથી કે સુરાપાનની, વિષયવાસનાની, અને સોનેરી ટોળીની, જાળો તેમની આશપાશ સજડ વીંટાવા લાગી છે!—આ કેવા કજોડાનાં દમ્પતી! વિચારશર્મા. આવા સંસારને સુખી અને શુદ્ધ કરવાનું વિકટ કામ ત્હારે માથે આવ્યું છે! મ્હારે કમાવું કેવી રીતે તેનો વિચાર કપાળે ચ્હોટવો એટલામાં તો આ નવું તોજ્ઞાન જાગ્યું! હરિ! હરિ! (આગળ આવી) સાધ્વીબહેન! જયશ્રીકૃષ્ણ!

સાધ્વી : આવો, વિચારશર્માભાઈ, જે શ્રી કૃષ્ણ! (પ્રદક્ષિણા કર્યા કરે છે)

વિચારશર્મા : શેઠ મળશે કે?

સાધ્વી : હા. રાત્રે મોડા આવેલા છે તે હવે ઉઠ્યા હશે ને દાતણ કરતા હશે.

વિચારશર્મા : બહેન, તેમને કહેવાનું છે તેમાં તમારું પણ કામ પડશે. કહો તો અત્યારે કહી દઉં—પણ બધીવાત તેમને કહી દેવા જેવી નથી.

સાધ્વી : (ગૌમુખ ક્હાડી મુકી દેઈ, તુળસીને ને દીવાને પ્રણામ કરી, ક્યારાને અર્દીંગી ઉભી રહી) વિચારશર્માભાઈ. શેઠનાથી છાની વાત હું સાંભળી શકું તેમ નથી ને તેમનાથી કાંઈ છાનું રાખી શકું તેમ પણ નથી. પતિવ્રતાધર્મ એ સઉ કામથી ઉલટો છે ને મહારું વ્રત આડે આવે એમ છે.

વિચારશર્મા : બહેન, તે હું ક્યાં જાણું એમ નથી? પણ શેઠજીનો પોતાનો સ્વાર્થ સુધારવાની વાત છે ને તેમાં બાપાજીની ને તમારી બેની મદદ નહીં મળે તો હું એકલો કાંઈ કરી શકું એમ નથી.

સાધ્વી : તો કોઈ વાતની બોલીથી બાંધ્યા વિના બોલો.

વિચારશર્મા : ભલે, તેમ કરો. તો સાંભળો, શેઠ બેચાર દિવસમાં વીલાયત જવું ધારે છે ને બાપાજી રજા આપે એમ નથી માટે સોનેરી ટોળીવાળાઓને દસ્તાવેજો લખી આપી પૈસા પેદા કરી જવાનું નક્કી કરી બેઠા છે.

સાધ્વી : હેં!—વીલાયત—બાપાજીની મરજી ઉપરાંત! વિચારશર્માભાઈ—આ બધું શું કહો છો?—પણ હું શું કરીશ?—હું બાઈ માણસ—બાઈજીનો મહારા ઉપર ભાવ નથી તે તમે જાણો છો—શેઠ જાણે છે—મને પણ સાથે લેઈ જાય એવું કરો!

વિચારશર્મા : ત્યાં ખાવાપીવાનું જુદું—તમારો ધર્મ નહીં જળવાય—ને તમારું ત્યાં કોણ?

સાધ્વી : જ્યાં શેઠ ત્યાં હું—ખાવાપીવાનું—અણસુખડી મળે નહીં?—હું શેઠને ભારે નહીં પડું—હું કોઈનો સ્પર્શ કર્યા વિના રહીશ તો નહીં હેંવાય?—એક ખૂણે બેસી રહીશ. શેઠને વીલાયત જઈ શું કરવું છે? સોનેરી ટોળી શાની છે?

વિચારશર્મા : બહેન, ગભરાશો નહીં. હું શેઠને ને બાપાજીને મળી સઉ સવળે રસ્તે ઉતારીશ. તમને કહેવાનું એટલું કે શેઠ ગમે તે કરે તોયે તમે હાલ ઘરમાંથી બહાર જશો નહીં ને આ વાત જાણો છો એમ કોઈને જાણવા દેશો નહીં. પણ મહારે પૂછવાનું એટલું કે તમે વીલાયત શેઠ જોડે જવા તૈયાર છો?—ત્યાં મડમના લૂગડાં પહેરવાં પડશે તે પહેરશો?

(ગાયન)

સાધ્વી : બોલે, વીરા, તું આ શી વાત? કરે કેમ મશ્કરી?

(સ્ત્રીના રાગે)

મહારુ હૃદય વલોવાઈ જાય!

વિચારશર્મા : કરતો નથી મશ્કરી!

(પુરુષને રાગે)

તહારા સ્વામીને વળગ્યું છે ભૂત, બહેની,
તેને કહાડવા કાલ રાતનો માંડવો પ્રયાસ,
સાંડસે સાપ ઝાલવા.

સાધ્વી : સ્વામી સાથે જતાં વીલાત વાંધો મહારા ધર્મનો!
ઘેર રહેતાં પતિ વણ નાર વેઠે ખીલો કર્મનો!
સ્વામી કેમ કદણ થઈ જાય, શું છે વીલાતમાં?

વિચારશર્મા : બહેન, કહેવા જેવી નથી વાત! વણસે પળવારમાં!

સાધ્વી : વીરા, કરજે કરાય તે કામ, પ્રભુ વ્હારે આવશે!
પૂજ્યાં રોજ આ તુળસીમાત મને ન રંજાડશે.

વિચારશર્મા : બહેન! શેઠ હવે પરવાર્યા હશે. હું થશે તે કરીશ ને તમે કહો
છો તેમજ તમારાં તુળસી માતા ઉપર શ્રદ્ધા રાખી સ્વસ્થ
રહેજો—ને પ્રસંગ પડ્યે સાવચેત રહી કામ કરજો.

સાધ્વી : ભાઈ, શેઠ તમારું કહ્યું માનશે? બાપાજીને પુછતા નથી તે
તમારું કહ્યું શું માનશે?

વિચારશર્મા : થાય તે ખરું.

સાધ્વી : વારું, એક કામ કરું તો?—અહીંથી પાંચમા બંગલામાં
સરસ્વતીચંદ્ર હૈં છે તેનું શેઠ કહ્યું માને છે ને... એમનાં વહુ
પાસે હું વરાળ કહાડીશ તો કાંઈ રસ્તો નીકળે તો નીકળે.

વિચારશર્મા : વાહ, બહેન, બહુ જ ઉત્તમ વિચાર સુઝ્યો. તમે તરત ત્યાં
જ જાવ, નીકર એ બહાર નીકળી જશે. એટલામાં હું શેઠને
ને બાપાજીને મળી લેઈશ.

સાધ્વી : તમે બ્લેન જાણી સલાહ આપો છો? સ્વામીનાથની વાત પારકાં પાસે કરતાં દોષ નહીં આવે?

વિચારશર્મા : ના, ના, કુસુમસુન્દરીને શેઠ પોતાની બ્લેન જેવાં ગણે છે તે કુસુમસુન્દરી તમારુ બેનું કલ્યાણ થાય એવો રસ્તો જ કહાડશે. તમે સત્વર જાવ.

સાધ્વી : જાઉં ત્યારે. (દીલગીર થઈ ધીમે પગલે જાય છે)

વિચારશર્મા : અહો! ઇમિ લેંગની જાળ જેને માટે ઘડાય છે તે શેઠને માટે આ રાંક ગાય ન જોઈએ! પણ અણીનો પ્રસંગ કુકડીને પણ હીંમત આપે છે ને ગાયને પણ અક્કલ આપે છે! સાધ્વીબાઈને સુઝ્યો તે વિચાર મને ન સુઝ્યો! શેઠ બાપનું કહ્યું નહીં માને ને આજના સાક્ષરોના કલ્યાણકર સરસ્વતીચંદ્ર પાસે જાય છે ને તેનું કહ્યું માને—એમાં ના નહીં. હું રંકની પાસે શેઠને ઉગારવાને દ્રવ્ય નથી ને આની પાસે છે ને વકીલ બારિસ્તરો ને સાહેબની સલાહ મેળવે એવી ગુંજાશ એની. ક્ષેમરાજ શેઠ એનું કહ્યું માનશે! સાધ્વીબાઈ સમજ્યાં—મહાદેવના ગુણ ભઈડો જાણે, ને ધણીની ગત બાઈડી જાણે!

પ્રવેશ ૬

સ્થળ : ક્ષેમરાજનું દીવાનખાનું

(ટેબલ આગળ તે એકલો બેઠો છે, ફિડલ વગાડે છે, ટેબલ પર ચ્હા ને બીસ્કીટ છે ને વચ્ચે 'સીપ' કરતો ને કરડતો જાય છે, ને વચ્ચે વચ્ચે ગાતો જાય છે.)

દુનિયા દુરંગી છે, એમાં તે સઉ સંગી છે,
ઝુકી રહી! ઝુકાવનાર મદ કોઈક જંગી છે! દુનિયા.

ઘરબેઠે વળે ન કંઈ, ખેડવો સાયર સર્વ સહી!
શું કરું ઘેર બેસીને ભરાઈ કેદમાં રહી? દુનિયા.

બાપની પાસે દ્રવ્ય, ત્હોય મ્હારે તેમાંનું કંઈ ન હોય!
હો, ન હો, તે કંઈ ન હો! બુદ્ધિ ક્યાં હુંમાં નથી? દુનિયા.

લાત મારીને પૃથ્વીમાંથી પૈસો હું પેદા કરું!

પરવા કોની ના કરું, જો અકલ આ આબાદ રહી! દુનિયા.

શું કરું? મેટ્રીકમાં પાસ થયે કોલેજમાં પાંચ વરસ વહી ગયાં તોપણ એક પરીક્ષામાં પાસ થવાયું નહીં!—પણ તેમાં શું?—મેથેમેટિક્સમાં મીડ્યુ ને ઇંગ્રેજી શીવાય સઉમાં ઠીકાઠીક—વીલાયત જઈને ધોબાઓ બારિસ્ટર થઈ આવે છે તો મને શી હરકત પડવાની હતી? હું જાણું છું કે બારિસ્ટર થઈને પણ માખો મારવાની છે!—પણ એટલો વખત વીલાયતમાં ધંધો ક્યાં નથી શીખાતો? થોડા ઘણાની આડત અંહીથી લેઈ જઈશું તો થોડી ઘણી ત્યાં સંપાડીશું! બાપાજીની પાસે કોડી પણ માગવી નથી! વીલાયત જવાનો સાધન સંપાડવો ને ત્યાં જઈને હેવાની રીતભાતનો અનુભવ કરવો—બે વાનાં લગભગ થઈ રહેવા આવ્યાં!

(સીપાઈ આવે છે.) કેમ?—

સીપાઈ : વિચારસરમા સેટ આવે આહે!

ક્ષેમરાજ : યેઉન ઘા.

(સીપાઈ જાય છે.)

વિચારશર્મા : (ચારે પાસ જોતો જોતો આવે છે. ક્ષેમરાજ શેકહેડ કરે છે. પછી પોતે બેસે છે). શેઠજી, તમને ગાતા તો આજ સાંભળ્યા.

ક્ષેમરાજ : (હસીને) મન મોજીલું થાય ત્યારે જાતે ગાય.

વિચારશર્મા : આપના મનને હમેશ મોજ જ છે. પણ ગાયું આજ. કાંઈ વિશેષ હોવું જોઈએ.

ક્ષેમરાજ : હું જાણું છું કે મ્હારો રાતનો ઇતિહાસ તમે જાણો છો—મ્હેં જ—(અટકે છે)

વિચારશર્મા : શેઠજી, ઠીલ ખોલી ઘો, પછી હું વાત કરીશ.

ક્ષેમરાજ : મ્હેં જ ત્હારો જીવ ઉગાર્યો—પણ એક વાર ઉગાર્યો તે ફરી ચેતજે. નીકર માર્યો જઈશ ને મ્હારું ચાલવાનું નથી.

વિચારશર્મા : આપ તો ઉપકાર કરતા જ આવ્યો છો—બાકી આ શરીર

આપની સેવામાં જીવશે કે મરશે તેમાં મ્હોટી વાત શી છે? એ શરીરની પાછળ રોકુટ કરનાર આપના વિના બીજું કોઈ નથી.

ક્ષેમરાજ : તું જુદો છે. તું મ્હારી ચિકિત્સા કરવા આવ્યો હતો—ચેષ્ટા કરવા આવ્યો હતો.

વિચારશર્મા : એ તો જે ગણો તે ખરું. પણ મ્હારે એક વાત પુછવી છે—તે એ કે આપે શું ધાર્યું છે? વીલાયત જવું હોય તો ભલે જાવ—પણ—આ ટોળીમાંથી છુટીને માર્ગ લ્યો!

ક્ષેમરાજ : તમે દેખાડો-ની. બાપાજી દમડી પરખાવે એવા નથી.

વિચારશર્મા : તો આ રંગીલ ને લતીફ જેવા ક્યાંથી પરખાવનાર હતા? એમને તે શાના દસ્તાવેજ કરી આપવા ઉભા થયા? ને આ વંટેલી હલકી મડમના પાશમાં ભરાઈને શું કરવાનું હતું?

ક્ષેમરાજ : તું પ્રતિજ્ઞા લે કે સઉ વાત તું છાની રાખીશ.

વિચારશર્મા : કહેવાનું હત તો ક્યારનો યે દેશ ડંકો કરી દીધો હત. આવો અવિશ્વાસ ક્યારથી કરતા શીખ્યા? (મનમાં) પ્રતિજ્ઞા લેવાની વાત ઉડાવું છું! કાલ પોલીસમાં કહેવું પડે.

ક્ષેમરાજ : સાંભળ ત્યારે. બાપાજી સુમના શિરોમણિ છે તે દમડી મને પરખાવે એવા નથી, પણ વ્યાજના આંકડા ચડાવી લોકને ધીરે છે ખરા. મને ન આપે તે બાહરનાને વ્યાજે આપશે. લતીફને અને રંગીલને દસ દસ હજાર બાર ટકા વ્યાજે આપવા બાપાજી કબુલે છે ને ટેકચંદ દલાલ અને નથુ મારવાડી તેમના જામીન થાય છે. એમની પાસેથી પઈસા-સાથ મેળવી આગબોટે આવતે અઠવાડીયે ચડડવું છે.

વિચારશર્મા : પણ આ દસ્તાવેજ શાના કરો છો?

ક્ષેમરાજ : બાપાજીની મીલકત વડીલોપાર્જિત છે, તેમાં મ્હારો ભાગ છે. વીલાયતથી આવી મ્હારા ભાગના પઈસામાંથી આ લોકે મને આપેલી રકમ પાછી આપવા હું દસ્તાવેજ લખી આપું છું. એમાં હું કાંઈ પાપ કરતો નથી, મ્હારું પોતાનું લેઉ છું.

વિચારશર્મા : બરોબર—શેઠ, બુદ્ધિ તો બહુ ચલાવી આમાં એ લોકને લાભ શો?

ક્ષેમરાજ : પાંચ ટકા કમીશન—બહુ કરશે તો દસ ટકા—વીલાયત ગયા
પછી વધારે જોઈશે તો ત્યાંથી દસ્તાવેજો લખી મોકલીશું.

વિચારશર્મા : ને આ ઈમી લેંગ—તમારી મીયાંઉ મીયાંઉ લંગડી—તેનું—શું
છે?

ક્ષેમરાજ : વીલાયતમાં લોકમાં હરવાફરવામાં સોસાઈટી જોઈએ ને
સોસાઈટીના રીવાજથી માહિત કરનાર જોઈએ.

વિચારશર્મા : આપ એના ભેગા રહેશો કે એ આપની ભેગી!

ક્ષેમરાજ : (હસીને)—છટ—નોન્સેન્સ!—શી વાત કરે છે?

વિચારશર્મા : તો કોઈ કુલીન માણસ શોધો ને—આ બાર-મેડ તે શું
જાણવાની હતી? ઉડતી આબરૂ બગાડશે!

ક્ષેમરાજ : કહું?—મ્હારે તેને કંઈક મ્હોબત છે—ને તેનું ખરચ ઓછું.

વિચારશર્મા : બરોબર—છટ હતું તે ખટ ખરું થયું ને નોન્સેન્સમાં સેન્સ
હવે કંઈ આવી. વારુ, સાધ્વીબાઈનું શું ધાર્યું.

ક્ષેમરાજ : એ એક મ્હોટો સવાલ છે—તે ભોળી છે પણ ભગતાણી
છે—મ્હારી સેવા અચ્છી બજાવે છે—પણ સાથે તો આડોખીલો
થાય ને આવે પણ નહી. અહીં રહેશે તે માજી પાસે દુઃખી થશે.
પણ શું કરું? એનું નસીબ એની પાસે ને મ્હારું મ્હારી પાસે.

વિચારશર્મા : એ સાથે આવે તો?

ક્ષેમરાજ : અરે મહારાજનું મંદિર છોડાવ્યું ત્યારે ઘરમાં તુળસીનાં પાંદડાંને
પૂજે છે ને હું હસું છું ત્યારે મ્હારે માથે ચંદન ચોખાની પૂજા
કરવા ઊભી થાય છે!—એ બીન કેળવાયલું વ્હેમનું ઝાડ
સાથે લઈ જાઉં તો એ પણ દુઃખી થાય ને હું પણ દુઃખી
થાઉં—ને ઈમીનો સવાલ તો બાકી રહે—નહી—નહી—એ તો
ન્યૂસન્સ જ થાય. એ તો અહીં રહેશે. આપણે તો બાપાજીને
જંગબાર ગમે છે તે જંગબારની કે એડનની ટીકટ લઈ
એડનથી વીલાયત!

વિચારશર્મા : આપના ઉત્સાહી મનમાં આ બધો ઉત્સાહ જાતે ભરાયો કે
કોઈએ ભર્યો?

ક્ષેમરાજ : ભડોચના ભગુભાઈ બારિસ્ટર થઈ આવ્યા છે. તેણે ઈંગલીશ
લાઈફનું બ્યાન આપ્યું—ઈંગ્રેજોનો હોમમાં ને ફેમીલીમાં ને

હોટલોમાં રહી ઈન્દ્રપૂરીનો વૈભવ ભોગવો ને દીવસે વેપાર કરવો ને ઘેર બેઠે બારિસ્ટર થવું! ભગુભાઈની લેડી તો વીલાયતથી સાથે આવવા તૈયાર થઈ હતી—તેનો ફોટોગ્રાફ તેમણે દેખાડ્યો—બ્યૂટિક્લ છે. વિચારશર્મા, એ વાતો સાંભળતાં મન કહ્યું જ નથી કરતું. બસ, મીન્સ હોય—સાધન હોય—તો શાને ન જાવું? બાપાજીની મીલકતમાંથી કાયદો મને હીસ્સો અપાવે છે તો હું કેમ ઉપયોગ નહીં કરું?

વિચારશર્મા : કરવો જ જોઈએ. બાપાજી મૂર્ખા છે નીકર આવો પ્રસંગ એ બેઠે આપને આવે? પણ અંહી રહીનેયે સાધ્વીબાઈને દુઃખ ન થાય એવી વ્યવસ્થા કરવી ઘટે છે.

ક્ષેમરાજ : તે ખરું. પણ તે કેમ કરવું તે તમે જ કહોને.

વિચારશર્મા : એમને પોતાને તો પુછો.

ક્ષેમરાજ : છટ નોન્સેસ. તે શું સમજવાનું હતી. અમસ્તો કંકાસ માંડે તો બે દિવસ અટકવું પડે.

વિચારશર્મા : તેમના ઉપર એટલી પ્રીતિ રાખો છો તો એટલી વધારે રાખજો ને બે દિવસ અટકવું પડે તો અટકજો પણ તેનું મન રંજન કરીને તેને છેતર્યા વિના અને તેની વ્યવસ્થા કરીને જજો. વ્યવસ્થા તમને નહીં સુઝે તો હું વિચારીશ.

ક્ષેમરાજ : વેલ—યેસ—એને બીચારીને માટે એટલું ઘટે ખરું. તો જરૂર તેમ કરીશું. તમે વિચાર કરજો.

વિચારશર્મા : હું તેમને વાત કહું?

ક્ષેમરાજ : નહીં, નહીં; તે આપણો વિચાર પાકો થયા પછી હું જ કહીશ. વારું, તમારે સાથે આવવું છે?

વિચારશર્મા : ના રે ભાઈસાહેબ! કમાવાનું તો હજી ખોળવાનું છે એટલામાં આવું ખરય ક્યાં ઉભું કરું? બાપની મુડી પુંજી પંદર દિવસમાં સાફ થઈ જાય.

ક્ષેમરાજ : તે ખરય હું આપું.

વિચારશર્મા : ના જી, આપ તો મ્હેરબાન છો. પણ આવું ખાવા પીવાની આદત પડે તો આખરે મ્હારા જેવાં ગરીબ દુઃખી થઈ જાય. મ્હેરબાની હોય તો પાછા આવો ત્યારે કાંઈ ધંધે લગાડજો.

- ક્ષેમરાજ : અલબત્ત, અલબત્ત, આફ કોર્સ! માઈ ડીયર ફ્રેન્ડ! તે મ્હારે કરવું જ પડશે. કહો ત્યારે તરત આપણે જુદા પડશું?
- વિચારશર્મા : હું રજા માગું તે પ્હેલાં આપ જ આપો છો તો પુછવાનું શું?
- ક્ષેમરાજ : હું બહુ દીલગીર છું—એમ કરવું પડે છે તે?—પણ—મ્હારે હજી વિચારવાનું ને કરવાનું બહુ બાકી છે—રાત થોડી ને વેશ ઘણા—હાલ તો મરવાને પણ વખત નથી.
- વિચારશર્મા : વારુ, પણ લતીફને ને રંગીલને દસ્તાવેજો કરી આપ્યા કે હજી બાકી છે?
- ક્ષેમરાજ : વેલ—યાર—એ બધું પ્રાઈવેટ છે—તેનું શું કામ છે ત્હારે?
- વિચારશર્મા : મ્હારે કામ એ કે—એ બધું સોનેરી ટોળીનું વાજું છે—શેઠજી—સોનેરી ટોળીનું વાજું છે તે ભરવાઈ પડશે ને જાતથી જશો. ને કંઈ મ્હારા જેવાનો વિશ્વાસ કરશો તો ગરીબ છું પણ કામ લાગીશ.
- ક્ષેમરાજ : તું કામ લાગીશ—ઘેટ્સ આ ફેક્ટ. એટલી વાત ખરી. બાકી સોનેરી ટોળી છે તે તો હું જાણું છું ને તે મને ફસાવે છે કે હું તેમને ફસાવું છું તે તો હજી હવે જોવાનું છે. તું તેની ચિન્તા બીલકુલ કર નહીં. ક્ષેમરાજનું ભાગ્ય ક્ષેમરૂપ જ હોશે. પહેલા બાપાજી ને પછી લતીફરંગીલ—હાલમાં ને ફસાવવામાં—બેમાં. મિસ્તર વિચાર! બસ, હવે તમે જાવ. હું ફરી બોલાવીશ.
- વિચારશર્મા : બહુ સારું. પાછલે પ્હોરે મળીશ. સાહેબ મ્હેરબાન.
- ક્ષેમરાજ : સાહેબ મ્હેરબાન—(વિ: જાય છે.) ડે...મ ઈટ—બધી વાત આને કહી દીધી—(‘દુનીયા દુરંગા છે’ વગેરે ગાતો ગાતો પોતાના દીવાનખાનામાં ફરે છે)—મિસ્તર સરસ્વતીચંદ્રને ચાર દિવસથી મળ્યો નથી ને મળવાના પણ દિવસ થોડા રહ્યા—એમને મળું, એમના બાપાજીને એમણે ડાહ્યા કર્યા—મ્હારા બાપાજીને હું ડાહ્યા કરીશ—તેમને હું સીહાનપનું આપસ. ઓનલી—આ સાધ્વીબાઈનું શું કરવું?—સરસ્વતીચંદ્ર. પરણ્યા નહોતા તે એમનું મ્હોટું ભાગ્ય એમને કામ લાગ્યું—ને મને બાપાજીએ પરણાવી દીધો તે નડે છે—હીંદુ સોસાઈટી ઈઝ આ ન્યૂસન્સ

ટુ ઓલ એડ્વેંચર! (ટેબલ પર હાથ ઠોકી)—હું એ ગાય જેવીને ઇન્જસ્ટિસ તો નહીં જ આપું!—પણ શું કરવું તે ન જ સુઝે—તો કરેલો વિચાર શો ખોટો હતો?—(બુમ પાડે છે...) બોઈ!—રામા!—

(સીપાઈ આવે છે.)

ગાડી જોડાવ. બાઈ ઘરમાં છે કે?

સીપાઈ : બહાર, ગેલી આહે (જાય છે)

ક્ષેમરાજ : બરા. સાધ્વીમાં ગ્રે...સ વધારે છે લાવણ્ય—અને કોમળતા—વધારે છે. ઇમિમાં ડેઝલ—ધમક ઝમક—ઝમકધમક—વધારે છે. પણ ઇમિને ઘરમાં તો ન રાખું—એની પાછળ મહારા જેવા બીજા ભમે—ને ઘર કાંટાની પથારી જેવું થઈ જાય—આઈ લાઈક ઇમિ—લવ્ સાધી!—નહી, નહી—નો—નો—આ લવ ઇમિ—ઓન્લી લાઈક સાધી! સાધી મહારા ઘરમાં તુળસીનો છોડ છે; ઇમિ મહારા બાગમાંનો બટમોગરો છે.—હવે જોઉં કે સોનેરી ટોળી મને ફસાવે છે કે હું તેમને ફસાવું છું! સાધ્વીબાઈ બહાર ગયાં છે તેમને મળવાનું ને ટોળીવાળાને મળવાનું!—એટલું આજના પ્રોગ્રામમાં બાકી. ટાઈમ છે એટલામાં મિસ્ટર સરસ્વતીચંદ્રને મળી આવું. (બહારથી સીપાઈ કહે છે ‘ગાડી આવી’)—યેસ—આવું છું.

(જાય છે.)

પ્રવેશ ૭

સ્થળ : પરેલમાં સોપારી બાગની સમુદ્રભણીની બાજુ ઉપર એકાંત કીનારાની રેતી ઉપર બાગના બંગલાની પછીતનો દેખાવ, સોનેરી ટોળીની આફિસના બહારનો ભાગ. (પડદો)

(રાતના નવ વાગતાં—આફિસ બહાર પડદા આગળ એક માણસ આવી જાજમ પાથરી જાય છે, વચ્ચે ફાનસ ને રમવાની ચીજો મૂકે

છે. સઉ ત્યાં આવી બેસે છે—કોઈ દુકાનમાંથી આવ-જા કરે છે, કોઈ બેસે છે, કોઈ લાંબા થઈ સુવે છે, ને જાજમ ઉપર બેસી કેટલાંક બેઝીકનો ગંજફો રમે છે, બે છોકરા રસ્તાના બે છેડા ઉપર સીસોટી લેઈ ઉભા રહે છે.)

લતીફ : (રમતાં રમતાં) નાંખો—બસો થયા. યૂસફ! કાવો લાવ!

રંગીલ : લ્યો—લતીફ... સાલા, બ્રાન્ડી લા દે! (શંભાજી ડીટેકટીવ આવે છે) આવો, આવો, શંભાજી—દયાલ કાય તર! બ્રાન્ડી! સોડા! આઈસ!

શંભાજીરાવ : નકો, બાબા, નકો! મલા કાય નકો! સારી રાત તાપાઆલાલા પરંતુ જરૂર ચી બાતમી હોતી મ્હણુન ઘાઈ કરૂન ઇથે આલો!

(સઉ એની આશપાશ વીંટાઈ વળે છે.)

શંભાજીરાવ : ચાલો, તમારી ભાષામાં બોલું. કાલ કોઈ ફાવ્યા નહીં?

શાપુર : સ્ટેમ્પ ને કાગળ સઉ હાજર હતું. પણ સાલો એકનો બે ન થયો. કહે કે અવેજ મને પ્હેલો પુગાડો—પછી હું કાગળ ઉપર કલમ મૂકું.

શંભાજીરાવ : તર તસેં કા ન કેલેં?

રંગીલ : શું કેલેં કેલેં કરે છે? વીલાયત જતા પ્હેલાં દસ હજારની વાત છે પણ બીજા ચાલીસ હજાર તો પછી મેળવવાના છે! લતીફખાનના મનમાં તો હતું કે કુન્દાબાજી કરીયે પણ દસહજાર લો તો ચાલીસ હજાર ખોવાના થાય તે એ તરત બુદ્ધિના તરકડાભાઈ ન સમજે તે મ્હેં અટકાવ્યો ત્યારે સમજ્યો.

સુબરાવ : રંગીલદાસ, તું તર અગદી મૂર્ખ આહે! દશ હજાર પદરાંત પડલે અસતાં તર તીતકે આપલે જાહલ અસતાં—ચાળીસ હજારચી ગોષ્ટ તર ઉદયા પરવાચી ગોષ્ટ!—કોણાસ દાઉક ઉદયા કાય હોઈસ તી? નુસ્તાં દસ હજાર હી ગેલે વ ચાળીસ હી ગેલે!

શાપુર : હવે જુઓ, બાવા, રંગીલ કહે છે તે વાનીયાસાઈ ને લાંબી નજરની વાત કહે છે—દસ હજાર કંઈ ગયા બી નથી ને આયેવાંબી નથી—હજી સુધી તો ટેકચંદને ઘેર આપણે ખાતે

છે—કાલ જરી ખેમરાજ શેઠને માર્યા હોતે તો આપનને દસ્તાવેજ કરી આપી પોલીસમાં જાત ને ટેકચંદની પાસેની રકમ ટેકચંદ પાસે રહેત. આ તો સઉ હજી આપના હાથનો ગેમ છે—તે સીકાર કરવાના ચોક્કસ રસ્તો તો રંગીલ કહે છે તે છે—બાકી તો મ્હેં આગરથી કહી દીધું હતું કે સાલાને દારુમાં નાંખી મરજી પડે તે સહી કરાવી લો ની—તો આ બી થાત ને એ બી થાત!

લત્તીફ : તો રંગીલદાસ, બોલ દે અબ કીસી તરેહસે રસ્તા લેનેકા મુનાસબ હય?

રંગીલ : જુવો, ભાઈઓ, ઉતાવળે લાડવો નહી ખવાય તેમ બે હાથે પણ નહી ખવાય. ખેમરાજ એકલા પાસે પઈસો કહડાવવો નથી, પણ એના મખીચુસ બાપ શેઠ કૃપણસી પાસેથી કહડાવવો છે તે ભુલસો નહી. આ વારે તો ખેમરાજ શેઠ કહે તે સંધુ કરવું જોઈએ. દસ હજારમાંથી સરત પ્રમાણે આપણો અવેજ રાખી બાકીનું એમને લેઈ જવા દો. ઇમી મડમ ને પેદરૂ સાહેબની ટીકેટો એમાંથી કરાવી વીલાત મોકલવા પડશે.

પેદરૂ : (એક બારીમાંથી આવી એક હાથમાં દારૂની બાટલીમાંથી પીતો પીતો) યસ, હમ જાયગા, ખાવેગા ઓર ખીલાવેગા!

રંગીલ : હવે, બેસ તો ખરો, ટોપચા! અતારથી સું ફૂલી જાય છે?

પેદરૂ : અછા, હમ નહી ફુલેગા, તુમ ફુલો!

રંગીલ : કૃપણસી સેઠ વીસ હજાર ટેકચંદની જામીનગીરીથી આપસે ને વીસ હજાર નથુમલ મારફત આપશે. દસ હજાર તેમણે આયેપા ને ત્રીસ હજાર આપવાના બાકી, તે ખેમરાજ વીલાત જાય તે પછી ટેકચંદને નથુમલ આપાવે. એટલામાં શેઠે વીલાતનું ખરચ નભાવી પાછાં આવવું. પેદરૂસાહેબનો ઇમિ મડમનો ખરચ તેટલામાંથી. કૃપણસી સેઠ પાસે નથુ કે ટેકચંદ વધારે ધીરાવે તો વધારે લેવા ને ખેમચંદ શેઠ વીલાતમાં વધારે રહે. તેમની પાસે રહી તેમની નોકરી કરી તેમના સઉ ખરચનો વહીવટ સાહેબ ને મડમ કરે ને તેમને બેને ખાવાનું મળે તેમાં આપણો અર્ધો ભાગ. તે મુંબાઈ બેઠે મળે તેમ તેમ

આપણે વધારે અવેજ મોકલવો. આપણે ખેમરાજ શેઠને આ રકમો આપીએ તે બાર ટકા વ્યાજ સાથે સેઠે પાછી આપવી ને આપણું બાર ટકા દલાલીનું કમીસાન ચહડે તે મુદ્દલમાં ઉમેરી તે કુલ અવેજનું વ્યાજ ગણવાનું—આ સઉ રકમ સેઠે વીલાતથી આવી આપણને આપવી ને ન આપે તો એમની બાપીકી મીલકતમાંનો હીસો વેચાવી આપણે વસુલ કરવી. આ દસ્તાવેજ મીનીમીની સાહેબ સોલીસીટરને ત્યાં જ થાય ને સહી પણ તેની પાસે થાય—તે કામ એમના મેનેજર કારકુન વકીલ કાફરલાલે માથે લીધેલું. શેઠ વીલાતથી આવે તેમના હાથમાં પઈસા આવે તો તેમાંથી કમાવાનું તે તે પછી. ઇમિને ત્યાં ખેમચંદ સેઠ ખીસામાં ભરેલી રીવાલ્વર લેઈને આવેલા હતા. સાપુરને બ્રાંડી પાવો હતો—પણ સેઠ તો એક કપમાંથી બહુ ત્યારે એક ઘોટ પોતે ભરી બાકીનો ગ્લાસ ઇમિને આપી દેતા હતા. બચ્ચાઓ, વાઘના દાંત તોડવાનું કામ હાથમાં લીધેલું છે તેમાં ધીરાં કામ સાહેબના. તો હવે, સંભાજી, ભસી દે કે તું આ સમાચાર લાએવો?

શંભાજીરાવ : શેઠ, આ મેલમાં વીલાત જવાના નથી—તે પછીના મેલમાં જસે.

રંગીલ : હાં!—હું ધારતો જ હતો!—પેદરુ સાહેબ—કેમ?

પેદરુ : (આતા મી સાંગુ આતા તર તું સાંગ)

તું સાંગશીલ તરી મી કરીન!—રંગીલ—માઈ
ડોગ—મેનિજિટ—મેનિજિ—ટ ઉવેલ.

રંગીલ : પણ પેલી ઇમિનો ભરોસો કરતો નહી—હોં.

પેદરુ : અચ્છા—બરા—વેલ—(જાય છે)

રંગીલ : ભાઈઓ, વીલાતમાં મડમ ને સાહેબ મળી જાય તો આપણા હાથમાં કાંઈ નહીં આવે—માટે—સાપુર, મડમના કાન પણ કુતરી જેવા થાય ને સાહેબને દેખી ઉંઘતી જાગે એવું કરજે—હોં!

શાપુર : એ તો જોઈ લેવસ. પન હજુર ત્હારું જ સુકાન કાં તયાર છે? ખેમચંદ સેઠને આ મેલમાં મોકલવાનું તો સાફ બંધ!

બીજા સાત દિવસમાં જે નાટકને ચેડાં થાય તે કોન જાને છ?

રંગીલ : હવે બસ, ટૂંકી વાત કરો. રંગીલદાસ ને લતીફખાન શેઠ બે કૃપણશી શેઠના દેવાદાર થશે ને ખેમરાજના લેણદાર થશે. સોલીસીટરને ત્યાં દસ્તાવેજ થાય એટલે આપણું લેણું ખરું થશે—આપણે ચોખા આબરુદાર માણશો થઈશું—પછી ખેમરાજ મોડો વ્હેલો વીલાયત જાય એટલે બસ—પછી, આપણે, કૃપણસી, કોરટ, ને કાફરલાલની કરામતનો કીમીયો.

શંભાજીરાવ : તો સેઠજી, માઝી ચીરી પીરી ચુકું નયે.

રંગીલ : નહીં ચુકું, બાબા, નહીં ચુકું. ત્હારું તો બહુ કામ છે હજુ.

પ્રવેશ ૮

સ્થળ : સરસ્વતીચંદ્રના દરીયામ્હેલમાં કુમુદસુંદરીને ઉતારા માટે આપેલું ભોંયતળિયાનું દીવાનખાનું વચ્ચે મ્હોટા દરવાજા પાછળ વરંડા, બાગ અને સમુદ્રના ભાગ દષ્ટિએ પડે છે. દીવાનખાનું શણગારેલું છે. દરવાજાની બે બાજુએ બે કઠેરાવાળી બારીયો છે. એક બારીની પાછળ ઉપરથી ઉતરવાની નીસરણી છે.

સમય : સૂર્યોદય પછીનો.

(એક દાસી દીવાનખાનાનો સામાન સાફ કરે છે. ખૂણામાં કુમુદસુંદરીનું મૃગચર્મ પાથરેલું છે, પાસે એકતારો અને તુમ્બીપાત્ર છે, કુસુમસુંદરી એને જોતી બારી પાછળ નીસરણી ઉપર ઓઠે આંગળી મુકી ઊભી છે, દાસી મૃગચર્મ સાફ કરી પાથરે છે—પાથરતી પાથરતી તુમ્બીપાત્ર ભણી દષ્ટિ કરી, બીજું કામ પડતું મુકી, ઊભી રહે છે.)

દાસી : (એકલી એકલી) એક માબાપની બે દીકરીયો—તેનાં આ જુદાં જુદાં ભાગ્ય. કુસુમસુંદરીબાના લલાટમાં આ વૈભવ લખેલો ને કુમુદસુંદરીબ્હેનના લલાટમાં આ ચામડાની પથારી ને આ તુંબડી લખેલી! આ વૈભવવાળી બ્હેનને ઘેર આ જોગણ થઈ ગયેલી બ્હેન આવે ત્યારે મ્હારા જેવાને પણ આવા વિચાર

થયા વગર રહેતા નથી! તો સરસ્વતીચંદ્રભાઈ ને કુસુમબાના જેવા ળાલગરાં કાળજાને આ વિચાર થતાં કેટલું લાગતું હશે? દિવસમાં એક વાર તો એ બે જણ પણ ભગવાં પ્હેરી કુમુદબ્હેનની છબી પાસે જાય છે તે એમનાં હઈયાં આમ ભરાઈ જતાં હશે તેથી જ! સરસ્વતીચંદ્રને કુમુદબ્હેન પરણ્યાં હત તો તે આ રાજધાનીનાં ધણીરણી હત! લલાટના લેખ કોનાથી મિથ્યા થાય છે? એમના કપાળમાં બીજે ઘેર પરણવાનું ને ત્યાં પણ કપાળે ચાંલો નહી જ લખેલો તે એમને આ કાળ આવ્યો!—બાપાજીને ચિંતા વળગી છે કે દીકરોવહુ આ વાત સંભારી સંસાર માંડતાં નથી!—તેમ હોય તો તેમાં શી નવાઈ છે—(પોતાની આંખો લ્હોતી)—દૈવને ગમ્યું તે ખરું—દૈવ! તને આવું અજુગતું કેમ ગમતું હશે? (પોતાના પાલવ વડે આંખો લોહી નાંખી તુંબીપાત્ર સાફ કરી પાછું મુકે છે)

કુસુમ : (નીસરણી ઉપરથી) સલુણી! બ્હેન ક્યાં ગયાં છે?

દાસી : બા સાહેબ, બ્હેન પૂજાની ઓરડીમાં ધ્યાન ધરે છે.

(કુસુમ ઉતરી દીવાનખાનામાં આવે છે)

ને પૂજાની ઓરડીમાં કુમુદ ગાતી સંભળાય છે:)

માતમેદિનિ ત મારુત સખે જ્યોતિઃ સુબન્ધા જલ
 શ્રાતવ્યોમ નિબદ્ધ ણ્ણ ભવતામનયઃ પ્રણામઞ્જલિઃ ।
 યુષ્મત્સંગસુખાપજાતસુકૃતોદ્દેકઃ સ્ફુરન્નિર્મલ ।
 જ્ઞાનાપાસ્તસમસ્તમોહમહિમા લીયે પર બ્રહ્માણિ॥

કુસુમ : (કાન માંડી સાંભળી હીં મૃગચર્મ આગળ ઉભી હું છે, થોડી વાર તે જોઈ હીં આખરે બોલે છે) સલુણી! બ્હેન આજ રાત્રે પણ પલંગ પર સુતાં નહી ને અંહી જ સુઈ રહ્યાં?

દાસી : બા સાહેબ, એમને હવે એ જ ઘટે છે. હું તો રોજ એમને કહું છું ને પલંગ પાથરી એમની પાસે છેડા પાથરૂ છું ને સુવાની વાત કહાડું છું—પણ એ મ્હારી વાતને મૂળથી ળાડી નાંખે છે. તમારાં બ્હેન ને તે પણ આવાં ધર્મી તે બીજું શું કરે?

કુસુમ : તેમને આ કદાચ જગા ગમે છે તો હવે બીજો રસ્તો નથી—જે એમને તે મ્હારે!—સલુણી, જા મ્હારી કન્યા લેઈ આવ.

દાસી : બા, એ વાત જવા દો. જેને માથે આવા સ્વામી છે તેણે સકર્મપણાનો સંસાર છોડવો ઘટતો નથી.

કુસુમ : સલુણી, એ વાત તું ન સમજે. જા જોડેના ખંડમાં કન્યા આણીને મુક ને આ અલંકાર ભરવાની પેટી પણ મૂક—જા, તું રો નહી—કહું તે કર.

(દાસી જાય છે.)

બ્હેન, તમારી ઈચ્છાથી આ મહાત્માની સેવા મ્હેં સ્વીકારી; પણ કન્યા, મૃગચર્મ, ને તુમ્બીપાત્ર તો એમને યે વ્હાલાં છે ને હું વ્હાલાં કરીશ!

આવા કલ્યાણરૂપ સ્વામીની સેવાનું ભાગ્ય મને સોંપી તમે આવું તપ કરો છો ને હું દુષ્ટાનું હૈયું એ જોઈ ફાટતું નથી! હું બ્હેન નથી પણ પિશાચ છું!

(જાય છે)

પ્રવેશ ૯

સ્થળ : ઉપરના દરિયા મ્હેલનો આગલો ભાગ તેના કમ્પાઉન્ડની અંદરનો વરંડાવાળો. (પડદો)

સમય : જરીક ઉપર પછીનો.

(ગાડીનો ગડગડાટ સંભળાય છે—થોડી વારમાં ક્ષેમરાજ ફુલડ્રેસમાં આવે છે)

સીપાઈ : (આગળ આવી) જી સાહેબ, સેઠ બહાર ગેલે આહે.

ક્ષેમરાજ : કીતી વાજતાં પરત યેઈલ?

સીપાઈ : દોઢ તાસ તર સહજ હોઈલ.

ક્ષેમરાજ : બરા. તર તો આવ્યાનંતર ત્યાસ આમચે હે કાર્ડ દા આણી સાંગા કી હા મી સકાળી પુન્હર યેતો. કાલ મી આલ્હો હોતો તર હી ભેટ જાહાલી નાહી, આતા હી તસે ચ મહાલે.

સીપાઈ : જસા આપલા હુકમ (કાર્ડ લેવાની રકાબી ધરે છે—ને કાર્ડ તેમાં લે છે)

ક્ષેમરાજ : (કાર્ડનો કેસ ખીસામાં મુકતો મુકતો) આમચી બાઈ યીથે આલી હોતી ?

સીપાઈ : હોય. આંત ચ આહે આણી આમચી બાઈસાહેબચી બરોબર બસલી આહે. આપલે કુટુંબ હી આલે હોતે પરંતુ આમચે બાઈ સાહેબ શેઠજીચી બરોબર બસલે હોતે તીતકે ઐકુન સાધ્વીબાઈચી સ્વારી પરત ગેલી હોતી તી આજ પુનહા આલી.

ક્ષેમ : કાય ચિંતા નાહી. તીલા તર ઈત્કા માઝા નિરોપ સાંગા કી યિથુન કામ આટોપલ્યા નંતર ઘરી યાયચી મ્હેરબાની વ્હાવી—મી તીચી વાટ પાહુન બસતો. ઘાઈ કરૂન ન યે. મ્હેરબાની વ્હાવી—અસા સાંગા—હાં—આમચે હુકમ આહે અસે મહણુન નયે

(જાય છે)

સીપાઈ : હોય, સાહેબ.

ક્ષેમરાજ : સ્ત્રીજાતિનું માન કેમ જાળવવું તેની રીતભાતનો મહેં હવે મ્હારા ઘરમાં જ પ્રયોગ કરવા માંડ્યો. ઘરમાં સાધ્વીબાઈનું માન જાળવતાં ને તેનું મન સાચવતાં આવડશે તો મડમ લોકમાં ફરતાં પણ આવડશે.—બાકી—પુરુષને માટે ‘ચેસ્ટીટી’—બેસ્ટીટી—તો હંબગ છે—સઉ યુરોપ તેને હંબગ માને છે. ફેશન લેવી હોય તો પેરિસની—ને ખાનગીમાં પ્રેક્ટીસની વાતો લંડનની—ઘેટ્સ ઈટ—બસ, હવે ઘેર જાઉં, બાપાજીને ફસાવી પઈસા લેવાનો ઠરાવ પાસ! ગોલ્ડન ગેંગ—સોનેરી ટોળીને ઠગવાનો ‘ગેઈમ’ બધો બાકી. અને આ મ્હારાં લેડી મિસેસ સાધ્વીબાઈ ક્ષેમરાજ તેમનું તેમના સંતોષપૂર્વક રક્ષણ કરવા જેટલી ‘શીવહી’ સાથે વીલાયત જવાનો પ્રેક્ટીકલ વિચાર બધો બાકી—એ મહા વિકટ સવાલ છે—તે જોઈ લેઈશું—વેલ્—આઈ મસ્ટ સી ટુ ઈટ પ્રોપર્લી.

(જાય છે)

પ્રવેશ ૧૦

સ્થળ : સરસ્વતીચંદ્રનું દીવાનખાનું પ્રથમ પ્રમાણે

સમય : જરી મોડો.

(કુસુમ અને સાધ્વી સમુદ્ર ભણીની બારીને અઠીંગી ઉભી છે. કુસુમ કુમદનાં વસ્ત્ર ભગવાં છે. કુમુદ મૃગચર્મ ઉપર બેઠી બેઠી સંસ્કૃત પુસ્તકનાં થોડાંક પાનાં હાથમાં લેઈ મનમાં વાંચે છે)

સાધ્વી : કહી દીધી વાત બધી મનમાંની,
ચાડી કરું, ચુગલી કરું, કાં'ની?
સાગર જ્યાં સુકેરે વાદળ જળ ક્યાંથી ચહડે? ટેક.

કુસુમ : નયનથી આંસુ સુકાવ તું, શાણી! નાથ અનાથ ન કો પ્રભુ માની!
ગતિ એની એવી રે સાગર જળ ના જ સુકે!

સાધ્વી : નાથ અનાથ હુના મુજ સ્વામી!
તેની પ્રીતિ બધી જાય વિરામી,
સાગર એ સુકે રે વાદળ.

કુસુમ : જગનો નાથ ભુખ્યાં ન સુવાડે! ભક્તજનોને દૂર ન કહાડે!
સાધુ છો તેને વ્હીલાં રે વિશ્વંભર કેમ મૂકશે?
કહીશ મહાશય મુજ સ્વામીને, કરીશ તમ સેવા શુભ જાણીને;
સાધુ છો તેને સેવ્યા રે વિના આ કાળજું ન ઠરશે!.

સાધ્વી : સેવ્યાં મહેં હરિ ને સેવ્યા મહેં સ્વામી,
પતિત પાવની તુળસીરાણી,
સેવ્યાં છે તે સઉનાં રે તમને મહારાં પુણ્ય હજો!
કુસુમ બહેન! કોઈને કહેવા જેવું નથી તે તમને કહેવું છે!
તમારાથી વધારે સાધુજન મને મળે એમ નથી, માટે કરવાનું
કરી ચુકી છું ગણી જાઉં છું.

કુસુમ : સાધ્વીબહેન! જેવાં સાધુ આ મહારાં કુમુદબહેન છે તેવાં જ
તમને ગણીને હું બનતું કરીશ ને પ્રભુ તમારું કલ્યાણ જ
કરશે.

સાધ્વી : હું પણ એમ જ જાણું છું. પ્રભુ પોતાનાં ભક્તજન જેમ વધારે વ્હાલાં કરે છે તેમ તેને સુખને ઠેકાણો દુઃખ જ વધારે આપે છે. કુસુમબ્દેન, સુખ માણસનું વેરી છે ને અનેક દુઃખથી મળેલો આ મનુષ્યદેહ દુઃખથી જ પ્રભુનું સાંનિધ્ય પામે છે. કુમુદબ્દેન શ્રીપ્રભુજીને પામેલાં છે તે દુઃખને પ્રતાપે. દુઃખ તો મહોટું તપ છે.

દુઃખ તે તપ ને દુખ તે જપ છે, દુખ ભવસાગર નાવ
દુઃખ વિના મ્હારો વ્હાલોજી વીસારે પડતાં ન લાગે વાર,
સાધુ ન દુખે ડગશો રે તરણાંની ઓથે ડુંગર છે!

(કંઈક હસીને) લ્યો ત્યારે આટલી શ્રી હરિની અને તુણસીમાતાની પ્રસાદી લ્યો—હું જાઉં છું—જે શ્રી કૃષ્ણ! (ગોપીચંદન વગેરે છાતીમાંથી કહાડી આપે છે ને) જવા માંડે છે. કુસુમ-કુમુદ—જયશ્રી કૃષ્ણ! (સાધ્વી જાય છે.)

(સીપાઈ સામો મળે છે કંઈ તેને કહે છે. કુસુમ કુમુદ પાસે જઈ બેસે છે.)

કુમુદ : બ્દેન! જે મહાત્માના સમાગમથી તને આવાં પુણ્ય કરવાના પ્રસંગ મળે છે ને આવાં સાધુજનના સત્સંગ થાય છે તે મહાત્માની પાસે તું આ કન્થા પ્હેરવી મુકી દે અને ગુમાનબાનું મન માગે છે તે હીરા મોતીનાં શૃંગાર શાને સજતી નથી?

કુસુમ : સંસારમાં આવાં દુઃખ જુવે તેણે તે શૃંગાર શા સજવા? કુમુદબ્દેન, એક પાસથી તમે મને આવા મહાત્માનો સમાગમ આપ્યો છે ત્યારે બીજી પાસથી તમારો સંસાર મ્હોં ભગવો કરી દીધો છે તે કેમ ખમાય? સંસાર અસાર હતો જ તેનું મહોં હવે મને જોવું ગમતું નથી—કુમુદ બ્દેન—કુસુમના જેવી પાપી બ્દેન જગતમાં જન્મી નહીં હોય!—તમારે નીરસ અન્ન ને કઠણ પૃથ્વી પર શય્યા ને મારે સર્વ ભોગ અને કોમળ મશરૂની તળાઈ! તમારે આવાં દુઃખને મ્હારે સુખ! તે કેમ ખમાય?

કુમુદ : બ્દેન, ત્હારા હૃદયનો ઉભરો કહાડી દે—બેશ પેલા હાર્મોન્યમ

પાસે ને હું અહીં બેઠી મ્હારો એકતારો લેઉ છું—બે જણાં
વારાફરતી ગાઈશું.

કુસુમ : તમે એકતારો લ્યો—હું તો તમને ડુભાડનારી. ને તારો નહીં
લઉં પણ મ્હારે તો અતારો જ.

કુમુદ : એમ કરો. (કુસુમ એકતારો વગાડતી ગાય છે તેને કુસુમ હરતી
ફરતી કંઈક નાચતી ઉત્તર દેતી ગાય છે.)

કુમુદ : કુસુમ! અસારે આ સંસારે, કુસુમ! અસારે સંસારે,
તુ પામી તે સારનો સાર જ! કુસુમ! અસારે સંસારે!

કુસુમ : કુમુદનું ભોજન ઝડપી જમું હું કુસુમ અસારે સંસારે!
નહી હું બ્હેન, હું શુદ્ર પિશાચ છું, કુસુમ અસારે સંસારે!

કુમુદ : કુસુમ ત્યજ્યું કૌમારક વ્રત જે, સુખ કુમુદને દેવા તે!
કુસુમ! તું પામી છે બંધન જે, સુખ કુમુદને દેવા તે!

કુસુમ : બ્હેનને ભગવો ભેખ ધરાવી, શોધ્યો છે આ સંસાર તે મ્હેં!
બ્હેનને વિધવાવ્રતમાં નાંખી, શોધ્યો છે આ સંસાર તે મ્હેં!

કુમુદ : (રાગ ફેરવી)

કાળજું કપાય છે આ 'કુસુમ' છે સમ મ્હારા!
સમ મ્હારા, બોલ મ્હારા છે જ હૈયા માઘના. કાળજુ.

ધૂળમાં ઢંકાઈ જતું રત્ન એ ખોવાઈ જતું,
શોધનારી ઓપનારી બ્હેન મ્હારી તે જતું! કાળજુ.

વાદળે છવાઈ જતા છાયાથી ત્રહાઈ જતા
મનના માન્યા, તે મ્હારા ચંદ્રની તું ચંદ્રિકા! કાળજુ.

ગૃહ પામી, ધન ધારી, ધારીને સંગતિ ત્હારી,
માંડે છે પરમ યજ્ઞ ત્યાગી યજમાન એ! કાળજુ.

ત્યાગી શું અદ્વૈત પામી, ત્યાગનો તું પ્રાણ પામી,
ત્યાગી મ્હારી બ્હેન તું! એ જોતાં જો થતી ભોગી હું! કાળજુ.

ભોગી તને કોણે કહી? ભોગી તે તો હું છું સહી!
ભગવામાં ભોગ માન્યો! છુટી જાળમાંથી હું. કાળજુ.

કુસુમ : બહેન, તમારે મન વળાવવું હોય તેટલું વળાવો! તમે સાધુજનોમાં રહી સાધુજન થયાં છો ને જેટલી ક્ષમા રાખો છો તેટલી જ ઉદારતા રાખો છો. પણ કુસુમ તો ભૂલી જ!

કુમુદ : ભલે ભુલી તો ભુલી, પણ તે કુમુદની ભુલાવેલી કે બીજા કોઈની ભુલાવેલી ભુલી?

કુસુમ : તમારી એ ભુલાવેલી ખરી ને જાતે પણ ભુલેલી.

કુમુદ : મહેં શું કરવા ભુલાવી ને તું શું કરવા ભુલી?

કુસુમ : તમને મ્હારા ઉપર દયા આવી ને મ્હારામાં સ્વાર્થની વાસના થઈ.

કુમુદ : ત્હારામાં સ્વાર્થની વાસના હતી નહીં, પણ કુમુદબહેનને પરમ દુઃખમાંથી મુક્ત કરવાની વાસના થઈ ને સંસારના અંધકારનો નાશ કરવાની શક્તિવાળો જે એક જ મ્હારો ચંદ્ર તેનું આસ્થાદન કરનાર વાદળાં વેરવાનું વિકટ કામ ત્હેં માથે ઊઠેલી લીધું તે પણ મ્હારે માટે! બનેલા બનાવ સ્મરણમાં આજ ને તું આ ચંદ્રને ગ્રહણમુક્ત કરનાર ન થઈ હત તો! ત્હારી કુમુદની કેવી વ્હેલ થાત તે સંભારી કહાડ!

કુસુમ : (વિચારમાં પડી)—હા—તે તો સત્ય છે! પણ—પણ તમને આંસુ કેમ આવે છે?

કુમુદ : મ્હારા હૃદયની આશાને સફળ કરનારું વચન બોલી આ મહાત્માના પાણિગ્રહણનો યોગ ત્હેં સ્વીકાર્યો હતો તે દિવસે જે આંસુ આવ્યાં હતાં તે જ આંસુ આજ ફરી આવે છે. કુસુમ, ત્હારા છેલ્લા શબ્દ સાંભળી મને આનંદના આંસુ આવે છે. તું તે માને છે?

કુસુમ : (ગાય છે)

નહીં કેમ માનું એ બહેન? હજી હું નહીં કેમ માનું. ટેક.
પુણ્ય તમે કર્યું વિધવાવ્રત લઈ, દઈ પ્રિયજન મુજને જ! હજી હું.
સૂક્ષ્મ વ્યવસ્થા રચીતી તમે તે આનન્દને આરે જ હજી હું.

કુમુદ : (રાગ મ્હાડ)

આજે સરસ્વતીની સરિતા પર છલકે ચન્દ્ર પ્રકાશ,
ને વળી કુમુદ ખીલે છે તે સઉ કુસુમનો પુણ્યપ્રભાવ!
કુસુમ! હવે તું ધર રસધર્મપ્રકાશ!

કુસુમ : એ સઉ પુણ્યની કરનારી તું સાધુ પરમ મુજ બ્હેન!
તપ તપતી તું જાતે ને મુજ પર વર્ષતી ફળનો મેઘ!
કુમુદ! હજી હું.

કુમુદ : પુણ્ય કર્યું એ સાધુજનોએ; હું તું માત્ર નિમિત્ત!
સાગર સાધુ જનોએ વલોવી દીધ જગને નવનીત!
કુસુમ, હવે તું.

હિમાચલના શિખરસમાજ સમો એ સાધુસમાજ,
હું તું યમુના ગંગા ત્યાંથી પામીએ આમ પ્રવાહ!
કુસુમ, હવે તું.

ઉઠ તું બ્હેની! ધર શૃંગાર જ! મુકી દે ભગવાં આમ!
કુમુદ વિરક્ત, કુસુમ સુરક્ત, તો દેખે જગ કલ્યાણ!
કુસુમ! હવે તું!

કુસુમ : બ્હેન! હું પણ ભગવાંની ભોગી, તું આગ્રહ ધરતી કેમ?
છે કન્થા પ્રિય પ્રિય ચન્દ્રને તે હું ત્યજું કહે કેમ?
કુમુદ! હજી હું.

કુમુદ : લદબદ એ બોળ્યો વૈરાગ્યે ત્યાગી પરમ ઉદાર;
સંસારી દેખાઈ ફરે સં-સારે ધરી સંન્યાસ,
કુસુમ, હવે તું.

બ્રહ્મ-રૂપ આકાશ-રૂપ એ પ્રકટે ઉપહિત રંગ;
પૃથ્વી સમી એને તું દે જગપોષક રસનો સંગ!
કુસુમ; હવે તું.

તું હો ત્યાગી, તે હો ત્યાગી, હો નિર્લેપ સદાય!
પણ આ યજ્ઞ-સમારમ્ભે તો દૂર કરો કન્થાય!
કુસુમ.

ભગવી કન્થાનાં છો ભોગી દમ્પતી રસ-અદ્વૈત,
ત્યાગ કરો એ ભોગતણો, ભર પતિમાં એ અદ્વૈત!
કુસુમ.

કુસુમ : બહેન! એ ધર્મ તમે શીખવશો અને સ્વામિનાથ સ્વીકારશે તે પ્રમાણે હું ધરીશ.

કુમુદ : લગ્નકાળનું બન્ધન સ્મરણમાં આણ! પતિ તે ઘૌ-આકાશ ને તું પૃથ્વી એવું વેદનું વચન છે ને આપણા મહાત્માએ મને તેનો અર્થ કહેલો તે મ્હેં તને કહેલો છે! આકાશના રસ પોતાના નથી પણ પૃથ્વી પાસેથી લીધેલા છે તેમ પુરુષને સ્ત્રી નવા રસથી ભરે છે! કુસુમ, નક્કી તને મહાત્માએ આ વાતમાં પરતન્ત્ર નહી રાખી હોય?

કુસુમ : (બે કાન ઉપર હાથ ઢાંકી)—પ્રભુ! પ્રભુ! એ તો અશક્ય જ! મને જે સ્વતંત્રતા અને અધિકાર મહાત્માએ આપેલાં છે તે કોઈ સ્ત્રીને નહી મળ્યાં હોય! અશ્વિનીકુમારોએ સૂર્યાને જેવું સામ્રાજ્ય આપેલું શ્રુતિ વર્ણવે છે તેવું જ હું ભોગવું છું. પણ તે જ કારણથી મને નિરંતર ડર લાગે છે કે રખેને મ્હારી સ્વતંત્રતાનો હું અતિઉપયોગ કરી બેસતી. કુસુમનો સ્વભાવ આ ડરથી બદલાઈ ગયો છે ને એ ગરીબ થઈ ગઈ છે. કુમુદબહેન, તમે કહો છો એમ કહીશ. ગુમાનબાને પણ એમ જ ગમે છે—

(દ્વાર બહારથી સંભળાય છે)

‘કુસુમવહુ! ચાલો—શૃંગાર સજો ને કુમુદબહેનને પણ સાથે લાવો.’

કુસુમ : બહેન, ઊઠો. ગુમાનબા તેડવા આવ્યાં છે. મહાશય પિતાના દર્શનને માટે ગયા હશે. ગુમાનબા સાથે આપણે ત્યાં જઈ, જમી, કોટમાં આફ્રીસમાં જઈશું. ત્યાં મહાશય પાસે સાધ્વીબાઈના દુઃખની વાત કરી તેમને સુખ આપવાનો માર્ગ શોધીશું. કૃપાણશી શેઠ પણ ત્યાં પ્રસંગે આવે છે ને ક્ષેમરાજને લાવવા હશે તો તે પણ થશે.

(પડદો પડે છે.)

અંક-૨

પ્રવેશ ૧

સ્થળ : વાલકેશ્વરનો રસ્તો (૫૩૬૦)

સમય : પ્રાતઃકાળ.

કાફર : આ અંકનો સૂત્રધાર હું છું—હું એકલો સૂત્રધાર છું. ગયા અંકમાં ધારેલો તાલ બગડ્યો તે આ અંકમાં બંદા પરાક્રમ કરી ઠેકાણે આણશે—સભાસદો. હું હવે સૂત્રધારનો ઉઘાડો વેશ બદલી આ નાટકનું પાત્ર થઈ જાઉં છું.

(રંગભૂમિ ઉપર ફેરા ફેરે છે ને ગાય છે ને મુછો આમળે છે)

‘સઉ ચલો જીતવા જંગ બ્યૂગલો બાઝો, બ્યૂગલો વાગે,
યા હોમ કરીને પડો, ફતેહ છે આગે!’

હવે રસિક નર્મદનો રસિયો થઈ ગયો ને એણે આ ગાયું
છે તેમાં સુધારો વધારો કરી તેનો અમલ પણ કરીશ.

(સઉ ચલો.—વગેરે ફરી ગાય છે.)

હું મારું મોરચો ત્યાં જ ઢીલ નવ ચાલે, ઢીલ નવ ચાલે,
શંકા જાય તો બહુ હામને ખાળે!—સઉ.

હું ડરું ન પાપથી કદી! હું મેળવું ધન મથી મથી!

હું કરું વાત ધર્મની, કરું વાત શાસ્ત્ર મર્મની,

પણ એ તો છે મશકરી, એથી નહીં ડરી જાય અનુભવીયો!

હું બગલો! મુજ ચાંચમાં લોક સઉ ફસીયો!—યા હોમ.

ક્ષેમરાજ શેઠે વીલાયત જવાનું લંબાણ પર નાંખ્યું તેનું કારણ હું શોધીશ ને મહારા રસ્તામાં આવનાર મૂર્ખને મહારો હાથ બતાવીશ!—હું,—આવ્યો... જાસુસ આવ્યા.

(ક્ષેમરાજનો સીપાઈ આવે છે ને પાછળ થોડે છેટે સાધ્વીની દાસી આવે છે.)

કેમ, રામાજી, આજકાલ સેઠને ઘેર કોણ આવ્યું હતું ને સેઠ ક્યાં ક્યાં ગયા હતા.

સીપાઈ : કાલ વિચારસરમા સેઠ આવે હોતે. આજ આમચા સાહેબચી સ્વારી સરસતીચંદ્ર સેઠચે ઘર સાઠી નીઘાલી હોતી પરંતુ દોઘ્યાંચી ભેટ જાહાલી નહી અસે કળતે. વિચારસરમા આવે હોતે જેવાં હ્યાંચી ત્યાંચી કાય ગોષ્ઠ ચાલલી હોતી પરંતુ મી બરોબર ઐકલી નાહી.

કાફર : હાઈ યૂ—વેડા. ત્યાંત કાંચ હોસીલ નાહી—વારૂ, લાલીબા, તારી શી નવા જુની છે?

લાલી : કાલ વિચારસરમાભાઈ શેઠાણી પાસે શેઠને વીલાયત જવાની વાત કંઈ કરતા હતા ખરા—પછી એ શેઠ પાસે ગયા.

કાફર : વાહ મહારી લાલી! ત્હે આજ્યા તે તે સમાચાર.—લે આ રૂપીઓ બક્ષીસનો. બીજા સમાચાર ફરી મળે તો આજજે હો—રામાજી, તને તો એક ચવલી જ મળશે!—જાવ, બીજા સમાચાર જેવા મને મળશે તેવાં તમને ઈનામ! હોં. (બે જણ જાય છે.)

કાફર : કાફરલાલ! સાધ્વીબાઈ પાસે વાત ગઈ ને શેઠને જવાનું લંબાયું!—એ ન સમજાય એવો હું કાંઈ ગધેડો છું?—પણ એ વિચારસરમા કોણ ને એવા જેવાની પાસે વાત ફુટી તે સમજાયું નહીં!—શેઠનો દોસ્ત હોય ને શેઠના પોતાના પેટમાં વાત ન રહી હોય એમ પણ હોય!—હવે તો સાધ્વીબાઈને સાધું!—ફગાભાઈની બઈરી મટમટીબાઈ અંહી પાસેના જ બંગલામાં છે તે એમાં કામ લાગશે.

(જવા માંડે છે; જતાં જતાં નવો વિચાર સુઝતાં પાછો આવે છે.)

કાફર : રામાજીએ કહેલા સમાચારનો પણ ઉપયોગ કરીશું—પેલો ઘેલો સરસ્વતીચંદ્ર ક્ષેમરાજ શેઠને ગમી ગયો છે ને એની વહુ આની વહુને ગમી ગઈ છે. એ બે બઈરીયો થોડા દિવસ એક બીજાને મળે નહીં તો સાધ્વીબાઈ કાંઈ સીધાં ચાલે ખરાં—તે જોવું પડશે—નીકર એ બધાં વચ્ચે વીજળીના તાર ચાલશે. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૨

સ્થળ : સાધ્વીબાઈના બંગલા આગળ. (પડદો)

સમય : પ્રથમ પ્રમાણે

(મટમટી બાઈ એના કંપાઉન્ડ બહાર વાટ જોતી ઉભી છે)

મટમટી : કાફરલાલે એક ભગતાણીને લલચાવવાનું કામ મને સોંપ્યું છે. એમાં વળવાનું કાંઈ નથી—પણ એના જેવા અકલબાજ ફકડને મહારાથી ના કહેવાઈ નહીં. પણ ફગા કરતાં જેવો મને આ ફકડ કાફર વ્હાલો છે તેના કરતાં સાધીને ખેમરાજ બહુ વ્હાલો છે—તેથી વખત છે ફાવું પણ ખરી! જે હો તે હો—તે બહાને મહારો કાફર મહારે બંગલે બે વાર વધારે આવશે ને મને એની એકાંત વધારે થશે. (રસ્તાની બાજુના એક પથર પર બેસે છે)—એ આવી. (સાધ્વીબાઈ આવે છે.)
જે શ્રીકૃષ્ણ સાધ્વીબાઈ!

સાધ્વી : જે શ્રી કૃષ્ણ! ક્યાંથી અત્યારે?

મટમટી : કાંઈક તમારે જ કામે સ્તો.

સાધ્વી : મહારે કામે? મહારું શું કામ?

મટમટી : ક્ષેમરાજશેઠ વીલાત જાય છે?

સાધ્વી : તે જશે ત્હોયે કોઈને શું ને નહીં જાય ત્હોયે કોઈને શું?

મટમટી : તે જશે ત્યારે તો તમે રડવા બેસશો. આવાં સતીબાઈના સ્વામી પરદેશ જાય ને સતીને તેમાં શું?—એમ કંઈ થવાનું હતું?—જાવ છો શું? સાંભળો તો ખરાં!

મહારાં સતીબાઈ રે! સ્વામી જાય છે રે,
 વટલાય છે રે, કેર કાળો થશે!
 મહારાં બહેન છો રે! કહું તે સાંભળો રે!
 ગોરી જાંગલી રે શોક્ય થઈ બેસશે!

સાધ્વી : (જતી જતી અટકીને) (મનમાં) આ છે તો દુર્જન પણ કંઈક
 વાત જાણતી દેખાય છે! એનું કહ્યું નહીં કરું—પણ સાંભળું
 તો ખરી! (વિચારમાં પડી ઉભી રૂં છે.)

મટમટી : બહેન, ગભરાશો નહીં. આવે વખતે તો ધીરજ રાખશો તો
 રસ્તો નીકળશે.

સાધ્વી : (નિઃશ્વાસ નાંખી) શો રસ્તો નીકળવાનો હતો. માણસ ફૂટ્યું
 ત્યાં કરમ પણ ફૂટ્યું!

મટમટી : વારુ, એટલું જાણો છો તો સાંભળો. શેઠ એક મડમને લેઈ
 સાત આઠ દિવસમાં વીલાત જશે ને તેમને જતાં અટકાવવા
 હોય તો એ મડમનું પેટ ભરાય કે અટકે. એ રાંડ ઓછી
 તમારા જેવી સતી છે! પઈસાથી જાય છે તે પઈસાથી અટકશે.

સાધ્વી : તે સઉમાં આપણે બઈરા શું કરવાનાં હતાં? હું ક્યાં એવાંને
 મળું? ને તેના મ્હોના વાથી પણ વટલાઉં તે તેનો સંસર્ગ કેમ
 શોધું?

મટમટી : બહેન, તમે સુખી થાવ એમ હોય તો હું એ કામ માથે લેઈશ.

સાધ્વી : તમે શું કરવાનાં હતાં?

મટમટી : તમે જાણો છો કે હું તમારા જેવી સતી નથી. હું તો રસઘેલડી
 છું ને મહારો પ્યારો એ મડમને પણ સમજાવી શકે એમ છે.

સાધ્વી : (મનમાં) હરિ! હરિ! આ લાજવગરની નફ્ટ ડાકણ સાથે તે
 ક્યાં આ જોગ થયો? રાંડ, મને બહેન કહે છે. જોની—હું
 જતી રહું? (મ્હોટેથી)—મટમટીબાઈ, મહારા સ્વામીનાથે મને
 બોલાવી છે. તેની આજ્ઞા પાળતાં ઢીલ થાય છે માટે કહેવાનું
 હોય તે કહી ઘો.

મટમટી : જુવો, તમારે ઉતાવળ છે તો હું પણ કાંઈ નવરી નથી. કંઈક
 તમારી દયા આવી ને દાઝ્યું ત્યારે આવી છું.

સાધ્વી : હા, પણ બોલોની!

મટમટી : મડમને દસ હજાર રૂપીઆ આપો તો સઉ વાત બંધ પડે.

તા : તે હું ક્યાંથી આપવાની હતી?

મટમટી : તે કાંઈ તરત આપવાની જરૂર નથી. ફક્ત મારા ધણી ઉપર એટલી ખ્હોચ લખી આપોની કે ખેમરાજ શેઠને વીલાયત જવાના ખરચને માટે તમારા બંગલા ઉપર અમે દસ હજાર ધીર્યા છે તે શેઠે લીધા છે. શેઠ વીલાયત જાય તો તેમના રૂપીઆ તેમની મીલકતમાંથી શેઠ પાછા આવે ત્યારે અમારે લેવા, ને ન જાય તો તમારા બંગલા ઉપર અમે ધીરીયે ને તમે આપો.

સાધ્વી : ઠીક, હું વિચાર કરીશ ને જોઈશ.

મટમટી : હું પાછી ક્યારે આવું?

સાધ્વી : તમે જાતે ન આવશો. હું વિચાર કરી રહીશ ત્યારે તમારી વાત ઠીક લાગશે તો હું જ તમને તેડવા મોકલીશ.

મટમટી : આપણે બે વગર ત્રીજું માણસ આ વાત ન જાણે હોં!—

સાધ્વી : તે જોઈશ, બાઈ!—હાલ તો જાવ. શેઠ મ્હારી વાટ જોતા હશે. (મનમાં) બલા—ગઈ—!

(સાધ્વી બંગલામાં જાય છે મટમટી રસ્તે પડે છે.)

પ્રવેશ ૩

સ્થળ : ક્ષેમરાજનું રંગભવન. એમાં એણે ઈંગ્રેજી તકતા—મેડમોની છબીયો ને શુંગારના ચિત્રને સામન 'ફેશનેબલ' રીતે ગોઠવ્યો છે. પણ વચ્ચે સાધ્વીબાઈને પ્રિય શ્રીનાથજીના ને રાધાજીનાં તેમ રાસલીલા વગેરેનાં ચિત્ર છે. ઈંગ્રેજી ઓર્નમેન્ટીંગ ફરનીચર, રમકડાં, ફેમ, પીતળનો વીલાયતી પલંગ છે પણ વચ્ચે પગ ભરવી હીંચકા ખાવાનો હીંડોળો છે.

સમય : સવારના દસ અગીયાર વાગતાં.

ક્ષેમરાજ : (રંગભવનમાં ફેરા ફરતાં) આ દેશમાં જન્મે તેના કરતાં યુરોપ-અમેરિકામાં જન્મે તો ભાગ્યશાળી તો ખરા! ક્યાં

અહીંની આ કઢંગી કાબરચીતરી હેણી ને ક્યાં વીલાયતની ફેશનેબલ લાઈફના વૈભવ? આ જુવો—આ જ ખંડમાં મ્હેં ઘણી ચતુરાઈથી એકઠો કરી ગોઠવેલો વીલાયતી કીમતી ગૃહશૃંગાર—અને આ મ્હારા સાધ્વીબાઈનાં વસાવેલાં પેલાં બેડોળ કદુપાં બાવા બાવી જેવાં બીહામણાં ચિત્ર!—ક્યાં ઇમીના ને ક્યાં સાધ્વીના વસ્ત્રાલંકાર—છટ—છટ—છટ!—માત્ર એક વાત કબૂલ કર્યા વિના નથી ચાલતી—તે એ કે ઇમી જ્યારે માત્ર મ્હારા પૈસાની જ કેવળ સગી છે.—ત્યારે સાધ્વીબાઈનું હૃદય મ્હારે માટે લાખ રૂપીઆનું છે!—લાખ આપતાં પણ એ ન જડે! કંજુસ બાપનો હું દીકરો તેને માટે ઉદાર બાપની આ એકની એક દીકરીએ આ બંગલો ઉઘાડી આપ્યો છે!—મ્હારા સસરા મરી ગયા ત્યાં સુધી બાપાજી જોડે પેલા માંડવીના ગીર્દાવાળા મચ્છરવાળા ગલીચખાનામાં મ્હેં દિવસ ગાળ્યા તેને સટે માત્ર સાધ્વીની પ્રીતિએ મને આ સમુદ્રની લહેરોવાળી સુઘડ વાલકેશ્વરની ટેકરી ઉપર બંગલાનો વાસી કરી દીધો છે!—પણ આ વીલાયત જવામાં એ જ પ્રીતિનો વાંધો પડે છે!—સાધ્વી ઈંગ્રેજી ભણી હત તો આમ ન થાત!—પણ એ તો મને અડકીને ન્હાય છે—ત્યારે મ્હારે શું કરવું?

(ઈંગ્રેજી ગાયનવાળા વાજાની કુંચી આપે છે
 ને તેમાં ગાયન ગવાય છે તેને તાલ દેવા નાચે છે!)
 (સીપાઈ અંદર આવે છે)

ક્ષેમરાજ : ડેમ ફૂલ! તને અત્યારે અંદર આવવા રજા કોણે આપી?

સીપાઈ : (ધ્રુજતો ધ્રુજતો) જી સાહેબ, બાઈસાહેબ આલી આહે.

ક્ષેમરાજ : (ગુસ્સે થઈ પગનો સ્લીપર કહાડી સીપાઈને ગાલે લગાડતો લગાવતો) રાસ્કલ! બાઈસાહેબને ઉભાં રાખી તું અંદર આવ્યો! કોણે તને કહ્યું કે બાઈસાહેબ આવે ત્યારે પણ વરધી માગવી? હું કોનો છું?—ને આ બંગલો કોનો છે?—સઉ બાઈસાહેબનું નથી?—તેની વરધી!—જા સાલા, તેને પગે લાગી ને અંદર પધારવાનું કહે.

સીપાઈ : (જતો જતો મનમાં) કાફરલાલ શેઠાલા આતા સાંગાવે લાગેલ કી તુમરે હુકમા પ્રમાણી આમ્હી કેલે ત્યાંત ઇત્કે હાંસીલ આમ્હાસ જાહાલે—વ, બાબા, હે માઝે ડોળ્યાંત સપાટ લાગલે ત્યાંચી કીમત તર ચવલી પેક્ષાં જ્યાસ્ત પડેલ.

(જાય છે, સાધ્વીબાઈ આવે છે.)

ક્ષેમરાજ : સાધ્વીબાઈની પુરેપૂરી માફી હું માગીશ—તેમને આ ચુગાલ સીપાઈએ બહુ અપમાન આપ્યું.

(સાધ્વીબાઈ આવે છે)

ક્ષેમરાજ : (સામો જતો જતો) સાધ્વીબાઈ, આ હરામખોર સીપાઈએ તમને અપમાન આપ્યું તે માટે હું બહુ દીલગીર છું—એને મ્હેં શિક્ષા કરવામાં બાકી રાખ્યું નથી.

સાધ્વી : (સામે આવતી આવતી) આપની મહારા ઉપર કૃપા છે. પણ આને આટલી શિક્ષા કરવી ઘટતી ન હતી. એને આવો અવતાર મળ્યો ત્યાંથી જ એને શિક્ષા થઈ ચુકી છે. આપે મને બોલાવી હતી તે શી આજ્ઞા છે?

ક્ષેમરાજ : (છોક પાસે જોઈ, સાધ્વીને ખભે હાથ મૂકી, એનું મ્હોં પ્રીતિથી જોતો જોતો) માઈ ડીયર સાધ્વીબાઈ—(તમે ગળે હાથ નાંખી) તમે પાસે નથી હોતાં ત્યારે સાંભરો છો ને પાસે દેખું છું ત્યારે—તમારું કામ—ખાસ પડે છે—(સાધ્વીના ગાલ ભણી મુખ ધરતો ધરતો)—એ કામને ઈંગ્રેજીમાં 'લવ' કહે છે—હીંદોળા પાસે ખ્ડોચે છે) કાંઈ કામ પણ છે—હીંદોળે બેસશો?

સાધ્વી : (કંઈક શરમાઈ, આઘી ખસી) આપ પહેલા બેસો—

ક્ષેમરાજ : આપણા હક ઓછામાં ઓછા કહીયે તો સરખા છે—બાકી ઈંગ્રેજી રીતે તો તમે પહેલાં બેસો ને હું તમને બેસાડું—(તેને ઉંચકી બેસાડવા જાય છે)—

સાધ્વી : (શરમાઈ આઘી ખસી) સ્વામિનાથ, આપની સેવા મ્હારે ઘટે—

ક્ષેમરાજ : છટ, માઈ ડીયર, એ જુના વિચાર જવા દે—(સાધ્વીને ઉંચકી હીંદોળે બેસાડી પોતે સાથે બેસે છે)—કહો—આ કેવું સુંદર

લાગે છે?—સામા તકતામાં આપણે સજોડે બેઠેલાં કેવાં સુન્દર દેખાઈએ છીએ? (પગમાં દોરી પછી હાંદોળો ઝુલાવે છે)

સાધ્વી : (નિઃશ્વાસ મુકી) ભગવાન આપનું વ્હાલ આવું ક્યાં સુધી રાખશે?—(ક્ષેમરાજને ખભે માથું તથા હાથ મુકી કંઈક રોતી રોતી)—ઓ મ્હારા વ્હાલા! મ્હારાથી તમારા વિજોગનો વિચાર વેદાતો નથી!—

ક્ષેમરાજ : (ચમકીને)—માંઈ ડીયર સાધ્વી—તમે ગભરાશો નહીં—આવી વાત તમને કોણે કહી?—

સાધ્વી : (ડુસકાં ખાતી ખાતી) મ્હારે ટુંકે ભાગ્યે કહી—મ્હારે કુટલે કર્મે કહી—મ્હારા વ્હાલા—તમે આવા કઠણ ક્યાંથી થયા—

ક્ષેમરાજ : શું બોલે છે—સાધ્વી?

સાધ્વી : (ઊંચું જોઈ) આપ કહો કે હું બોલું છું તે સઉ ખોટું છે—સ્વપ્ના જેવું છે—ને હું એક અક્ષર વધારે નહી બોલું! એવું કહેશો તેની સાથે મ્હારું ભાગ્ય ઉઘડશે—

ક્ષેમરાજ : (દયાથી તેને છાતી સરસી ચાંપતો) એમ જ—એમ જ—સાધ્વી! તને સાચી વાત કહ્યા વગર ને ત્હારી રજા વગર હું એવું કંઈ નહી કરું—એ મ્હારું પ્રોમિસ—લે આ વચન આપું!—(વચન આપવા હાથ ઉંચો કરે છે) ને સાધ્વીના વાંસા ઉપર પોતે મુકેલ પોતાનો બીજો હાથ સાધ્વીનો હાથ છતો ઝાલી રાખી તેમાં વચન આપે છે)—બસ? હવે કંઈ?

સાધ્વી : (એમની એમ બેસી રહી શાંત થઈ) આપે ગરીબ સાધ્વી ઉપર બહુ કૃપા કરી.

ક્ષેમરાજ : પણ સાધ્વીબાઈ, તમને કોઈએ કાન્હીરેશમાં આવા સમાચાર કહ્યા હોય નહી તો મને કહેશો કે આ તમને કોણે કહ્યું?

સાધ્વી : (તેની બાથમાંથી કંઈક છુટી પડી)—કાન્હીડસ શું?

ક્ષેમરાજ : (મ્હોં બગાડતો)—નહી, નહી, તમારું કલ્યાણ જાણી તમને કોઈએ છાની વાત કહી હશે તે હું નહી પૂછું—પણ મ્હારે જાતે જ તમને આ વાત કહેવા પુછવાની છે. કહો, માઈ ડીયર, થોડો વખત હું વીલાયત જઈ આવું તો તેમાં તમને કાંઈ વાંધો ખરો?—તમારો આ બંગલો તમારે હેવાને છે, તમારી સેવાને

માટે માણસો છે, ને તમારા એસ્ટેટના ભાડામાંથી આપણું બેનું ખરચ ચાલે છે તે પણ તમારું જ હોશે—ફક્ત હું એકલો દૂર હોઈશ!—ભડકશો નહીં!—તમારી રજા હશે તો જ જઈશ. (મનમાં) કેવું કાળજું! આવી નરમાશથી વાત કરું છું તો પણ આની આંખોમાં આંસુ દેખાવા લાગે છે!—(મ્હોટેથી) નહી, નહી, સાધ્વીબાઈ—હું તમને ઠગવાનો નથી, તમારી રજા હશે તો જ જઈશ.

સાધ્વી : શી કરો છો વાત? સ્વામી! શી કરો છો વાત?

કાળજું કહ્યું ના કરે, શુણી જવાનું વીલાત! શી.

શી રજા આપું? શું માગો? કોણ મુજ ગુંજાશ?

આપો રજા મરવાની ને પછી નીકળો વીલાત! શી.

(કંઈક બેભાન થાય છે.)

ક્ષેમરાજ : સાધ્વીબાઈ! સાધ્વીબાઈ! આટલાથી આમ બહાવરાં કેમ દેખાવ છો!

સાધ્વી : (જાગીને) સ્ત્રી પાસે સ્વામી આવી રજા માગે એ શું? ઓ મ્હારા સ્વામીનાથ! જઈ આવનારાઓ પોતાની અંડીની સ્ત્રીઓના મટી જાય છે—એવું તમે જ કહેતા હતા!—તેમનાં કાળજાં જુદાં થાય છે—તમે માગો છો તેની હા કહું છું તો આ હોળીમાં પડું છું ને ના કહું છું તો મ્હારા સ્વામીનાથની ઈચ્છાનું ઉલ્લંઘન કરું છું!—વીલાત જઈને તે શું વધારે કરવાનું હતું? અથવા મને જ સાથે લેઈને જાવ! (ઉઠી, સામી ઊભી રહી, ક્ષેમરાજના પગનાં તળીયાં ઝાલી તે ઉપર માથું મુકી, ઉઠી, હાથ જોડી) સ્વામીનાથ!

મ્હારી આ પુંજી—આ ઘરબાર—શું આપનાં નથી? વીલાતમાં જઈ આપને શું વધારે કામ છે?—અથવા જવું જ ધારો તો આ દાસીને સાથે લ્યો!

ક્ષેમરાજ : સાધ્વી! ત્યાં ત્હારો ધર્મ નહી સચવાય. ત્યાં જાઉં છું તે તો બારીસ્ટર થવા ને વેપાર કરવા!—સસરાની મીલકત ભોગવવી એમાં કાંઈ પરાક્રમ નથી; પરાક્રમ તો મ્હારા જેવા શૂરવીરો

પરદેશ જઈ ને જ કરે!—ત્યાંથી પાછો આવીશ ને ત્હારો જ રહીશ.

સાધ્વી : હું આપના વિના અંહી ભોગવૈભવના આ મ્હેલમાં રહી નહી શકું, ને મુકી જશો તો બાઈજીની પાસે જઈ તેમની સેવામાં રહીશ. વીલાત આપની સાથે લેઈ જશો તો અણસુખડી ખાઈને રહીશ! અને જે પરાક્રમ વીલાત કરવાનું છે તે અંહી રહીને ક્યાં થતું નથી!—સ્વામીનાથ! આપ મને વચન આપો છો પણ મન માનતું નથી—મ્હારું માથું ભમી જાય છે—

ક્ષેમરાજ : પણ હું ક્યાં ત્હારી રજા વગર જવાનો છું?

સાધ્વી : આપે ધાર્યું છે તો તે કરવાના—આપ જવાના—હું શું કરું?—તુળસીમાતા!—સ્વામીનાથ!—આવા કઠણ કેમ થયા!—ઓ મ્હારા વ્હાલા! (તેના ખોળામાં માથું નાંખી રડે છે)

ક્ષેમરાજ : સાધ્વી—હું ત્હારી રજા વિના નહી જાઉં! નક્કી! તને આજ કેમ મ્હારા બોલવાનો વિશ્વાસ પડતો નથી?

(કોકનો ખોંખારો સંભળાય છે.)

ક્ષેમરાજ : કોણ એ—કાફરલાલ?—(બારણામાં કાફરલાલ સ્કીન અધઉઘાડો કરી ઉભો દેખાય છે ને સાધ્વી ખસી જઈ આઘી ઉભી રહે છે. કાફરલાલ તેને બાડી આંખે જોતા બોલે છે.)

કાફર : સેઠ, એ તો હું પેલા ડ્રાફ્ટ—ખરડો—લેઈ આવ્યો છું.

ક્ષેમરાજ : તમને અહીં કોણે આવવા દીધા?—ડેમ બ્રૂટ સીપાઈ—તેણે તમને કહ્યું નહી?—જાવ, મ્હેરબાની કરી વેટિંગરૂમમાં બેસો—અથવા—જાવ! હું તમારી આફીસમાં જ મળીશ. હાલ મને ફુરસદ નથી.

કાફર : સેઠ, સેઠાણી અંહી હશે તે મને ખબર નહીં. બાઈસાહેબ, માફ કરજો (જતો જતો મનમાં) કાફરલાલ! આ ખુરસુરત પરી આગળ ઇમી કાંઈ બીસાદમાં નથી—ક્ષેમરાજ આની મરજી ઉપરાંત વીલાત નહીં જાય તે નક્કી!—અચ્છું! એને ને આને બેને હાથ દેખાડશું!—પેલા સીપાઈને બીજો માર ખાવાને માટે

બે રૂપીઆ આપી અંહી સુધી હું આવ્યો તે ખરચ ખુરબાન છે!—મટમટીબાઈને હવે રસ્તો દેખાડીશ.

(સાધ્વીને પાછો ફરી જોતો જોતો જાય છે.)
(પડદો પડે છે)

પ્રવેશ ૪

સ્થળ : માંડવી બંદરનું બજાર (પડદો)

સમય : રાતના બાર વાગતાં. અંધારી રાત.

(ટેકચંદ, નથુમલ, રંગીલ, અને લતીફ એક પાસથી આવે છે. શાપુર, સુબરાવ, શંભાજી, અને પેદરૂ બીજી પાસથી આવી એક ખૂણામાં ઉભા રહે છે.)

ટેકચંદ : આજ કૃપણશી શેઠ પાસે બહુ વાર બેઠા તોપણ રંગીલનું કામ ન થયું.

રંગીલ : મ્હારું ન થયું તો તમારું થયું. તમને તે પુરેપુરો અવેજ મઈલો?

સુબરાવ : (શાપુરનો હાથ ઝાલી) પાહા, પાહા, મંડળી આવી.

લતીફ : નથુમલ શેઠજી, હમેરે લીયે હુતુરને બહુત તકલીદ લીયા ઔર જો હુતુર મેરા ઝામીન હુઆ ઉસ બાતકા એહેશાન ઈસ જગરસે કભી જાને વાલા નહીં.

નથુમલ : (મારવાડી—ગુજરાતીમાં) તે શાયું સે, લતીફશાહેબ.

પેદરૂ : પઈસા લાયા—પઈસા લાયા.

શાપુર : (એનો કાન આમળી) સાલા, ચુપ મરની—હવના દેખસે કે સાંભલસે તો સઉ પઈસા ગોલ થાસે.

પેદરૂ : અચ્છા, બાબા, અચ્છા!

રંગીલ : સેઠજી, તમે બે જન જામીન થયા ને બેના હાથમાં પઈસા આવી ગયા. પણ પઈસા લીધા નહીં ને દેનદાર અમે થયા. શું સેઠીયાઓની ચાલાકી?

નથુમલ : તે થારા હાતમાં આવી દેઉ તો થારૂ ગજવું ભરાય ને મોરું

ઘર વેચાય. થને કોણ બદામ દે?

લતીફ : રંગીલ, ઓ તો હુઝુરકી બાત સચ હય.

રંગીલ : ત્યારે ટેકચંદશેઠ, અમારા ખીસાં કેવારે ભરાવાનાં?

નથુમલ : જીમ જીમ ખેમરાજ શેઠ પર હુંડીઓ જાશે તીમ તીમ થને ને લતીફને ખમીશન દેવાશે.

ટેકચંદ : ભાઈ, બડા નસીબદાર છો કે જોખમ અમારે માથે ને હકસાઈ તમને મળે.

લતીફ : (હસે છે) હા! હા! હુઝુરને અમેરા નસીબ ખીલવાયા એ બાત હી સંચ હય.

રંગીલ : પણ સેઠ, કાંઈ થોડું ઘણું અતારથી આયપું હત તો ઠીક હતું.

ટેકચંદ : તે વગર ઘરનાં છોકરાં કેમ કમાય?

રંગીલ : વારુ, સેઠ, તમારાં બાલગોપાલ કમાસે તો તે બી હમારાં જ છે કની?

નથુમલ : હા, ભાઈશાબ, એ તો શાયું કહ્યું. ટેકચંદનાં શોકરાંનો ખરો બાપ તો તું હશે!

રંગીલ : એમ સું બોલો છ, સેઠ? એબી મસ્કરી?

ટેકચંદ : ચાલ, ચાલ, આ બીડી સળગાવ. જુદાં પડવાનો રસ્તો આવ્યો.

(રંગીલ પોતાના મહોંમાંથી બીડી કહાડી ટેકચંદને તેમાંથી બીડી સળગાવવા દે છે.)

રંગીલ : સાહેબ મ્હેરબાન, સેઠજી! સાહેબ મ્હેરબાન!

લતીફ : હુઝુર, બંદગી!

ટેકચંદ : જે ગોપાળ!

નથુમલ : શલામ!—(રંગીલ ને લતીફ જતા દેખાય છે—પણ ખુણામાં સઉ ભેગા જાય છે.)

નથુમલ : મશલમાનને જે ગોપાળ કાંહી કરે!

ટેકચંદ : જે ઓઠે ચહડે તે ખરુ—આ અન્ધારુ બહુ છે હોં!—પાસે જોખમ સાચવીને બાંધ્યું છે કેની?

નથુમલ : એની કોંચ ફીકર નથ. શઉ સાચવીને બાંધ્યું શે.

શાપુર : જો જો, બચ્યા! સમાલજો—સુબરાવ!—સીકારની જાલ—લેઈ લે.

(અંધારામાં સુબરાવ ને પેદરૂ રસ્તા પર સામાસામી દોરી લેઈ ઉભા રહે છે. અંધારામાં તે દેખાતી નથી. ટેકચંદ આગળ ચાલે છે ને દોરીને અંટીવાળે ઉંઘે માથે પડે છે—શાપુર તેના બરડા ઉપર ચડી બેસી મ્હોં પર પાટો બાંધે છે—બાકીનું મંડળ એની પાઘડી, અંગરખું, બંડી વગેરે તોડી ફાડી લેઈ લે છે ને એ છુટો કરવાને પ્રયત્ન કરે છે તે નિષ્ફળ જાય છે. નથુમલ બોલ્યા વિના જે રસ્તેથી આવ્યો હતો ત્યાં પાછો દોડી જાય છે ને તેની પાસથી પોલીસવાળો સીસોટી જોરથી ઉપરાઉપરી વગાડે છે. ટોળીવાળા સઉ હાથમાં આવેલી લેઈ બીજી પાસ નહાસી જાય છે)

ટેકચંદ : (અંધારામાં ઉભો થઈ ચારે પાસ જોતો જોતો) ઓ મહારા બાપ રે! મારી નાંખ્યો મહારા બાપ! કેડો ભાંગી નાંખી મહારી બાપ—

(સીપાઈ દોડતો દોડતો સીટી વગાડતો આવે છે ને પાછળ બીજા સીપાઈઓ આવે છે ને નથુમલ એક સીપાઈ જોડે આવે છે. એક સીપાઈ ચોર ફાનસનું લાઈટ ઉઘાડી ટેકચંદ સામું ધરે છે.)

૧ સીપાઈ : કાયા જાહાલા? કોઠે ગેલે બદમાશ લોક?

ટેકચંદ : મહારા કપડાં લેઈને મને મારીને પેલી બાજુએ ગયા!

૨ સીપાઈ : કાય ઘેતલે તુઝ કડુન ત્યાં લોકાંની?

ટેકચંદ : અંગરખું—આના ચારનું, બંડી આના બેની—પાઘડી આના ચૌદની ને જોખમ જુદુ!

નથુમલ : એ જોખમ પોંશ હજારનું હતું! પોંશ હજારનું!

૩ સીપાઈ : ઐસા?—તર તુમ્હી તર ચલા!

(સઉ જાય છે.)

નથુમલ : (પાછળ રહી) પોલીષને પાંશ રૂપીઆ આવ્યા ત્યારે પોલીષ આવી!—હું મોરવોડી ખરો—ટેકશંદને આગળ ચોલવી હું પાશળ ચોલ્યો તે હોખમ તો મારી ધોતીમાં હતું—હોખમવનો ટેકશંદને આગળ શલવ્યો તે કામ લાગ્યું!—પોલીશવાળા કાંઈ આ લોક પાસે નો કહવડાવે તો ફરીયાદી કરવાનો કે તેણે

શોરીમાંથી ભાગ લીધો!—પડ્યો પોદળો ધુળ તો લીંશે?
મોરવોડી શું—મોરવોડી! પાંશ રૂપીઆ મુફ્તના નથી આવ્યા!

(જાય છે)

પ્રવેશ ૫

સ્થળ : ચોપાટી (૫૬૬)

સમય : અંધારી રાતનો પ્હોર

(કંઈક માણસો આવજાવ કરે છે ને એક પાસ વિચારશર્મા ફેરા ફેરે છે.)

વિચારશર્મા : માણસ કંઈ ધારે છે ને દૈવ કંઈ ધારે છે. ક્ષેમરાજે સરસ્વતીચંદ્રને મળવાનાં જેટલા પ્રયત્ન કર્યા તે સર્વ નિષ્ફળ થયા—તેમનો બેનો જોગ જ ખાતો નથી. કુસુમસુન્દરીએ શું કર્યું તે તો સમજાયું જ નથી. ક્ષેમરાજનું વીલાયત જવું લંબાણ પર પડ્યું એટલો લાભ થયો. મને સરસ્વતીચંદ્રે આજ અંહી એમની વાટ જોવાનું કહાવ્યું છે તે કલાક થયાં ઉભો છું પણ એ તો આવ્યા નહીં ને મ્હારે તો હજુ ઘેર જઈ જાતે રાંધી ખાવાનું બાકી છે.

(સરસ્વતીચંદ્ર બીજી પાસથી ચાલતો ચાલતો આવે છે.)

સરસ્વતીચંદ્ર : આવો, વિચારશર્મા ઉભા છો કે? (શેકહેન્ડ કરે છે.)

વિચારશર્મા : હાજી. આપની જ વાટ જોઈને ઉભો છું.

(પાછળ થોડે છેટે રંગીલ-કાફરલાલ આવે છે.)

સાધ્વી : ચાલો, ચાલતા ચાલતા વાતો કરીયે—વાલકેશ્વર જવું છે કની?

વિચારશર્મા : ના જી, આપની સાથે વાતો કરી ઘેર જઈ વાળુ કરવું છે.

સરસ્વતીચંદ્ર : હરકત ન હોય તો મ્હારે ત્યાં જ વાળુ કરજો ને ગમે તો ત્યાં જ સુજો ને ગમે તો મ્હારી ગાડીમાં બેસી રાત્રે પાછા ઘેર જજો.

વિચારશર્મા : તો જેવી ઇચ્છા.

કાફર : (પાછળથી સઉ સાંભળતો ચાલતો મનમાં) ક્ષેમરાજને ઈમીને ત્યાં રાત ગળાવવા બેત કર્યો છે એટલે સાધ્વી એકલી પડવાની અને એના બંગલા પાસે સરસ્વતીચંદ્રનો બંગલો. ત્યાં આ મૂર્તિ આજની રાત ન જ હોય એવું કરવું પડશે—તે ઘાટ કેમ ઉતારું?

સરસ્વતીચંદ્ર : કહો, મને મળવા કેમ ઇચ્છ્યું હતું?

વિચારશર્મા : ક્ષેમરાજ શેઠની વાત આપની પાસે આવી હશે?

સરસ્વતીચંદ્ર : હા, કંઈક મ્હારા ઘરમાંથી ને કંઈક બહારથી આવી છે.

વિચારશર્મા : એમણે આપને મળવાને બેત્રણ વાર પ્રયત્ન કર્યો તે નિષ્ફળ ગયો—ક્યાં ને ક્યારે મળશે તે પુછાવે છે.

સરસ્વતીચંદ્ર : વિચારશર્મા, એમને ને મ્હારે બાલવયથી પરિચય છે, પણ તરતમાં એમના પિતા સાથેની ને કંઈક એમની સાધુ સ્ત્રી સાથેની એમની દુષ્ટતા સાંભળી હવે એમને મળી શકતો નથી—એટલે નિરુપાય છું. એવાઓના સંસર્ગથી મ્હારે પોતાને ભ્રષ્ટ થવાનો પ્રસંગ આવે એમ હું ગણું છું. તમે મ્હારો નિયમ એમને સ્પષ્ટ રીતે કહી દેજો.

વિચારશર્મા : એઓ પોતે આપના સંસર્ગથી કંઈ સુધરવાનો અભિલાષ રાખે છે.

સરસ્વતીચંદ્ર : તે હશે. પણ ટુંકા જેવા આ આયુષ્યને સાધુજનોના અને વિદ્વાનોના સંસર્ગ વિના બીજી વાતમાં ક્ષીણ કરી નાંખવાનું મને પરવડે એમ નથી. સાધ્વીબ્હેન ઉપરની તેમની પ્રીતિને લીધે હું તેમને સાધુ ગણતો હતો—તે સાધુતાનો તેમણે ત્યાગ કર્યો ને તેના ઉપરાંત વૃદ્ધ પિતાને તેમણે ધર્મપ્રયોજન વિના દુઃખી કરવા ધાર્યું. એવા શુદ્ધ અને દુષ્ટ જીવોને સુધારવાનો અવકાશ શોધું તો મ્હારા સર્વસ્વદાનથી વિદ્વાનોના અને સાધુજનોના કલ્યાણને માટે સ્થાપેલા કલ્યાણગ્રામને માટે રોકવાનો મ્હારો કાળ હાલ જ ઓછો પડે છે તે હજી વધારે ઓછો પડે.

વિચારશર્મા : તો કૃપણશીશેઠના સંસર્ગને માટે આપને અવકાશ કેમ મળે છે?

સરસ્વતીચંદ્ર : તેઓ કૃપણ છે પણ મહારા પિતા જેવા વૃદ્ધ છે, અને ભગવી કન્યા છોડી મહેં સંસાર સ્વીકાર્યો ને જે કાંઈ કલ્યાણ કરવાને ઈશ્વરેચ્છાનું જાતે નિમિત્ત થવાને હું સમર્થ થયો છું તે વૃદ્ધ પિતાને સ્નેહને બળે! વિચારશર્મા ભાઈ, કન્યા આમ છોડી તે કાળથી જ પ્રતિજ્ઞા હતી કે વૃદ્ધ પિતાઓને સત્કાર્યે અવકાશ આપવા હું પ્રયત્ન કરીશ.

વિચારશર્મા : તો સાધ્વીબાઈનું પણ આપ કલ્યાણ કેમ નહી કરો?

સરસ્વતીચંદ્ર : આર્યા કુમુદસુંદરીનું દુઃખ જોઈ દુઃખી અને અનાથ આર્યાઓના ઉદ્ધારને માટે કલ્યાણગ્રામમાં યથાશક્તિ આશ્રમ રાખવાની યોજના કરેલી છે.

વિચારશર્મા : સનાથ ગણાતી પણ અનાથ આર્યા સાધ્વીબાઈ જેવી હોય તેને માટે શું? કુસુમબહેને આપને કંઈ કહેલું નથી?

સરસ્વતીચંદ્ર : તેને આજ જ બતાવ્યું છે કે સાધ્વીબાઈને હાલ કેવો સન્માર્ગ બતાવવો. ક્ષેમરાજ વીલાયત જશે ને સાધ્વીબાઈ અનાથ થશે તો કલ્યાણગ્રામ તેમનો સત્કાર કરશે.

વિચારશર્મા : જ્યારે અમેરિકા જેવા દેશના વિદ્વાનો માને છે કે ન્યાયાસન પાસે અપરાધી ઠરેલા બન્ધીવાનો પણ બુદ્ધિના દોષને લીધે દુષ્ટ થયા હોય છે તેમને સદ્બુદ્ધિનું દાન કરવું એ જ ન્યાય ને દયા શુદ્ધ છે ત્યારે આપના જેવા વિદ્વાનના કલ્યાણકાર્યમાં તે દાનને માટે અવકાશ ન જ હોય તો આપના આ સમારમ્ભ કાર્યમાં ખામી આવે ખરી. સરસ્વતીચંદ્રભાઈ, સાધ્વીબાઈના હિતને માટે કહો કે ક્ષેમરાજ શેઠની પોતાની કુબુદ્ધિના કૌચ જેવા જથા વચ્ચે બાકી રહેલા કંઈક સુબુદ્ધિના ઉધ્ધાર માટે કહો—પણ તેમને માટે કાંઈક વિચાર કરવો આપને ઘટે છે ખરો.

સરસ્વતીચંદ્ર : (વિચારમાં પડી) વિચારશર્માભાઈ, તમે મહારા મિત્ર ચન્દ્રકાન્તને મળજો તે આ કાર્યમાં તમને આશ્રય આપી શકશે કે અપાવી શકશે. કલ્યાણગ્રામનો એ તન્ત્રી છે.

વિચારશર્મા : ચન્દ્રકાન્ત આપસે ને આપ નહી આપી શકો? તેઓ કલ્યાણગ્રામના તન્ત્રી છે તો આપ તેના પોતાના પણ સૂત્રધાર

છો. એ સર્વ પરોપકારના દીવાઓમાં તેલ પૂરનાર આપ છો. આપના શબ્દથી—આપની આજ્ઞાથી—ક્ષેમરાજ વીલાયત જવાનું છોડી દેશે, સોનેરી ટોળીમાંથી ને ઈમી જેવીના પંજામાંથી બચશે, ને સાધ્વીબ્લેન સુખી થશે. આપના એક શબ્દથી અમારું એ કાર્ય થશે.

સરસ્વતીચંદ્ર : (હસીને) વિચારશર્મા, મ્હારા શબ્દથી એટલું ફળ થશે એવું ધારવામાં તમે ભુલો છો. ક્ષેમરાજ જેવાની સારી તેમ નરસી વાસનાઓ એવી પ્રબળ હોય છે કે તેને હું એ વાતની ના કહીશ તો મ્હારે મ્હોંયે એ સારૂ મનવવા જુદું બોલી હાચે હા કરશે ને ગુપ્ત રીતે એ કામ કર્યા જ કરશે. રજોગુણની એ સૃષ્ટિમાં પડવાનો ધર્મ મ્હેં મુકી દીધેલો છે.

વિચારશર્મા : જે સૃષ્ટિમાં આપ પડતા નથી તેમાં ચન્દ્રકાન્ત કેવી રીતે પડશે ?

સરસ્વતીચંદ્ર : આ ચર્યા કાળક્ષેપ જેવી છે. પણ ટુંકામાં કહું તે સાંભળી લ્યો. આપણી પાસે આ ગેસલાઈટના દીવાના થાંભલાઓ અને તે ઉપરના એ દીવાઓ જેવા આપણા વિદ્વાનોને ગણી લ્યો. આ ચારે પાસની અંધકાર ભરેલી સૃષ્ટિ જેવી આપણા ક્ષેમરાજ જેવાઓની રજોગુણ અને તમોગુણ ભરેલી સૃષ્ટિને ગણી લ્યો. એ સૃષ્ટિને પ્રકાશ આપનાર એ પ્રકાશમય દીવાઓનું કામ આપણા નિર્ધન વિદ્વાનો કરવા ઇચ્છે ત્યારે તેમ કરવાની તેમને શક્તિ આપનાર ગેસનું કારખાનું હું મ્હારી સાત્ત્વિક ગુણની સૃષ્ટિમાં ઉભો ઉભો ચલાવું છું. મ્હારા કલ્યાણગ્રામની યોજના આ ગેસના કારખાના જેવી સમજી લ્યો. વિચારશર્મા, જે આશ્રય તમારે ક્ષેમરાજ શેઠ જેવા પાસે શોધવો પડે છે તે જ આશ્રય જીવો ત્યાં સુધી આ મ્હારા કલ્યાણગ્રામમાંથી તમને ખપે એમ હોય તો હું તેને માટે યોજના કરીશ, અને એ દીવા પેઠે તમે ક્ષેમરાજ જેવાને વધારે સ્વતંત્રતાથી પ્રકાશ આપજો.

વિચારશર્મા : હું રંક ઉપર આપ વણમાગી આવી કૃપા કરો છો—તેનો શો ઉપયોગ કરવો તે મને સુઝતું નથી. વિચારનો વેગવાળો પવન મ્હારા મનમાં ઉપરાઉપરી એવા ઝપાટાથી વાય છે કે દીવા જેવો નિર્ણય સ્થિર મ્હારામાં થઈ શકતો નથી.

સરસ્વતીચંદ્ર : તે કામ અવકાશ કરજો. ક્ષેમરાજ જેવાને ઠેકાણે આણવા તમારી સુબુદ્ધિ ને સુવૃત્તિ જોઈ આ સૂચના કરી છે.

કાફર : (મનમાં) આમનું નાટક હવે પૂરું કરાવવું પડશે. આમની આ ચીબાવલી—કોહી—ભણેલી વાતોનો પાર નહી આવે. આ ઘેલો સરસ્વતીચંદ્ર ક્ષેમરાજની સાથે બોલવાનો નથી એટલું સમજાયું. તેથી મ્હારી અર્ધી ફીકર ત્યાગીને હવે તો એ ઘેલો વધારે ઘેલો થાય ને ક્ષેમરાજનું મ્હોં જ ન જુવે એવું કરું છું. રામાજીએ જેના સમાચાર કહી મ્હારી પાસેથી ચવલી પડાવી લીધી તે વિચારસરમા આ જ! ક્ષેમરાજને ઈમી પાસે જેવો મોકલ્યો છે તેવો આ પણ ત્યાં જાય ને વાલકેશ્વર જતો અટકે એટલે બસ. ટાઈમ જાય છે—માટે એ કામ કરું ને સાથે વાલકેશ્વર હું અત્યારે ન હોવાનો પુરાવો પણ ચોકસ કરું! (આગળ આવી વિચારશર્માને મ્હોટેથી) સાહેબજી, આપનું નામ વિચારસરમા ને ક્ષેમરાજના દોસ્ત પણ આપ જ?

વિચારશર્મા : હા.

કાફર : તો ખબર કરું છું કે ક્ષેમરાજ શેઠ આજ વાલકેશ્વર ન જતાં ઈમી મડમને ત્યાં ગયા છે ને ત્યાં નક્કી ફસાવવાના છે તે જાણજો ને ચાહે તે કરજો. મ્હારું નામ કાફરલાલ! (મનમાં) ‘એલીબાઈ’ હવે સજડ—હું વાલકેશ્વરમાં નહી તે સાબીત.

વિચારશર્મા : તે તમે તે એમને ફસાવનાર કે છોડાવનાર?

કાફર : તેઓને તેમની બુરી આદતો ફસાવે છે તેમાં તેઓ રાજી છે ને મ્હારી મદદ ચ્હાય છે. હું મદદની ના કહું તો તે બીજાની મદદ માગે ને મ્હારો ઘરાક જાય માટે હું તેમને દેખીતી મદદ કરું છું. પણ કાળજેથી તેમની આબાદી ચાહું છું માટે તમને સોધી ક્હાડી આ કહેવા આવ્યો છું. હવે ચાહે તે કરો. સાહેબ મ્હેરબાન (જાય છે ને આવે અંધારામાં ઉભો રહે છે.)

વિચારશર્મા : (સરસ્વતીચંદ્રને) હું આ સમાચારનું સત્ય તપાસવા ને મ્હારા અન્નદાતાને ઉદ્ધારવા વાલકેશ્વર ન જતાં તરત ઘેર જઈ પાલવે જઈશ. વેળા ખોવાની નથી માટે રજા માગું છું.

સરસ્વતીચંદ્ર : બહુ સાડું. નમસ્કાર! (વિચાર શર્મા જાય છે)

સરસ્વતીચંદ્ર : કુમુદસુંદરી કુસુમની સંભાળ રાખે છે ને કુસુમ મ્હારી અને સાધ્વીબાઈ જેવી સ્ત્રીઓની સંભાળ રાખે છે. તે સર્વથી એ દિશામાં સ્વસ્થ રહી મ્હારે આવા વિદ્વાનોની સંભાળ લેવાની તક પ્રાપ્ત થઈ છે ને એ વિદ્વાનો, દરિદ્રતામાંથી અને ઉપાધિયોમાંથી મુક્ત થઈ, આવા સંસારની સંભાળ લેવા સમર્થ થાય એટલું કામ સાત્ત્વિક ધર્મથી થઈ શકે છે તેટલો ધર્મ પાળવો એ કેટલો સ્હેલો છે? રજોગુણ ને તમોગુણના ભરેલા સંસારની સંભાળ લેઈ શકનાર આવા નિર્ધન વિદ્વાનો આગળ મ્હારો સર્વસ્વ ત્યાગ જગત મ્હાટો ગણે છે તે મને ક્ષુદ્ર લાગે છે.

(જાય છે.)

કાફર : (આગળ આવી) આ સરસ્વતીચંદ્રની મોહનીથી સાધ્વી કુસુમનું બહાનું બતાવી એને ત્યાં જાય છે એવી વાત ક્ષેમરાજને કાને નાંખી! તેણે તે ન માની, પણ એટલાથી જ સાધ્વી આજ ત્યાં જતી અટકી ને કુસુમના મનનું મનમાં રહ્યું! હવેના પ્રવેશમાં કાફરલાલ સૂત્રધારનો તડાકો વાગવાનો તે ક્ષેમરાજ ને સાધ્વી સઉને આ મુઠીયોમાં લેઈ લઈશ!

(મુઠીયો વાળતો વાળતો જાય છે.)

પ્રવેશ ૬

સ્થળ : ક્ષેમરાજના બંગલાની પાછળનો બાગ.

સમય : રાતના અગિયાર વાગતા—અંધારી રાત.

(બાગનો દેખાવ આગળ ને બંગલાની પાછળનો ભાગ પડદાને ઠેકાણે છે બંગલાની પાછળની બારીયોને આગળ રવેશો તથા પગથીયાં છે ને ઉપર અગાશી છે. અગાશીમાં માળની બારીયોમાંથી પ્રકાશ આવે છે. અગાશી નીચે વરંડામાં ઝુમર છે. બાગમાં નાળીયેરી વગેરેના ઝાડ છે ને બાંક વગેરે ફૂંડાં છે તે ઉપર તેની આશપાશના થાંભલાઓ પરનાં ગોળ ફાનસનો પ્રકાશ પડે છે.)

(અગાશીમાં સાધ્વી વિચારમાં લીન થઈ રવેશને અહીંગી ઉભી છે. નીચે ફાનસ આગળ એની દાસી લાલી ફેરા ફેરે છે.)

સાધ્વી : (ગાય છે)

તુળશી માત! કરાવીશ પળશી ન કોની તું!
ભીંડની વેળા સરશી સવેળા આવજો!
તુળશી! કરાવીશ પળશી ન કોની માત તું!

દુખદરીયામાં ઉછળું કે તુંજ દીકરી;
નથી જણાતો આરો એકે આજ જો!
તુળશી! કરાવીશ પળશી ન કોની માત તું!

લાલી : (બાંક નીચે જમીન પર એક પાસ બેસી છાનીમાની રૂપીઆ થોડા અજવાળામાં ગણે છે.) સાત, આઠ, નવ, દસ—એક દસ થયા. (એ પ્રમાણે બે વાર દસ તે વીસ થયા, ને સો સુધી પાંચ વીસ ગણે છે ને રૂપીઆ કોથળીમાં બાંધી છાતી સરસા ડાબી ફાનસથી આઘી તાડોના અંધારામાં ઉભી રહે છે) હાશ! પાંચ વરસ મજુરી કરતાં મળે તે એક રાતમાં મળ્યું—પણ ક્યાં રાખું? ઘેર જાઉં ને સીપાઈ રસ્તામાં તપાસે તો મારી જાઉં? કેડે ઘાઘરાના નેફા જોડે બાંધીશ. (તેમ કરે છે.) (આળસ મરડી ઉપર જુવે છે)

સાધ્વી : (ગાતી સંભળાય છે.)

સઉથી સમરથ રાધાવરનો આશરો,
ભવસાગરમાં તરવા એ તો નાવ જો!
નાથ નમેરા થતાં અનાથ સતી થતી,
તેની વ્હારે ચડજો વૈકુંઠ નાથ જો! સઉથી

અરેરે! કુસુમબહેનને પુછવાનું પણ ગયું! પ્રભુ! તું જ મહારો રહ્યો. પ્રભુ, હું શું કરું? અગાશીમાંથી પડતું મુકું થાય છે ત્યાં સાંભરી આવે છે કે આ શરીરમાંથી છુટાય છે પણ લલાટના લેખમાંથી છુટાતું નથી ને ફરી અવતાર ને ફરી આ

દુઃખદરીયો!—એના કરતાં મ્હારી તુળસીમાતાની પેઠે ઉનાળાના તાપ જેવામાં ને દુઃખમાં વગરપાણી કરમાઈ ચીમળાવું એ માતાના અને એને વરેલા ત્રિભુવનના નાથના ચરણમાં રહીને આ દુખી જીવતર જાતે પુરૂં થાતે તે જ સારૂં!—પણ આ નીચે શું સંભળાય છે—લાલી!—ઓ લાલી!

લાલી : બાઈ સાહેબ, આવું—છું! (મનમાં) અરેરે! આવી દયાળુ શેઠાણીને આ પઈસાને માટે હું ફસાવવા ઉભી થઉં છું!—(પોતાનું પેટ બે હાથે આમળી) નફ્ટ પેટ! તને ભરવાને બાઈસાહેબ શું ઓછું આપે છે કે તું આ અવતાર તો દેખે છે ને બીજો એથી ભુંડો—એથી વસમો—અવતાર તું આમ શોધે છે?—બાઈસાહેબને પગે પડી ખરી વાત કહી દઉં? અત્યાર સુધી મ્હેં તેમનું ખાધેલું ને ખોદેલું છે—તે તો થઈ ગયું તે શું કરૂં—પણ આજ કરવાનું છે તેથી તો ગજબ થઈ જશે!—મ્હારો દૈવ રૂઠે છે. (કપાળ કૂટે છે)

સાધ્વી : લાલી! ઓ લાલી!

લાલી : બાઈ સાહેબ, ઉપર આવું?

સાધ્વી : જોને, નીચે બંગલામાં શાનો ઘસારો લાગે છે? ખડખડાટ થાય છે, શેઠ તો આવ્યા નથી, ને રામાજી દરવાજે દેખાતો નથી.

લાલી : નીચે તો કંઈ નથી!

સાધ્વી : શું કંઈ નથી કંઈ નથી કરે છે—આટલો અવાજ થાય છે તે—કંઈ ન હોય તો તું ઉપર આવ ને!

લાલી : લ્યો, આવું. બાઈસાહેબ, આજ તમારૂં કાળજું પોચું થયું છે તેથી અમથા ભણકારા વાગે છે.

(અંદર જાય છે.)

સાધ્વી : આજ શું થવા બેઠું હશે? બાર વાગ્યા પણ સ્વામીનાથ ન આવ્યા, મ્હારા ઉપર કલંક બેઠું, જમણી આંખ ફરક ફરક થાય છે, ઘરમાંનાં માણસો દેખાતાં નથી, નીચે આમ ઘસારા થાય છે, એક લાલી રહી છે—તે મ્હારા જેવી—નીચે જતાં છાતી ચાલતી નથી—એને ઉપર આવતાં કેમ વાર લાગી?—આ

કાળજું કેમ ઘડકે છે? શરીર કેમ ઘુજે છે?—લાલી, ઓ લાલી?—(લાલી આવે છે)

લાલી : (ઉતાવળી ઉતાવળી) બાઈ સાહેબ, મ્હારું એક કલ્હું કરશો?—નીચે શેઠના દોસ્તદારો—આપણું ઘર લુટવા બેઠા છે—તીજેરી ઉઘાડી છે—આપણે બાઈડીયો શું કરીશું?

સાધ્વી : (છળી જઈ) હેં!—ઓ મ્હારા બાપ રે!—હવે શું કરીશ?—લાલી, કાંઈ રસ્તો દેખાડ! (રડે છે)

લાલી : બાઈસાહેબ, બંગલામાં ઘણાં માણસ હથીયાર બંધ છે—આપણે આ અગાશીમાં ને જીને થઈ નીકળી જઈએ ને પેલા તાડોમાં અંધારામાં ભરાઈ જઈએ. પણ ઉતાવળ કરો.

સાધ્વી : એમ કર, એમ કર, કંઈ કર—

લાલી : લ્યો, તમારો હાથ ઝાલું—તમે આગળ ચાલો.

(જાય છે.)

કાફર : (અગાશીમાં ક્ષેમરાજનાં લુગડાં પહેરી) રંગ! લાલી! રંગ! સાબાશ!—બંગલામાંથી સઉ સાફ કર્યું—હવે ક્ષેમરાજનો આ વેશ લેઈ—એના જેવો ઉંચો—નીચો—જાડો—પાતળો—હું અંધારામાં જઈ સાધ્વી ને સાધું!

(નીચે સાધ્વી ને લાલી જતાં દેખાય છે ને ઝાડોના અંધારામાં ભરાઈ ઉભાં રહે છે)

લાલી : બાઈ સાહેબ, અહી પળવાર ઉભાં હેવાની છાતી ચાલે તો હું જરા છાનીમાની બંગલા બહાર નીકળી પોલીસને ખબર કરી આવું—

સાધ્વી : હા, લાલી, હા, જા—પણ હું એકલી શું કરીશ?—મને કોઈ જોશે ને મારશે—અરે જો તો ખરી—પેલા મ્હારા દાગીના—સોનુરૂપું મોતી—સઉ ગાંસડામાં બંધાય છે!—મ્હારું કરમ કુટી ગયું—શેઠ નથી—ઓ મ્હારા બાપ રે! (મ્હોટેથી રડે છે)

લાલી : (તેનું મ્હોં ડાબી) બુમ ન પાડશો—આપણે ઉભાં છીએ તે જણાઈ જઈશું—હું જરીક વારમાં પોલીસ લેઈને આવું છું.
(જાય છે)

(‘આગ, આગ’ વગેરે બુમો પડે છે, સાધ્વીના બંગલામાં આગ લાગે છે, લતીફ, રંગીલ, વગેરે માણસો પોલીસમાં ભળી જઈ, બંગલામાંથી એકઠો કરેલો સામન બહાર આણે છે, બંબા આવે છે. માણસો ભરાય છે, ભડકા લાગે છે ને છંટાય છે, બ્યુગલ વાગે છે, ને સાધ્વી કપાળ ને છાતી કુટે છે, રડે છે, બંગલાની ને તાડોની વચ્ચે દોડાદોડ કરે છે, સંતાય છે, પડી જાય છે, બુમો પાડે છે, બેશુદ્ધ થાય છે, જાગે છે, ને અંતે ‘તુળસીમાતા! વિક્લેશ!’ કરતી કરતી બે ઝાડો વચ્ચે કપાળે હાથ દેઈ આગ જોતી રોતી બેસે છે.)

લાલી : (પાછી આવી.) બાઈસાહેબ, પોલીસ આવી, શેઠ પણ આવ્યા, ને આ આગમાં ને ગીરદીમાં આગળ થઈને જવાનો રસ્તો નથી પણ પાછલી બારીયે થઈને પથરાઓ ઉપર થઈ દરીયામાં હોડી રાખી છે તેમાં બેસી બીજે કીનારે ઉતરવાનું છે ને તમને ને મને લેઈ શેઠ ઉતારી આવશે—માટે તૈયાર થાવ.

સાધ્વી : (ઉઠીને) શેઠ આવ્યા—હૈં—આવ્યા! લાલી, એ ક્યાં છે?

લાલી : તમને અંહી રાખ્યાં છે તે મ્હં કહ્યું છે એટલે જરી આગ હોલવવાનું ને જરજોખમ ઠેકાણાસર કરાવવાનું રસ્તે પાડી આવશે—પેલા—લોકની ગીચ ગીરદી છે તેમાં દેખાય—આગનું અજવાળું એમની પીઠ પર પડે છે—

સાધ્વી : એ તો બીજું કોક—

લાલી : ના બાઈ સાહેબ, ના, એ તો એ જ.

(ક્ષેમરાજના વેશવાળો કાફરલાલ બંગલામાંથી લુંટેલું જોખમ રંગીલ વગેરેને ભીડની બહાર આણી એક બે મજૂરોને માથે ચઢાવતો દેખાય છે ને પછી પોતે સાધ્વી ભણી આવે છે.)

લાલી : બાઈસાહેબ, શેઠ આવ્યા. ચાલો—દરીયાભણી.

કાફર : (મનમાં) હવે ક્ષેમરાજનો વેશ ભજવવાનો આવ્યો. એને આની સાથે ગેલ કરતો હતો ને બોલતો હતો—તેની આજ યાદદાસ્ત તાજી કરવી પડશે. (પાસે જઈ, સાધ્વીને ગળે હાથ નાંખી ક્ષેમરાજના જેવો સ્વર કહાડી) સાધ્વી... ચાલો...

સાધ્વી : (કાફરલાલનો મ્હોં ઉપર આગના ભડકાનો પ્રકાશ પડતાં કંઈક ચમકી—આઘી ખશી—) સ્વામિનાથ, આ વેળા આને માટે નથી—અથવા—ઉભા હોં—મને વ્હેમ પડે છે—લાલી, આ કોણ?

લાલી : કોણ તે શેઠ, બાઈસાહેબ! આગના ગભરાટમાં એમનું મ્હોં લાલ થયું છે ને અવાજ ફાટો થઈ ગયો છે ને બોલતાં થડકાય છે. તમે ગભરાયેલાં છો.

કાફર : (અંધારામાં ખસી ફરી સાધ્વીને ગળે હાથ નાંખી બગલમાં ખેંચી) પ્યારી, તું ચાલ ને હોડીમાં લાલી સાથે બેસી જા—મ્હારે પાછું આગ હોલવવા આવવું છે—ને કહ્શો તો ત્હારી સાથે આવીશ.

સાધ્વી : પણ... ઓ તુળસીમા! (આગનો ભડકો ફરી કાફરલાલના મ્હોં ઉપર પ્રકાશ નાંખે છે તે જોઈ!)—લાલી—રાંડ જુઠી—ન્હોય મ્હારા સ્વામી—એ તો કા...

(કાફરલાલને ધક્કો મારી બંગલા ભણી દોડે છે. પડતો પડતો ઉઠી કાફરલાલ એને બુમ પાડતી ઉંચકી લે છે ને બારીમાં થઈ સમુદ્રના પથરાઓમાં આ ત્રણ જણ જાય છે. આગના અવાજમાં ને લોકની બુમાબુમમાં કોઈ સાંભળતું નથી. પડદો પડે છે.)

અંક-૩

પ્રવેશ ૧

સ્થળ : વાલકેશ્વર, સૂર્યને સમુદ્રનો પડદો.

સમય : પ્રાતઃકાળ—મળસ્કું

(પડદામાં ગાન સંભળાય છે ને પડદો ઉપડતા ઉપર પ્રમાણે પડદો ઉઘડે છે ને હાથમાં આરતી છે. વિચારશર્મા સૂત્રધારને વેશે દેખાય છે)

જય દેવ! જય દેવ! જય મંગલ જ્યોતિ!	જય મંગળા.
જગત જાગતું તુંથી! રજની ખસતી રોતી!	જયદેવ.
અગ્નિ-સૂર્ય-સંકેતે પૂજે પારસીયો!	પૂજે.
પેગમ્બરની ચસમથી જુવે મુસ્લમીનો!	જય દેવ.
જીસસ ઋષિ જોતા હોલી લાઈટ ખ્રીસ્તી!	હોલી.
એ સઉ સંકેતોમાં એક નીતિ દીસતી!	જય.
બુદ્ધિ-જ્યોતિ, સવિતાનું વર્યજ્યોતિ એક!	વર્ય.
સર્વ લોકના ધર્મો તણો ધરે ટેક!	જય.
નીતિ ધર્મ ને સત્ય જ! ત્રણની ત્રિપુટી બધે!	ત્રણ.
પરમ જ્યોતિને પામો એ ત્રિપુટીથી તમે!	જય.

(પડદા ઉપરના સૂર્ય સમુદ્રની આરતી કરી સભાસદોને નિરંજનનું વંદન કરાવે છે)

શંભાજીરાવ! શંભાજીરાવ! હવે બહાર નીકળો, ડીટેકટીવનો ગુપ્તપ્રવેશ છોડી છતા થાવ ને આવો! હવે હું એકલો સૂત્રધાર છું ને તમે નાટકને આરંભે મને મળ્યા હતા તે હવે મહારા મુખ્ય નટ થાવ!

શંભાજીરાવ : (બહાર આવી) ભાઈ વિચારશર્મા, મ્હેં તમને પ્રથમથી વાત કહી હતી અને પછીથી પણ કહ્યાં કરી છે. તમે પણ યથાશક્તિ યથામતિ પ્રયત્ન કરવામાં બાકી નથી રાખ્યું. છતાં કાલે થયેલી વાતની મને ખબર ન મળી ને તમારો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો—એ તે વિધાતાની કેવી ગતિ કે આવી સાધ્વીબાઈ, તેને આટલી સહાયતા, અને છતાં આ એમનું સર્વસ્વ લુંટાયું, બળી ગયું, અને એમનું પોતાનું હરણ થયું? ઈશ્વરની સર્વજ્ઞતામાં કે સર્વશક્તિમત્તામાં તમને કાંઈ શંકા પડતી નથી?

વિચારશર્મા : કાંઈ શંકા નથી પડતી. એક પાસ ફીરસ્તાઓ અને બીજી પાસ શેતાન એ બેના યુદ્ધને જુના યહુદીઓ મધ્યકાળનો ખ્રીસ્તીધર્મ, અને પાછળના પેગમ્બર મહમદ—એ સર્વેયે દીદાં છે અને તે સર્વ યુદ્ધોમાં ફીરસ્તાઓને ઘડી ઘડી તેમને જય અપાવનાર જે ઈશ્વર—એક ઈશ્વર તેની પરમકૃતિની મનુષ્યને બુદ્ધિ આપવાને એક પાસ ખ્રીસ્તે અવતાર લીધો તો બીજી પાસ મહમદ પેગમ્બરે લીધો. અહુર્મઝદના સામે બાથ ભીડનાર, આંગ્રમન્યુનો મદ તોડનાર પરમજ્યોતિનું દર્શન પારસીઓના પવિત્ર ઝરથોસ્તે કરાવ્યું. દેવ અને દાનવો, પાંડવો અને કૌરવો, વગેરેનાં યુદ્ધોમાં શુદ્ર ધર્મના પાળનાર પક્ષને લોટની કણક પેઠે મસળી મસળીને તેમાંથી જે અન્ન સિદ્ધ થાય છે તે મનુષ્યના સૂક્ષ્મ શરીરનો પ્રાણ છે અને એ પ્રાણથી પ્રાણમય થયેલું મનુષ્યનું ચેતન પરમજ્યોતિ ભણી ઉડે છે. તેનાં દષ્ટાંત જોવાં હોય તો ચકોરને ચંદ્ર ભણી ઉડતું આપણા કવિયો કહી ગયા છે તે સાંભળ કે જો, વીલાયતમાં સૂર્ય ભણી સ્કાઈ-લાર્ક ઉડવાની વાતો સાંભળ! સાધ્વીબાઈનો આત્મા જ્યાં હશે ત્યાં આવો પવિત્ર પરિપાક પામશે.

શંભાજીરાવ : અસ્તુ. તો આપણે હવે આપણા કામમાં પડીયે ને કાફરલાલ સૂત્રધાર શેતાનનું કામ કરી ચૂક્યો છે તો આપણે આપણા જ્યોતિની સત્તા બતાવતાં ઢીલ કરવી તે શા માટે?

કાફર : (વાણીયાના વરરાજાનો જામો વગેરે વેશ પહેરી કાજળ વગેરે ચાંલા સાથે આવી) હવે, ચાલો, ચાલો! નકામાં ટાયલાં કરી

લાયરી બતાવવી મુકી ઘો ને પડો મેદાનમાં! નીકર લોક ઉઠી જશે.

(સઉ જાય છે ને ક્ષેમરાજ આવે છે.)

ક્ષેમરાજ : મ્હારી બાજી ધૂળધાણી થઈ ગઈ! અરેરે! સઉ ગયું તો ગયું પણ સાધ્વી જેવી સતી પણ ગુમ થઈ ને હવે આ કાળજું કહ્યું નથી કરતું! સોનેરી ટોળીનો શીકાર કરતાં હું તેનો જાતે શીકાર થઈ પડ્યો! પણ—(ગુસ્સામાં આવી મૂછો ચડાવી પગ ઠોકી)—મને બાતમી મળી છે—ને લુચ્ચા કાફરલાલ! રામે રાવણને રોળ્યો તેમ તને હું રોળું ત્યારે ખરો! (આંખમાં આંસુ આણી) પણ ઓ મ્હારી ગરીબ ગાય જેવી સાધ્વી! ત્હારું શું થયું? તને ક્યાં શોધું? મ્હારી છોકરવાદીએ તને આ સંતાપમાં આણી દીધી અને મ્હારે માત્ર હાથ ઘસવાનું બાકી રહ્યું! જેણે મ્હારે માટે આટલું આટલું કર્યું તેની સાથે હું કેવી કૃતદ્ધનતાથી વત્પ્યો? (આંખો લહોતો લહોતો ફરે છે ત્યાં પડદો ઉપડે છે ને અર્ધાબળેલા પોતાના ઘરનો પાછલો દેખાવ ખડો થાય છે. અદબ વાળી એ ઘર ઉંચી નીચી આંખ કરી જોઈ રહે છે)

હા! મ્હારી સાધ્વીને બાથમાં લેઈ એની મરજી વિના વીલાયત ન જવાનું મ્હે જે બંગલામાં વચન આપ્યું હતું—જે બંગલામાં એણે મ્હારે માટે આટલું બધું વ્હાલ બતાવ્યું હતું અને જેમાં મ્હે એને આટલું ઓછું પડતું વ્હાલ બતાવ્યું હતું—તે બંગલો આ જ! મ્હારી સાધ્વીનો પોતાનો—મને કૃષ્ણાર્પણ કરેલો—બંગલો તે આ જ! એની સાથે જ્યાં હું બેઠેલો તે એનો લાડકો હીંદોળો બળી ગયો!—એનાં જ આ પીત્તળના કડાં ને સાંકળો! (કડાં ઉતારી લે છે ને છાતી સરસાં ચાંપે છે) સાધ્વીની પ્રીતિનાં ને મ્હારી કૂરતાનાં સાક્ષી થયેલાં વ્હાલાં કડાં! (રડતો રડતો) મને ક્ષમા આપવાને મ્હારી સાધ્વી તો નથી પણ તમને તેના પવિત્ર સુંદર હાથ અડકેલા હતા—તેની પાસે માગવાની ક્ષમા તમારી પાસે માગું છું!—(એક તુળસી-

ક્યારાને બાઝી પડી) મ્હારી સાધ્વીના માનેલા—એના જીવથી પણ એને વ્હાલાં—એનાં તુળસીમાતા!—એના વતી તમે મને ક્ષમા આપો અને કહો કે એ ક્યાં ગઈ? (ક્યારા ઉપર માથું મૂકી પોક મુકી રડે છે)

વિચારશર્મા : (પાછળથી આવી ખભે હાથ મુકી) ભાઈ, શેઠજી, થવાનું થઈ ગયું,—હવે ધૈર્ય ધરો!

ક્ષેમરાજ : (પાછો વળી એને બાઝી પડી) ઓ મ્હારા વ્હાલા વિચારશર્મા—એ મ્હારી વ્હાલીનો એકલો એક વકીલ તું જ હતો ને મહેં ત્હારી વાત ન સાંભળી! હું શું કરું?—ઘર બળ્યું તો બળ્યું!—મીલકત લુટાઈ તો લુટાઈ!—મને તેની પરવા નથી—તે ઝાનમમાં ગઈ—પણ મ્હારી સાધ્વી ગઈ તે નથી ખમાતું!—અરે! પેલી રાંડ ઈમીને મુકી તમારૂં કહ્યું માની રાત્રે ને રાત્રે જ ઘેર આવ્યો હત તો આમાંનું કાંઈ ન થાત!—સાધ્વી—મ્હારી સાધ્વી? (વિચારશર્માને ખભે માથું મુકી રડે છે)—ઓ મ્હારા બુદ્ધિશાળી વ્હાલગરા મિત્ર!—મ્હારી સાધ્વીને પાછી આણી આપ!—વીલાયત જવાને જે પઈસો ટેકચંદ નથુમલ પાસે, બાપાજી પાસેથી લેઈ રાખેલો છે તે બધો ખરચી નાંખ—પણ સાધ્વીને લાવ!—નીકર ક્ષેમરાજ હવે જીવવાનો નથી!—સાધ્વી વિના જગતમાં ક્ષેમરાજને મન અંધારૂં ઘોર થઈ ગયું છે. (ક્ષેમરાજને વિચારશર્માએ છાતી સરસો ચાંપેલો હતો તે હવે તેને વધારે ચાંપે છે)

વિચારશર્મા : (તેને છાતીએ ચાંપતો ચાંપતો) મ્હારા અન્નદાતા! મ્હારી વિદ્યાના સર્વ સાધનના દાતા! સાધ્વીબહેન પાછાં મળશે—તમે ધૈર્ય ધરો.

ક્ષેમરાજ : (તેનાથી છુટો પડી) વિચારશર્મા, ત્હારી પાસે મ્હારો ઉભરો નીકળી ગયો ને શમ્યો. પણ હવે શું કરવું તે મને સુઝાડ. વીલાયત જવાનું ને ઈમીના સામું જોવાનું હવે બંધ, ને જે આગ્રહ એણી પાસનો હતો તે હવે બમણા વેગથી સાધ્વીને શોધવામાં વળશે. તું ટેકચંદ શેઠને ત્યાં જઈ આવ ને થોડા પૈસા લેઈ આવ. ઘરની શીલક તેમ દાગીના સઉ તણાઈ ગયું છે ને હેવાને પણ ભાડાનું મકાન શોધવું પડશે.

વિચારશર્મા : ટેકચંદ જે વાતના જામીન થયા છે તેમાંથી મુક્ત થવાનો રસ્તો દીઠા વિના તમને કંઈ આપવાના છે?

ક્ષેમરાજ : (ક્રોધમાં ધ્રુજતો) હા!—એ પણ ખરૂ!—

વિચારશર્મા : આપ બાપાજીને ઘેર તરત રહેવા જશો?

ક્ષેમરાજ : શું મ્હોં લેઈને જાઉં?—સાધ્વીનું નિકંદન થાય ત્યારે એમને ત્યાં જવું એવી બાધા લીધી નથી. વિચારશર્મા, સાધ્વી જડે ને સુખી થાય ત્યાં સુધી બાપાજીની પાસે કોડી માગવી નથી.

વિચારશર્મા : તે તેને શોધવાને જ દ્રવ્ય જોઈશે—

ક્ષેમરાજ : મ્હારે વીલાયત જવાને માટે મ્હારો ભાગ લખાવી લેવા જે લેખ સોનેરી ટોળીવાળા માગતા હતા તે લેખ સાધ્વીને માટે ટેકચંદને કરી આપીશ.

વિચારશર્મા : તો આપ રહેવાને માટે હું ગરીબની કોટડીમાં ચાલો.

ક્ષેમરાજ : ત્હારો આભારી થવું પડ્યા વિના છુટકો નથી—મ્હારી પાસેથી મ્હારું ખરચ લેવું તું કબુલ કરે તો.

વિચારશર્મા : એ શું બોલો છો? એ કોટડીમાં કોના ઘરનું અન્ન છે?—આપ ત્યાં ચાલો ત્યારે.

ક્ષેમરાજ : પણ આ બળેલા પડેલા ને અર્ધા રહેલા બંગલાનું શું કરવું?—કોને સોંપવો?—આ ગાડી ઘોડાનું શું કરવું?—હું ગરીબ થઈ ગયો.

વિચારશર્મા : સરસ્વતીચંદ્રને મળી તેમને સોંપીશું.

ક્ષેમરાજ : એવા પવિત્ર પુરુષને મળવાનો મને અધિકાર નથી—કાલ ત્હોં કહ્યું ત્યારે ક્રોધ ચ્હડ્યો હતો—આજ તે સત્ય લાગે છે.

વિચારશર્મા : હું તેમને મળીશ. સાધ્વીબહેનને માટે સઉ વાત કરવાની તેમણે કુસુમસુન્દરીને અનુજ્ઞા આપી છે.

ક્ષેમરાજ : હાઆ! સાધ્વી! સાધ્વી!—વિચારશર્મા, તેની સાથે તેના જે બંગલામાં સુખમાં રહ્યો હતો તેના વિનાના ખંડેર થયલા બંગલાને છોડી તેના દુઃખને વખતે હું બીજે કંઈ નહી જાઉં! ત્હારી સાથે પણ નહી ને સરસ્વતીચંદ્રને ત્યાં પણ નહી!

વિચારશર્મા : આ બંગલાનો તો વીમો ઉતરાવ્યો છે ને સાધ્વીબાઈ આવે એટલે આપ નવો કરાવી શકશો.

ક્ષેમરાજ : સાધ્વીબાઈ આવે ત્યારે!—તે વગર હું વીમાના પૈસા લેવાનો

નથી—ને લેઈશ તો એને નામે રાખી મુકીશ. વિચારશર્મા, સાધ્વીને શોધવા જ વાત કર. ત્યાં સુધી ખાવું યે નથી ને પીવું એ નથી ને આ બંગલો આવો શ્મશાન જેવો રહેશે.

(શંભાજીરાવ આવે છે)

વિચારશર્મા : કેમ શંભાજીરાવ ?

શંભાજીરાવ : કુસુમબાઈ તમને બેને પોતાને બંગલે બોલાવે છે.

ક્ષેમરાજ : સાધ્વીબાઈ વિનાનો ક્ષેમરાજ તેમને પોતાનું કાળું મ્હોં બતાવવાને આવે એમ નથી.

શંભાજીરાવ : તમે ત્યાં નહી જાવ તો તેઓ પોતે અંહી આવશે.

વિચારશર્મા : શેઠ, આપ જેવાએ કુસુમબહેનના પ્રેમાળ આમન્ત્રણનો તિરસ્કાર કરવો યોગ્ય નથી.

ક્ષેમરાજ : હવે એ વાતો મ્હારા હૃદયમાં ઠરતી નથી.

વિચારશર્મા : આ તુલસીનો ક્યારો જેવો સાધ્વીબાઈનો વ્હાલો હતો તેવાં જ તેમને કુસુમબહેન વહાલાં હતાં—એમના આમન્ત્રણનો તિરસ્કાર તે સાધ્વીબાઈનો જ થયો સમજજો.

ક્ષેમરાજ : (નિઃશ્વાસ મુકી) હરિ! હરિ! હવે નહી ચાલે. શંભાજીરાવ, જા તેમને કહે કે પેલો દુષ્ટ પાપી ક્ષેમરાજ કુસુમબહેનનાં દર્શનને યોગ્ય નથી પણ સાધ્વીની સખીની આજ્ઞાને વશ છે માટે નફ્ટ થઈને પણ આવશે.

શંભાજીરાવ : સોનેરી ટોળીયે તમારા ઉપર કરેલો ઘા સજડ છે, પણ તમે તેને ફસાવવા કરેલી યોજના કેટલે સુધી આવી છે તે મ્હારે તમને કહેવાનું છે.

ક્ષેમરાજ : હવે એ યોજના ઉપર પાણી ફરી વળ્યું! શંભાજી, મ્હારું મગજ હવે એણી પાસ જતું નથી. હવે તો જે કહેવું પૂછવું હોય તે આ વિચારશર્માને કહેજે. હું સાધ્વીની શોધ વિના બીજું કાંઈ દેખતો નથી.

શંભાજીરાવ : પણ એ બહુ અગત્યના સમાચાર છે.

વિચારશર્મા : શંભાજીરાવ, શેઠને કુસુમબહેનની સંભાળમાં સોંપી આપણે બે તમારા સમાચારનો વિચાર કરીશું. ચાલો, શેઠ.

ક્ષેમરાજ : એમ જ? (બળેલા બંગલા સામો ફરી હાથ જોડી) મ્હારી પતિવ્રતા સતી સાધ્વીના આશ્રય! જ્યાં સુધી એ સતી પાછી આવી નથી ત્યાં સુધી તું રાખોડીનો ઢગલો થયો છે તે તેવો જ રહેજે, ને હું પણ ત્હારી ગરમ રાખોડીમાં જ ન્હાયાં કરીશ—(રાખોડીનો ખોબો ભરી, બીજી પાસ ફરી)—રત્નાકર સાગર! ત્હારા ઠંડા પાણીમાં અમે બે સજોડે ન્હાતાં તે હવે—હું એકલો આ રાખોડીથી જ ન્હાઈશ!—પાણીએ ન્હાવાનું હું જળ મૂકું છું—હવે સાધ્વી મળે ત્યાં સુધી આ ભસ્મસ્નાન જ! (રાખોડી પોતાને માથે નાંખે છે) મ્હારે હવે બીજું સ્નાન ન હોય!

(પડદો પડે છે)

પ્રવેશ ૨

સ્થળ : માંડવી બંદરનું બજાર (પડદો)

સમય : સવારના આઠ વાગતાં (વેપારીઓની ધામધુમ)

ટેકચંદ : (એક પાસથી ભીડમાં કુહણીઓ મારતો આવે છે) કૃપણશી શેઠ દીદા? કૃપણશી શેઠ દીદા?

એક જણ : પેલા ખાંડના કોથળા ઉપર બેદા છે.

ટેકચંદ : (શેઠને શોધી કહાડી) જે ગોપાળ, શેઠ.

કૃપણશી : ટેકચંદ કહે છે કે તું તે દિવસ લુંટાયો?

ટેકચંદ : લુંટાયો તો લુટાયો પણ બેવડો લુંટાયો ને સાથે તમે પણ લુંટાયા.

કૃપણશી : જો—બદમાશ ખરેખરો દેખાય છે!

ટેકચંદ : શેઠજી, મ્હારી પાસેથી પઈસા ગયા એટલે હું રંગીલનો દેણદાર થયો, તે તમને ન આપે તો તમારો પણ રહ્યો. બાકી, કાલ રાતના વાલકેશ્વરના સમાચાર સાંભળ્યા હશે કે તમે લુંટાયા?

કૃપણશી : શું? મને કાંઈ ખબર નથી.

ટેકચંદ : સાધ્વીબાઈનો બંગલો લુટાયો ને આગ લાગીને બળી ગયો. સાથે આગ લગાડનારા લોક સાધ્વીબાઈને લેઈ ગુમ થયા છે ને ક્ષેમરાજ શેઠ ગાંડા થયા છે.

કૃપણશી : હેં! શું બોલે છે?

ટેકચંદ : ખરી વાત કહું છું—આપણે ત્યાં જઈશું?—વીક્ટોરીયા કરી આવું?

કૃપણશી : ના, ના, ઉતાવળે પગે જઈશું તો પ્હોચી વળીશું. સાધ્વી ગઈ તે તો ભોગ એના. રાંડે છોકરાને ઉડાઉ કરી મુક્યો—છોકરો ગાંડો થયો તે સાજો થશે ને પઈસા ઉડાવતો બંધ થશે. પણ એમની એમની મીલકત તે પણ આખર તો મ્હારા ઘરની જ કે નહી?—તે બધી ગઈ!

ટેકચંદ : (ગુસ્સે થઈ) હા, હા, બધી ગઈ ને સમજો તો તો નાક પણ ગયું. શેઠ, તમારી પુંજમાં તે તમે શું આવી બીજી લ્હાય લગાડવાના હતા કે હજી વીક્ટોરીયા કરવાના પઈસા ખુંચે છે?

કૃપણશી : તું ન સમજે. વીક્ટોરીયાના પઈસા ખરચીયે માટે કંઈ બળ્યું ન બળ્યું થશે?

ટેકચંદ : પણ વ્હેલા જશો તો કંઈ વ્હેલી તપાસ થશે ને વ્હેલું હાથમાં આવશે.

કૃપણશી : એ તો સમજ્યા. ચાલ, ચાલ, હવે. વીક્ટોરીયા ખોળવામાં નકામો વખત ન ગુમાવ.

(બે જણ ચાલવા માંડે છે ને ઉતાવળે પગલે રસ્તો કાપે છે ને ઉતાવળી ઉતાવળી વાતો કરતા હાંફતા ચાલે છે.)

ટેકચંદ : (ચાલતો ચાલતો) શેઠ, ક્ષેમરાજને હવે કોઈ વેપારધંધામાં નાંખો તો ઠીક નહી? એનો જીવ એ વગર ઠેકાણે નહી આવે.

કૃપણશી : (ચાલતો ચાલતો) અંહ. ટેકચંદ, તને હજી સમજણ ન આવી. એને વેપાર કરવા બે હજાર આપું તે ગમે તો ઉડાવશે ને ગમે તો ઉંધો વેપલો કરી ખોશે. મ્હારા પઈસા એમ ખોવાના નથી.

ટેકચંદ : (હસીને) પઈસા તે તમારા કયા દિવસના જે! તમારા બાપે મુકેલા તે કે બીજા?

કૃપણશી : બાપના યે ખરા ને મ્હારા યે ખરા. માટે ખોવાના?

ટેકચંદ : તમારા બાપના હશે તો તમારા ઠીકરાના યે ખરા, ને ખુશીથી નહી આપો તો કોરટે ચ્હડી લે એવી બુદ્ધિ આપનાર વકીલ

નથી મળ્યો ત્યાં સુધી તમારા હાથમાં છે ને તે પછી અર્ધાં
પુંજી ગઈ સમજજો!

કૃપણશી : રહડે ને કોર્ટે! કોર્ટ મ્હારા હાથમાં પુંજી દેખશે ત્યારે અપાવશે
કે નહીં?

ટેકચંદ : એ વાત જવા દોને!—શેઠ, કંઈ રસ્તો ઉતરશે તો ઠીક છે
નીકર ટેકચંદને સંભારશો. પછી કહેશો નહી કે અલ્યા ટેકચંદ
જરા આગળથી ચેતાવવો તો હતો?

(રસ્તામાં પોલીસની ચોકી આવે છે તેમાંથી શંભાજી ડીટેકટીવ બહાર નીકળે છે)

શંભાજી : કૃપણશી શેઠ તમારું નામ?

કૃપણશી : હા.

શંભાજીરાવ : કાલ રાત્રે તમારા દીકરાનું ઘર બળ્યું તેમાંથી કેટલોક સામન
બચેલો આ ચોકીમાં પડેલો છે તેમાં એક કાગળ છે તેની
આટલી નકલ કોઈ તમારૂ ભલુ રહાનારે મોકલી છે તે વાંચીને
જાડી નાંખજો.

(કૃપણશી એક બાજુએ ઉભો રહી વાંચે છે.)

કૃપણશી : (વાંચીને કોપાયમાન મુખે મનમાં)—શું—મ્હારો ખેમરાજ મ્હારી
મીલકતમાં પોતાનો હીસો ટેકચંદને ને નથુમલને લખી આપે
છે—ને આ લુચ્ચો ટેકચંદે એ સંબંધમાં મને આટલા સવાલ
પૂછ્યા? (મ્હોટેથી) બીજું શું શું તમે આગમાંથી બચાવ્યું છે?

શંભાજીરાવ : શેઠ, સાચું પુછો તો સરસ્વતીચંદ્રશેઠનાં વહુ કુસુમબાઈ પોતાનાં
માણસો લેઈ આગને વખતે ખેમરાજ શેઠને બંગલે ગયાં હતાં
તેમણે કેટલોક કીમતી માલ બચાવી તેની યાદી પાસે રાખી
માલ અમારી પોલીસને સ્વાધીન કરેલો છે તે યાદી મ્હારી
પાસે નથી—પણ અમારામાંથી કોઈએ આ તમારે માટે મોકલ્યું
છે—તમને આમ જતા દેખી—તે આપ્યું, બીજું કે હું જાણતો
નથી. રામ. રામ.

(જાય છે.)

કૃપણશી : (યાદી ખીસામાં મુકતો) ટેકચંદ, પેલી વીકટોરીયા ઉભી છે તે ભાડે કર—ઠેઠ વાલકેશ્વર સુધીની. ચાલ.

ટેકચંદ : તે વખત ના હતી ને અત્યારે કેમ?

કૃપણશી : —અરે—કર ભાડે કહું છું—(ધબો મારી મોકલે છે ને તે જાય છે એટલે) વખતસર આગમચેતી થઈ—તો ઠીક છે—નીકર—આ દસ્તાવેજ પાકો થયો હશે તો? હવે તો એક જ રસ્તો છે—છોકરાને હાથમાં લેવો અહંહંહં...—પણ તે એની વહુના વના હાથમાં આવવાનો નહી—ને વહુને તો લોકો લેઈ ગયા—હું જાણતો હતો કે રાંડ ગઈ તો બલા ગઈ—પણ હવે તો એને જ ખોળી કહાડવી ને મનાવવી પડશે—તે પેલી ઘરમાં એની સાસુ ચામુંડા ભવાની જેવી પડી છે તે સમજવાની નહી—ને સઉ વાત મ્હારે કરવી પડશે—પણ તે કરીશ—(કપાળે હાથ કુટી)—ન કરું તે શું કરું?—પઈસા ખાતર શું નહી કરું?—વીકટોરીયા આવી—સાલો ટેકચંદના મનનો મરમ તો લેવાય તેટલો લેઉ—(કાગળ ખીસામાં મુકે છે ને જાય છે.)

પ્રવેશ ૩

સ્થળ : પોલીસની આફીસ ને કાચી જેલની જાળીવાળી કોટડીઓ
સમય : ઉપર પ્રમણે

(એક ખુરસી ઉપર પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ બેઠા છે, પાસે બે ઈંગ્રેજી કન્સ્ટેબલો તથા સીપાઈઓ ઉભા છે ને વચ્ચે બે ચાર પટારા પડેલા છે તે એક સીપાઈ ઉઘાડે છે ને સામન બહાર કહાડે છે તેમ તેમ એક કારકુન નકલ કરે છે. લતીફ અને પેદરૂને સીપાઈઓ કોટડીમાંથી કહાડી ત્યાં ઉભા કરે છે. નથુમલ અને એક બે બહારનાં માણસ ત્યાં ઉભાં છે. સીપાઈ સામન બહાર કહાડતો કહાડતો ચીજોનાં નામ બોલતો જાય છે ને કારકુન તથા નથુમલ તે પ્રમાણે કાગળો પર નકલ કરે છે)

ઇન્સ્પેક્ટર : લીસ્ટ હો ગયા?

કારકુન : યેસ, સર, હો ગયા.

ઇન્સ્પેક્ટર : તુમેરા નામ નથુમલ મારવાડી ઓર હમ ખશેમરાજ સેઠકા આદમી?

નથુમલ : જી સાહેબ, હા. અમે બે ખેમરાજ સેઠનાં માણષ.

ઇન્સ્પેક્ટર : અણ, ઓ યાદી પર સહી કર દો...

(નથુમલ ઉભા રહે છે.)

ઇન્સ્પેક્ટર : ક્યા, હરકત હે? ઇતને સમાન તુમેરી ચસમ કી પાસ ઓ પટારામેંસે નીકાલા—ઇસ શીવાય દુસરી બાત કી સહી નહી.

નથુમલ : અસા, સાહેબ—એમોં કોંય હોરકત નોંથી.

(સીપાઈ ખડીયો કલમ આપે છે ને બે જણ સહી કરી કાગળ પાછો આપે છે)

નથુમલ : સાહેબ, અમારી યાદીમાં તમે ષહી આલખો ના?

ઇન્સ્પેક્ટર : ડેમ સુઅર, કાયકું?—જાસ્તી મત બોલો. મંડવી બઝારમેં તેરેકું પકડા થા ઓર ઝામીન પર છુટા કીયા ઇતનેમે તુમ બદમાશ લોકને એ દુસરા ગન્હા કીયા ઓર આગમેંસી સબ સામાન લાયા?

લતીફ : જનાબ, એસા કુછ નહી. હમ તો ખેમરાજ સેઠજીકું મીલને કે બાસ્તે લોટતે થે ઇતનેમે આગકા ખેલ નઝર આયા ઓર ઇસ માલકું બચાનેકી કોશીશ કરતે થે.

ઇન્સ્પેક્ટર : ઓર ખટારામે ઓર વીકટોરીયામે સબ માલ રખા સો ઉસકું બચાનેકું હોયગા?

લતીફ : હઝુર, ઓ બાત તો પેદરૂ સાહેબકું પુછ લીજીયે. હમ તો પોલીસકા હવાલામેં સબ કરને વાલા થા. ઓર પેદરૂ સાહેબ સેઠજીકા દોસ્ત થા ઉન્ને હુકમ દીયા કે ગાડીમેં સબ ડાલ દો તો હમને ઉસકા હુકમ ઉઠવાયા. હમેરી જો કુછ તકસીર કોઈ દીખલાવે તબ ઇતના કબુલ કરનેકા ચૈયે કી હમને કમઅકલસે ઓ કમજાત પેદરૂસાહેબકા હુકમ ઉઠવાયા!

ઇન્સ્પેક્ટર : પેદરૂસાહેબ—બદમાશ સાહેબ—લતીફસાહુકારકું એસા હુકમ આપ હુઝુરને દીયા?

- પેદરૂ : ડેમ ધી ફેલો, આઈ નેવર આર્ડર હીમ. ટૌઝ હી કેરીડ્ મી
ટુ ધ સ્પાટ્—ફાર્ ધી ફિન્ આફ્ ધ ફાયર!
- ઇન્સ્પેક્ટર : જનાબ, હીન્દી જુબાન બોલીયો જી. લતીફસાહેબ કુ ઇંગ્રેજી
જબાન કી માહીતી ઉસ્કા ઉસ્તાદને નહી દીયા હય.
- પેદરૂ : કયું લતીફ, તું બોલા નહી કે આગકા તમાશા જોનેકુ આવ?
માલ ઉઠાનેકા હુકુમ કબ હમને તુમકુ દીયા?
- લતીફ : (મનમાં) સાલા, કમજાત ગમાર હય! કુછ સમજતે નહી.
(મ્હોટેથી) પેદરૂ સાહેબ, જનાબ, યાદદાસ્તકુ કુછ તાજી કરના
ઔર બીચાર કરકે બોલના કી ખાલીપીલી કીસીકી ખરાબી
મત હો જાવે. દેખો જી, હમ, તુમ ઔર દુસરા લોક ખેમરાજ
સેઠકું હુંઢતે થે ઔર બાલકેસર આવે ઔર આગકા તમાશા
જોનેકુ કલાકભર ખડા થા ઔર બદમાશ લોક સેઠજીકા માલ
લે જાને લગે ઉસ વખત તુમને હમકુ બોલા કી-લતીફ! બદમાશ
લોગ—માલ લુંટ જાયગા—તો—ખેમરાજકી દોસ્તકી ખરાબી
હોયગી—ઉસ લીયે સબ અપની ગાડીમેં જાકર રખ—ઔર
ખેમરાજસેઠ આવે ઉસ તલગ—સબ માલકી—સમાલ—લે
ના? ઐસા હુકુમ અપને બંદેકુ દીયા તા ની?
- પેદરૂ : (માથું વવળાવતો—મનમાં) સાલા, હીકમતકી બાત બના
દેતે હે—અચ્છા! (મ્હોટેથી) સચ બાત—સબ યાદ
હુઆ—લતીફસાહેબ સચ બોલતે હૈ! મેરી યાદદાસ્ત દારૂસે
ખરાબ હો ગઈ હે—અબ સબ ખ્યાલમે આયા...
- ઇન્સ્પેક્ટર : અચ્છા! જમાદાર, ઓ બદમાશ લોગ કું આપ આપકી કોટડીમે
છુટે છુટે લાકમે રખો ઔર ઓ દોનુકી જુબાની ડાયરીમે
ડાલો—સીધી રીતસે ઓ લોગ સચ બાત બોલનેકા કામ
કરને વાલા નહી—તબ લે જાવ ઉસકુ ઔર પોલીસકા કાયદા
લગા કર ઇન્વેસ્ટીગેશન કરના.

(તેમને જમાદાર લેઈ જાય છે.)

- ઇન્સ્પેક્ટર : (બીજા જમાદારને) શાપુર પારસીકું લાના. (નથુમલ વગેરેને)
તુમ લોગકુ રઝા હય—જાવ ઔર ફીઝરમે ફીર આના.

(સઉ નીચા વાળી સલામો કરી જાય છે ને શાપુરને એક જમાદાર લાવે છે. શાપુર સલામ કરી ઉભો રહે છે)

ઈન્સ્પેક્ટર : શાપુર, અચ્છા, પેદરૂ બેવકુફ છે ને લતીફ બડેખાં છે તે તું જાને છ—તેઉને સઉ કબુલ કીધું છ—ને તારે કરવું પરસે!

શાપુર : સાહેબ, મહે કેવારનું કેહી દીધું છ કે આઠ્ઠાં બી કાંઈ હાંસલ નથી. માંડવી બજારમાં અમારા હાથમાં ફુટી બદામ આવી નથી ને અંહી જે આયવું તે પેટીમાં દેખો છ. સેંકડો વાર જેને હાથે સાહેબના હાથ ભરી દીધા છ તેને એખ વાર તો છુટી બખસવી ઘટે છ.

ઈન્સ્પેક્ટર : અચ્છા, એ લોક શેતાનના દીકરા હતા ને તું શેતાનનો બપાવો છે—ફીકર નહી. (આસપાસના માંડલને) દેખો, સાલા, બદમાસ, મેરેકું બી ઉસ્કી ગેંગમે દાખલ કરકે ડરાતે હે!—સબ લોક મેરા સાક્ષી હો—કલેક!—લીખ દે ઓ બોલતે હે સો—નીકર—જાને દે—સાલેકુ. મત લીખો.

શાપુર : લખાવો, સાહેબજી, લખાવો. આજ તમારો બી દાવ આયો છ.

ઈન્સ્પેક્ટર : આને દો—જમાદાર, (ઘડીયાળ જોઈને) કમીશનરસાહેબ કી પાસ મેરેકું જાનેકા હય—ઉસ બદમાશ કી તલાસ તુમ કરકે રખો. અબ ઉસકી સાથ રીતસર કામ કરના ઔર ઉસકા ભરોંસા મત કરના

જમાદાર : અચ્છા, સાબ—

ઈન્સ્પેક્ટર : સીપાઈ, ગાડી લાકર રખો. (જાય છે.)

(લતીફની બુમો સંભળાય છે—કઅરે સાલા મારીયો મત—મેં તેરેકું બોલતે હુંકે હમ જો બોલા સો હી સચ હય!)

(પેદરૂની બુમો સંભળાય છે ‘—ઉ—ઉ—ઉ—ઉ આય—આય—આય!—’)

જમાદાર : શાપુરા સાલા, સાંભલે છ?

શાપુર : હા—તું બહેરો હોસે—હું નથી. સાલા, તારું ખાનું ખરાબ થાય—આજ સુધી જે જે મલ્યું તે સંધામાંથી અરધો અરધો હીસો લીધો તેનો આમ બદલો દેવા બેદા છ?—હું સોગાન

ખાઉ છ કે આ માંડવી બજારમાં સઉ રકમ નથુ મારવાડીના
ખીસામાં રેહી ગઈ ને અમને કાંઈ મલતું નથી.

જમાદાર : ને આ આગમાંથી?—

શાપુર : જે મલું તે તું દેખે છ—

જમાદાર : પન ખેમરાજની વહુના દાગીના સઉ ગીયા છે—

શાપુર : તે પકરની રંગીલને ને કાફરને! હું કાંથી આપું?

જમાદાર : જો શાપુર, તમને છોડાયા તાં સુધી છોડા. હવે સાલાઓ
મુદામાલ સાથે પકડાઈ ગીયા ને કુસુમબાઈએ આંખે દીદા—ને
બીજાઓએ બી દીદા. આગ જેવી વાત—તે છાપે બી ચઢી.—ને
વાલકેસરના સાહેબોને બી માલમ થઈ. હું બહુ દીલગીર
છું—મ્હારાથી કાંઈ બનવાનું નથી. રંગીલ કાં છે? કાફર કાં
છે? ખેમરાજની ઓરતનું સું થયું? હું તમને સી રીતે છોડસ?
સારા જનમની ભાખરી ને આબરૂ તારા જેવા નીમક હરામને
માટે ખુવાર કરું?—એ કદી બનવાનું નથી. બાકી કાંઈ રસ્તો
તું દેખાડસે ને બધામાંથી એક બે બદમાશો ચરોડાની હવા
ખાઈ આવવા કબુલ થસો તો બાકીનાનું કાંઈ ભલું કરી
સકસ—બાકી બધાયે બચવું હોય તો તો આસા ફોકટ.

શાપુર : હાં—હાં—એ બી ખરું. પન હું સું કરું? સાલા રંડીબાજ કાફરે
સઉનું ખરાબ કીધુ ને ખુદા માલુમ કહાં સટકી ગીયો!—તું
તેને પકરસે તો કાંઈ હાથ થસે. મને છોરે તો હું કાંઈ મદદ
કરું—બાકી આ દીવાલો વચે બેથો બેથો તો હું સું કરવાનો
હતો? કાફરને ઘનું ઘનું સમજાઈવો—પણ સાલાએ હરફ બી
કાન ધરો નહી—ને સઉને ફસાવી સાલો જાતે છુતી ગીઓ!

જમાદાર : તને કોડત માફી બખસે તો તું સજડ પુરાવો આપસે?—

શાપુર : મને કાં નીમકહરામ કરે છ?—પેદરૂને કેહેની કે એ બી છૂતે
ને એ બે-વકુફની જુબાનીથી અમે બી છુતીયે—ને સાલાને
બોલતાં નહી થાકે તો એ જ કેદમાં જાય?—કાફર સાધીની
બાજુએ ગીયો તારે એ ને રંગીલ બે જન એ બાજુ હતા.
બાકી અમે બતી લગાવીને આગ લાગી એવો તો કંઈ બી
પુરાવો નથી.

જમાદાર : તે તીજોરીમાંથી સઉ દાગીના ખલાસ કરા?

શાપુર : —અરે—સું કેહું—એ કામ અમારી પાસે કરાવી બે વાનીયા સાધીને લેઈ ગેબ થઈ ગીઆ—હવે એ પુરાવો મારા મોમાંથી નીકલે ને મુદામાલ હોય નહી તો તુને સું ફાયદો? માતે કેહું છું તે કરની—આમ નકામા હેરાન સું કરવા કરે છ? (લતીફ ને પેદરૂની ફરી બુમો સંભળાય છે) અરે! એ ગરીબ બકરી જેવા છ—જવા દેની—એને તે સું આમ હેરાન કરે છે?

જમાદાર : નાક બાક સુકે છે?—હવાલદાર!

હવાલદાર : જી સાહેબ—

જમાદાર : તપાસ કરા—લતીફ આણી પેદરૂ કડૂન કાહી હાંસીલ જાહાલે અસેલ તર બાતમી આણા, વ સાપુરસેઈ તર ઈત્કા વેડા નહી મહણુન ત્યાલા આપલી ઘેઉન જાવા તો ખુશ હોઈલ તસે પારસ્યા ચ્યા લાયક ‘છાંટાપાણી’ ઘા ત્યાલા—જાવ, સેઈ—જો છાંટો પાણી અપાઉં છ—હાં!—તે હલાલ કરજો—હરામ ન થતા. હરામ થાઓ તો આ બેવકુફ લોકના હાલ સાંભળો છો તે તમારા થસે. આખી પોલીસની આબરૂ જાય એવું કામ છે—માટે સીયાના થજો.

(હવાલદાર શાપુરને લેઈ જાય છે. બીજા સીપાઈઓ જાય છે)

જમાદાર : (એકલો પડી) વીઠોબા! ત્યાં કામાંત તર મી અગદી થકલો! પોલીસ ખાત્યાત નૌકરી ધ્યાવી ત્યાંત ઈકડુન તીકડુન કાય દ્રવ્યાચી પ્રાપ્તિ અસતી હે તર ખરે! પરંતુ આમચ્યાસ એક ગોષ્ઠ સાંગા, દુસરાચી દુસરી, વ તીસર્યાસ તીસરી!—હે પ્રારબ્ધ આમચ્યા લલાટાવર દૈવાને ઘડલે—હે આંતા ચ્યા જન્માંત મલા નકો! નકો, બાબા, નકો! વ હા મારફાડચ્યા ખાસગી ચ્યૂટી—વ ઝાહેરાંત શહાણપણ ઠેવણે કી આરોપી લોક સ્વતઃ સત્યવાદી હોઉન આમ્હાસી શુદ્ધ ગોષ્ઠ કળવિતાત—હે ખોટે દમ્મ કરૂન કરૂન તર ત્રાસ હોતાત. કાય કરૂ? પ્રથમ પોટોબા ન નંતર વીઠોબા અસતાત—હે કળિયુગાચ્યા માહાત્મ્ય આમ્હી અનુભવતો! પાહું આતાં—ઘા લોકાંકડુન કાય તર

ગોષ્ઠી હાતાંત યેતીલ વ ડીટેકટીવ મંડળાકડૂન હી કાય તર સાંપડેલ! નંતર કોર્ટસાટી કાય બેત ઠેવાવે હે પાહાણેચ્યા કામ આમચે સાહેબ લોક કરતીલ! પાહું—હ્યા તીઘાની આતાં કાયતર સાંગીતલે અસેલતર! (અંદર બુમો પડે છે.) કાનાજી!

કાનાજી : (અંદરથી) જી, સાહેબ!

જમાદાર : આતાં જાહાલે તીતકે બસ!—બહાર યા આણી સાંગા કાય સાંપડલે અસેલ તીતકે—બસ—આતાં—બસ.

(પડદો પડે છે)

પ્રવેશ ૪

સ્થળ : સરસ્વતીચંદ્રના ઘરનો આગલો ભાગ (—તેના કંપાઉન્ડની અંદરનો) પડદો

સમય : પ્રાતઃકાળ

(સરસ્વતીચંદ્ર દરવાજા આગળ ઉભો છે. કુસુમ અને કુમુદ દરવાજામાં ઉભાં છે)

કુસુમ : મહાત્મા! આપ નીરાંતે પધારો. પુરુષ વિદ્વાનો અને સાધુજનોની સંભાળ રાખવાના આપના કામમાં રજ પણ ન્યૂનતા આવવા દેશો નહી. આપે સ્ત્રીસૃષ્ટિની સંભાળ મને સોંપી છે તેમાં હું મહારો ધર્મ યથાશક્તિ બજાવીશ.

સરસ્વતીચંદ્ર : કુસુમ, ક્ષેમરાજનાં કર્મ સામું આપણે જોવાનું નથી. પણ જે સાધ્વીબાઈને માટે આપણે પ્રયાસ કરીયે છીએ તેનું એ પરમરત્ન છે, માટે એને સાધ્વીબાઈનું જીવન જ ગણીને તું અને (કુમુદ ભણી જોઈ) આર્યા બે જણ મળી એવું કરજો કે ક્ષેમરાજની વિપત્તી જોઈ હાથમાં આવેલા સાધ્વીબાઈ જાતે કરમાઈ જાય નહી.

કુસુમ : અવશ્ય તેમ કરીશું.

કુમુદ : મહાશય! આખી રાત વિચાર કરતાં મને એમ લાગ્યું કે ક્ષેમરાજને પ્રથમથી આપ મળ્યા હતા તો આ પ્રસંગ ન આવત.

સરસ્વતીચંદ્ર : તે સત્ય છે. પણ સર્વ સંસારની વ્યવસ્થા રાખવી એ એક મનુષ્યથી બનતું નથી અને માટે જ આપણે કામની વહેચણ કરી

છે કે મ્હારે સાધુજનોને ને વિદ્વાનોને સંભાળવા અને નિરક્ષર અને પામરજનોને એ સાધુજનો અને વિદ્વાનો સંભાળે—તેમણે કરવાનો ધર્મ હું ઉપાડવા જાઉ તો તેમની પોતાની સંભાળ લેવાના મ્હારા ધર્મમાં ચુકું. આર્યા! તમે દેખો છો કે મ્હારે માથે રાખેલા ધર્મને માટે પણ દિવસના ચોવીસકલાક ઓછા પડે છે.

કુસુમ : બહેન, મહાત્મા સત્ય કહે છે. સાધ્વીબાઈની અને તેના રત્નની સંભાળ લેવાનું મ્હારે માથે છે ને આપણને જ્યાં સુઝ ન પડે ત્યાં જ આવી પ્રવૃત્તિમાં નાંખવાનું એમને માટે રાખેલું છે. મ્હેં એમને પ્રથમથી ન કહ્યું એ મ્હારી જ ચુક.

કુમુદ : (સ્મિત કરી કુસુમને બાઝી પડી) ત્હેં મહાશયનો યોગ્ય પક્ષપાત કરી તેમની વકીલાત કરી. બહેન, ત્હારી પ્રીતિ જોઈ મ્હારો આનંદ માતો નથી. પતિવ્રતા સ્વામીના દોષ દેખતી જ નથી.

સરસ્વતીચંદ્ર : આર્યા, એટલા માટે જ ક્ષેમરાજના દોષ સાધ્વીબાઈને વસવાના નથી. ક્ષેમરાજથી સાધ્વીની સંભાળ ન લેવાઈ છતાં સાધ્વી એની સંભાળ લેવામાં નહી ચુકે. ચુક તો અમે પુરુષો જ કરીયે છીએ. સાધ્વીબહેનના સ્વામીની સંભાળ લેવામાં કુસુમના કાર્યમાં મ્હારે આશ્રય આપવાનો ધર્મ—તે યોગ્ય કાળે આપવામાં હું ચુક્યો ને તમારે માથે આ ચિંતા આવી પડી. આર્યા કુમુદસુન્દરી! તમારા ત્યાગકાળે મ્હારા મનમાં જે વિચારશૂન્યતા રહી હતી તે જ વિચારશૂન્યતા હજી પણ કોઈ કોઈ પ્રસંગે મ્હારી પાસે આવા દોષ કરાવે છે—ને મને લાગે છે કે ક્ષેમરાજની અને મ્હારી બેની ભુલોની ભાત જુદી છે—પણ જાત એક જ છે. કુસુમ! આમ મ્હારો દોષ પણ છે. આર્યા સત્ય કહે છે.

કુસુમ : (બીજી પાસ દષ્ટિ નાંખતી) વિચારશર્મા ન આવ્યા—તેમનો સમય થઈ ગયો. આપ પધારો—અમે સર્વ કાર્ય સાધીશું.

કુમુદ : (મનમાં) સાત્ત્વિકદષ્ટિના મહાત્માએ પોતાનો દોષ દીધો. પણ કુસુમે એમના દોષની વાત ઉડાવી—એનું હૃદય એ દોષ જોવાનું નહી—એમના દોષ સાંભળી શકવાનું નહી—એ પતિવ્રતાની પ્રીતિ! (મ્હોટેથી) મહાત્મા! આપ નીરાંતે પધારો. કુસુમની ઈચ્છા વિરુદ્ધ શરીરના અલંકાર પ્હેરવાનો ધર્મ મ્હેં એને

અંહી આવી શીખવ્યો. આપના દોષનો વિચાર આવે નહીં
ને ઉચ્ચાર ગમે નહીં એ પતિવ્રતાની પરાપ્રીતિનો અલંકાર
મૂળથી કુસુમના હૃદયમાં હતો તે આજ આમ દેખાઈ આવ્યો
છે તો એના એ સદ્ભાગ્યમાં હું વિઘ્ન આવવા નહીં દેઉં.
આપ પધારો—અમે ક્ષેમરાજની પૂર્ણ સંભાળ રાખીશું.

સરસ્વતીચંદ્ર : તો જાઉં છું. (સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદને નમીને જાય છે.)

કુમુદ : કુસુમ, ક્ષેમરાજ તો છેક ગાંડા થઈ ગયા!

કુસુમ : તે તેણે કરેલા દુષ્કર્મની શિક્ષા! પણ એટલાથી નિર્દોષ
સાધ્વીબહેનની થઈ દશા સુધરવાની નથી—બહેન, આપણે
હવે શું શું કરવાનું બાકી રહ્યું?—સલુણી!

(દાસી આવે છે—)

(આવતા પહેલાં ‘બા સાહેબ’ પડદામાંથી સાંભળાય છે)

કુસુમ : સલુણી, વિચારશર્મા ક્ષેમરાજને ચન્દ્રકાન્તભાઈ પાસે રાખી
આવેલા છે તેમને તેડવા કોઈને મોકલ અને ક્ષેમરાજની
પ્રકૃતિના સમાચાર પુછાવ.

દાસી : વિચારશર્મા જાતે જ આવે છે.

કુસુમ : તો ખુરસીઓ ગોઠવવાનું કર કે સઉ અંહી જ બેસીયે.

(સલુણી અને બીજા માણસો તેમ કરે છે)

(વિચારશર્મા છોટે આવે છે.)

વિચારશર્મા : (સઉને જોતો જોતો છોટેથી મનમાં) અહો! મહોટાં મહોટાં વાદળાંઓ
વેરી નાંખી અહલ્યાબાઈ જેવી મહારાણીએ ઈન્દોરની ગાદીને
અને પ્રજાને સ્વસ્થ કરી હતી. એ ઈતિહાસમાં વાંચ્યું છે.
આજ આ આંખો જાતે દેખે છે કે સરસ્વતીચંદ્રને નિવૃત્તિમાં
રાખી સાધ્વીબાઈને માથે પડેલાં સંકટના વાદળાં આ વીરનારી
કુસુમસુન્દરી પવનની કુંક પેઠે વેરી નાંખવા પ્રયત્ન કરે છે!
સ્ત્રીને વિદ્યા અને પ્રસંગ આપવાથી એ કેટલું જાળવી શકે છે
ને તેનો સ્વામી કેવો નિવૃત્ત રહી શકે છે તેનું આ પ્રત્યક્ષ
દષ્ટાંત! (પાસે આવે છે.)

કુસુમ : આવો, વિચારશર્માભાઈ, ક્ષેમરાજના અને બીજા શા સમાચાર છે.

વિચારશર્મા : ક્ષેમરાજશેઠની પ્રકૃતિ કંઈ સુધરી છે ને મન પણ સ્વસ્થ થયું છે. લુચ્યાઓના હાથમાંથી આપે પડકાવેલા માલની પોલીસમાં યાદી થઈ ગઈ છે ને આપના હાથમાં જે પેટી આવી તે આપની ઇચ્છા પ્રમાણે કમિશનર સાહેબની પોતાની આફીસમાં રાખી છે. સાધ્વીબ્હેનના અને ક્ષેમરાજશેઠના નામના સર્વ શેરો, નોટો, પોલીસીઓ તેમાંથી નીકળ્યાં છે અને વધારામાં ક્ષેમરાજ શેઠ વેચી દેવા ધારેલા પોતાના હીસાના લેખનો ખરડો પણ તેમાં હતો.

કુસુમ : પણ સાધ્વીબ્હેનનો કાંઈ પત્તો મળ્યો?—તેના વિના સોળે સોગઠી કાચી.

વિચારશર્મા : શંભાજીરાવ પાછળ આવે છે તેનાથી તે પત્તો મળશે.

કુસુમ : તો અમે તેટલી વાર અંદર બેસીયે છીએ.

વિચારશર્મા : ભલે. પધારો.

(કુસુમ કુમુદ પડદાની વચ્ચે ઘરનો દરવાજો છે તેમાં જાય છે.

વિચારશર્મા બારણે એક ખુરસી પર બેઠો.)

વિચારશર્મા : ટેકચંદ ને કૃપણશી તો તરત આવીએ છીએ એમ કહેતા હતા—(તેઓ આવે છે)

વિચારશર્મા : આવો, શેઠ, બેસો. (બે જણ ખુરસીઓ પર બેસે છે)

કૃપણશી : વિચારશર્મા, તું પણ છોકરો ને ક્ષેમરાજ પણ છોકરો—સઉએ મળી છોકરવાદી કરી ને ટેકચંદે સઉને પંઝામાં લીધા તે મ્હારે વેઠવાનું તું શા માટે બતાવે છે?

ટેકચંદ : તમારા છોકરાએ તેનો ભાગ મને વેચ્યો તે માટે. વિચારસરમા ઓછો જ તેનો ભરમ જાણે છે. ગમે તો હું કહું તે કરો ને ગમે તો કોરટે ચહડવું તે ચહડો. સારું તે તમારું.

કૃપણશી : કોરટે જાતે ચહડ્યા વિના કોને ચહડાવવાનો હતો? તું એમ ન સમજતો કે કૃપણશી એથી ડરી જશે.

ટેકચંદ : ના, શેઠ, ના. તમે કંઈ ડરો એવા છો? પણ શું કરવાના છો

તે તો કંઈ કહેશો કે નહીં? ચાલો, ક્ષેમરાજ પોતાનો હીસો મને વેચ્યો છે તે તમે મ્હારી પાસેથી ઉચક રાખશો?

કૃપણશી : હાઆ... ત્હારા જેવા ધુતારા વગર મ્હારે કાંઈ નભવાનું છે?
વિચારશર્મા : ટેકચંદશેઠ, જરા જોઈ આવશો કે શંભાજી ડીટેકટીવ કેમ ન આવ્યો?

ટેકચંદ : હા. લ્યો ચાલ્યો. (જાય છે.)

કૃપણશી : છોકરા, મને ખરી વાત કહી દે કે આ બધામાં ખરું શું છે ને ખોટું શું છે?

વિચારશર્મા : શેઠજી, ખરું પુછો તો મ્હારે પણ તમારી પેઠે સઉ નવી વાત છે. ક્ષેમરાજશેઠે મને પુરેપુરી વાત કરી ન હતી. પણ કંઈક તેમનાથી જાણ્યું, કંઈક ટેકચંદ સાથે વાત કરતાં સમજાયું, ને કંઈક પોલીસ સાથે વાત કરતાં સમજાયું—તે ઉપરથી થીંગડાં શીવી અનુમાન કર્યું છે—

કૃપણશી : કે?

વિચારશર્મા : ક્ષેમરાજ શેઠને મરજી પ્રમાણે ખરચ કરવાનો આગ્રહ જેવો હતો તેવો જ જાતે કમાવાનો પણ હતો. આપે તેમને ખુશીથી મદદ ન કરી એટલે એમણે આપની પાસેથી પોતાની અક્કલ વડે પઈસા લેવાનો ખેલ રચ્યો. આપની પાસેથી નીકળેલા પઈસા રંગીલ ને લતીફને નામે ટેકચંદે ને નથુએ લીધા તે ક્ષેમરાજને મળવાના. રંગીલ ને લતીફ આપની પાસે દસ્તાવેજ લખી દેવાદાર થયા ને બાંડ લખી આપી ગયા તેની તેમની હકસાઈ મળવાની ને બાકી તેમણે બીજું પણ ખાવાને ધારેલું. એ લોકે ટેકચંદને લુટવા ધાર્યો ને બજારમાં રાત્રે લુંટતા એમના બે ત્રણ જણ પકડાયા—તે બે વાત ક્ષેમરાજની કારીગરીથી. ક્ષેમરાજ શેઠે આમને લુટવા મોકલ્યા, આમને લુટાવા મોકલ્યા, ને આમને પકડાવ્યા!

કૃપણશી : એમાં એને શો લાભ?

વિચારશર્મા : તોહોમતમાંથી છુટવાને માટે મુદ્દામાલને નામે જેટલી રકમ ટોળીવાળા ટેકચંદને પાછી આપશે તે બધી ટેકચંદ ક્ષેમરાજ શેઠને પાછી આપશે!—એટલે જેવો આપની પાસેથી ક્ષેમરાજને અવેજ મળશે તેવો જ આ લુચ્યાઓ પાસેથી પણ મળશે!

કૃપણશી : ને ટેકચંદ શું કમાય?

વિચારશર્મા : ક્ષેમરાજ શેઠનો હીસો!—તેમાંથી તેમના કરાર પ્રમાણે રાખી, તમને તમારૂં લેણું આપી, બાકીની રકમ ક્ષેમરાજ લેશે!—આવી મહારી કલ્પના છે.

કૃપણશી : (દૂહાડીએ હાથ મુકી વિચારમાં પડી) ત્યારે એમ કહેની કે જેવા પૈસા મહારી પાસેથી કહડાવ્યા તેવા જ આ ટોપીવાળા પાસે કહડાવવાને માટે તેમને આ ફાંદામાં નાંખ્યા!

વિચારશર્મા : એમ જ.

કૃપણશી : જા, જા છોકરા! (મુછો આમળી) ત્હારા દોસ્તદારને કહી દે કે એણે બાપથી સવાયું કર્યું ને એવા પરાક્રમી દીકરાનો હું બાપ છું જાણી મહારૂં કાળજું ફુલે છે!—એટલું કે ટેકચંદને આ વાત ત્હારે કહેવી નહી—હું હવે સમજી ગયો—

વિચારશર્મા : તે આપ શું કરવા ધારો છો?

કૃપણશી : જોની છોકરા, તું પણ મહોટો થશે. પણ મહારા આ અનુભવથી એક વાત યાદ રાખજે કે પરાક્રમી થવા ઇંછનાર દીકરો આપણાથી જુદે માર્ગે ચાલે ત્યારે શાણાં માબાપે તેને ડાબ ડાબ ન કરવો પણ છાનાંમાનાં જોવું કે તેની બુદ્ધિ શું ફળ કહાડે છે?

વિચારશર્મા : પણ આપ હવે શું કરવા ઇચ્છો છો?—આ કામમાં તેમ ક્ષેમરાજને ડાઘા કરવા પૈસા વિના સઉ વાત વૃથા છે.

કૃપણશી : (મનમાં) ટેકચંદને જવાબ ન આપ્યો તે તને આપીશ? (મહોટેથી) હવે છોકરા આગળ પૈસા તે શી મહોટી વાત છે? જા, એને કહેજે કે તું ડાઘો થા—ત્હારી અને ત્હારા બાપની વચ્ચે પરભાર્યા માણસ કારભાર કરે એ કાંઈ વ્યાજબી છે? હોય—તું બચ્યું છે—તે હું જોઈ લેઈશ. એમ કહેજે એને—સમજ્યોની?

વિચારશર્મા : (મનમાં) ડોસો નથી ફોડતો ભર્મ કે નથી આપતા મર્મ! (મહોટેથી) ભલે, તમારી મરજી.

કૃપણશી : ટેકચંદ આવ્યો નહી ને હું જાઉં છું—તેને કહેજો કે ત્હારે કરવું હોય તે કરી લેજે.

વિચારશર્મા : આપ ક્યાં જાવ છો!

કૃપણશી : મ્હારા દીકરા પાસે—હું તેને ડાહ્યો કરીશ. એક વાતની મ્હારી ખાતરી થઈ કે દીકરા બગડે, બંડ કરે, ને ઘરમાં કે કોરટમાં બાપના સામા થાય ને પરાયા લોકના હાથમાં જાય તે બાપની કૃપણતાને લીધે બાપની કમઅક્કલને લીધે, ને બાપના કંઈક અભિમાનને લીધે. આ છોકરાને આખરે આપવાનું તેમાં આજથી તેની ચાંચ પણ બોળવા ન દીધી તો આ ફળ આવ્યું. ને મ્હારી અક્કલે તેને હાથમાં લીધો નહી ત્યારે તે ટેકચંદના હાથમાં ગયો! દીકરા પાસે મમત હોય નહી એટલી અક્કલ મને પ્રથમથી હત—તો—હું એને આમ જુદો પડવા દેત નહી. વિચારસરમા! ત્હારા જેવા નાદાન છોકરાનું મ્હોં આજ મ્હારે જોવું પડે છે તેનું કારણ શું? મ્હારા મમતે અને અભિમાને દીકરા પાસે નમ્યું ન આવ્યું તે જ તેનું કારણ! મ્હોં તે અભિમાન પ્રથમથી ન કર્યાં હત તો આ ટેકચંદ, આ કાફર, ને આ સોનેરી ટોળીવાળાની જાળમાં આ છોકરો શી રીતે ભરાવા પામત? અભિમાન ને મમત છોડી જે માબાપ છોકરાંને છાતીથી દૂર થવા નથી દેતાં ને પોતાના ઘરની ઉંફમાં રાખે છે તે છોકરાં માબાપની છાતીથી છુટવાનાં નહી! છોકરાંની અક્કલ સાચવવાને ઠેકાણે ને તેમનો સ્નેહ સાચવાને ઠેકાણે જે માબાપ તેમના ઉપર પોલીસની ચોકી મુકવા જેવું કરે છે અથવા ઘરમાંથી ને કાળજામાંથી દેશનીકાલ કરે છે—તેમની મ્હારા જેવી દશા!—હવે હું સમજ્યો!

(જવા માંડે છે.)

કુસુમ : (અંદરથી બહાર આવી) કૃપણશી કાકા! આપ રજ ગભરાશો નહી! થવાનું તે થયું, હવે સઉ રસ્તો આપને પુછીને જ કહાડીશું.

કૃપણશી : (અટકીને) તમે કોણ?

વિચારશર્મા : જેણે જાતે જઈને સાધ્વીબહેનનો બળતો બંગલો પોણો બચાવ્યો, જેને લીધે એ સઉ લુચ્યાઓને પોલીસના કબજામાં આવવું પડ્યું. જેની હીકમતથી પોલીસમાં પડેલી ને કમીશનર સાહેબ પાસે પડેલી સઉ મીલકત હાથમાં રહી છે. જેણે ગુમાનબા અને

લક્ષ્મીનંદન શેઠ જેવાં વૃદ્ધ સાસુસસરાના કાળજાં ઠાર્યા છે—તે આ સરસ્વતીચંદ્રભાઈના સ્ત્રી કુસુમસુન્દરી!—કૃપણશીશેઠ! હું તો ગરીબ છું તે લોભલાલચમાં પણ આવે પ્રસંગે ફસાઉ, પણ આવાં કુસુમ બ્હેન ઉપર તો તમારો વિશ્વાસ થશે જ!

કૃપણશી : કુસુમબાઈ તે તમે?

કુસુમ : હા જી.

કૃપણશી : તમે મહારા છોકરાનું અને વહુનું અને સાથે મહારૂં પોતાનું ખસી ગયેલું કાળજું ઠેકાણે આણી શકશો?

કુસુમ : આપના આશીર્વાદથી હું આપ સર્વેની સેવા કરીશ.

કૃપણશી : તો હાલ તો હું જાઉં છું—મહારૂં કાળજું કાંઈક ફટકી ગયું છે—તે તમારા નામથી ને બોલથી ઠેકાણે આવશે ખરૂં—

કુસુમ : જી, આપ રજ પણ ચિંતા ન કરશો.—હરિદાસ!—

(હરિદાસ ગુમાસ્તો આવે છે.)

કુસુમ : જાવ, શેઠજીને સસરાજી પાસે લેઈ જાવ ને તેમના અંતઃકરણને બે જણ શાંત કરજો.

(કૃપણશી તથા હરિદાસ જાય છે.)

કુસુમ : (થોડી વાર કંપાઉંડના દરવાજા બહાર નજર કરી ઉભી રહી) વિચારશર્માભાઈ, પેલી ગાડીમાં મટમટીબાઈ અને પોલીસ જેવું જતું દેખાય છે—

વિચારશર્મા : —હા—જોઈ આવું.

(જાય છે)

કુમ્મુદ : (બહાર આવી) બ્હેન, કંઈ જણાયું?

કુસુમ : રાત્રે તમને કહેવાનું ભુલી ગઈ હતી. કાફરે સાધ્વીબાઈના થોડા દાગીના રંગીલ સાથે મટમટીબાઈના ઘરમાં મોકલ્યા આપણે સાંભળ્યા હતા તે ઉપરથી પોલીસે એના ઘરની ઝડતી લીધી ને કાલ રાતની એને પોલીસમાં લેઈ ગયા હતા—તે કંઈક સમાચાર મળ્યા હશે ને એને લેઈને આ પાછા એને ઘેર જતા દેખાય છે.

કુમુદ : એણે જ ક્ષેમરાજનાં માણસોને ફોડ્યાં હશે.

કુસુમ : એમ જ હશેસ્તો! પણ સાધ્વીબાઈની દાસીના ઘરમાંથી શંભાજીરાવે સમાચાર આણ્યા હતા ને એમના માળીએ કંઈક અણસારો કર્યો હતો તે ઉપરથી પેલા ખારવાઓને ત્યાં શંભાજીરાવ તપાસ કરવાના હતા ત્યાંથી કાંઈ સમાચાર આવવા જોઈએ.

(વિચારશર્માને શંભાજીરાવ આવે છે.)

શંભાજીરાવ : બાઈસાહેબ, તમારું ધારેલું ખરૂં પડ્યું. ક્ષેમરાજની લાલીદાસીને અને રામાજી જમાદારને સાથે લેઈ કાફર, રંગીલ, અને સુબરાવ એક જણના પડાઉ વ્હાણ ઉપર ઘણાખરા દાગીના સાથે આગની વખત ચહડી ગયા ને સાધ્વીબાઈને પણ સાથે હરણ કરી લેઈ ગયા છે.

કુસુમ : સમુદ્રની બાજુથી સાધ્વીબાઈની બુમો આવતી હતી—પણ આગ હોલવનારાઓની ભીડમાં ત્યાં હું વેળાસર પહોચી શકી નહી—તે મ્હેં તેમને કહ્યું હતું. એ પડાઉ કીયા બંદર ભણી ગયું! તે કાંઈ જણાયું?

શંભાજીરાવ : લક્ષ્મી નામનું એ પડાઉ ઉરણના ટાપુની પેલી પાર જતું તે રાત્રે દરીયાઈ પોલીસે દીઠું ને હવે તેની શોધને માટે પોલીસની આગબોટ તયાર થાય છે.

કુસુમ : વિચારશર્મા, મહાશયને ટેલીફોનથી તાર કરો કે તે સત્વર ઘેર પધારે ને અમારી સ્ટીમલાંચ આગબોટને તૈયાર રખાવે. તેમની અનુજ્ઞા હશે તો હું, તમે, ને ક્ષેમરાજ શેઠ આપણી સ્ટીમલાંચમાં પોલીસની આગબોટ પાછળ જઈશું.

(વિચારશર્મા દરવાજા ઉપરના ટેલીફોનમાં તાર કરે છે)

કુસુમ : શંભાજીરાવ, ક્ષેમરાજના બંગલાની સંભાળ માટે મ્હેં માણસ મુક્યાં છે ને તમે પણ બે પોલીસના માણસ મુકાવો.

(શંભાજી જાય છે.)

કુમુદ : બહેન, આપણે ગમે તેવી પણ સ્ત્રીઓ, માટે ત્હારા ત્યાં ગયાથી શું વધારે છે?

કુસુમ : બહેન, ઈન્સ્પેક્ટરની મડમને સાથે રાખીને હું જઈશ—મ્હારા વિના સાધ્વીની સંભાળ પુરુષવર્ગ કેવી રીતે લેશે?—તમે આપણા ઘરની સંભાળ લેજો. મને જોઈને જ સાધ્વીનું હૃદયકમળ આશ્વાસન પામશે.

કુમુદ : ત્હું સત્ય કહ્યું પણ ત્હારા વિનાના આ મ્હેલમાં હું એકલી રહું તેના કરતાં હવે આપણે દેશ જાઉં તેજ ઠીક. હું સ્ત્રી, તે પણ વિધવા, ને તે પણ આવા ઇતિહાસવાળી... મ્હારે હવે મ્હારું શ્વશુરગૃહ જ ઘટે—ત્યાં પણ મ્હારું કામ છે ને ત્યાં જ મ્હારી શોભા છે.

કુસુમ : (તેને ખભે હાથ મુકી અને આંસુ આણી રોતી રોતી) બહેન, પરમ સત્ય બોલો છો—પણ મ્હારું હૃદય આ વિયોગ વેઠી શકતું નથી.

મ્હારાં વ્હાલાં જીવન જેવાં બહેન! છુટાં શું થશો હવે?
કહ્યું કાળજું ન કરે આજ! જશો? શું જશો હવે?

કુમુદ : (તેને છાતી સરસી ચાંપી)

કરુણ રસ તું આવો રાખની, બહેન, વારી,
પરમ પ્રભુકૃપાથી પુણ્ય ઉગ્યાં વિચારી!
ભગવું ચીર હું પામી! પામી પરમાત્મ-દૃષ્ટિ!
કરતી કુસુમ મ્હારી વિશ્વમાં પ્રેમવૃષ્ટિ.

કુસુમ! મ્હારાં, ત્હારાં, અને મહાશયનાં પુણ્ય જેવાં ઉદય પામ્યાં છે તેવાં જ તે પુણ્યનાં ફળ આજ સંસાર ચાખવા માંડે છે તે સર્વનું તું પરમ નિમિત્ત થઈ છે, થાય છે, ને થઈશ! તો મ્હારા ભણીથી ત્હારી પ્રેમવૃષ્ટિ જ્ઞાનવાયુને બળે ખસેડી વેરી નાંખ ને આ સંસારને—સાધ્વીબાઈને, ક્ષેમરાજને, કૃપણશીને, ને એવાં બીજાંઓને ત્હારી એ જ પ્રેમવૃષ્ટિનો તરત બહુ ખપ છે તેને તેનું સમર્પણ કરવામાં ન્યૂનતા કે વિઘ્ન આણીશ નહીં!—કુમુદ પરમાત્માનો યોગ પામે—ને કુસુમ

સંસારને પરમાત્માની કૃપાનો યોગ કરાવે—એ જ આપણા ધર્મ છે—તેમાં ત્હારાં આંસુને અંતરાય રૂપ ન કર.

વિચારશર્મા : કુસુમબ્દેન, ટેલીફોનમાં ઉત્તર આવ્યો કે સરસ્વતીચંદ્રભાઈ પોતે આવે છે, ને સ્ટીમરનો હુકમ થઈ ગયો.

કુસુમ : સલુણી! (દાસી આવે છે) સાંભળ્યું?—શું કરીશું?—કુમુદબ્દેન જવાનું કહે છે!—(શંભાજીને આવતો જોઈ) શંભાજીરાવ, હું ચીઠી આપું તે કૃપા કરીને ઈન્સ્પેક્ટર પ્રાટસાહેબના મડમસાહેબને કૃપા કરી આપી આવશો?—(બારણે બુમ સંભળાય છે)

‘ઓ રાંડ કુસુમડી! મને માર ખવડાવ્યો તેનાં કાંદા કહાડજે!—સાધુડીના જેવી ત્હારી વ્હલે ન કરાવું તો જો જે!—મ્હારો કાફર એમ હાથમાં આવવાનો નથી—’

(બારણે મટમટી છાજ્યાં કુટતી દેખાય છે—લોકો ભરાયા છે—પોલીસ તેને પાછી પકડી લેઈ જાય છે એક સીપાઈ અંદર આવે છે.)

સીપાઈ : બાઈસાહેબ, તીલા ધરલી આહે—કાંડીક બાતમી મીળાલી—તીજ કડુન—દુસરા કડુન—હી મીળાલી! તીચી ધમકી ઐકુન ઘાભરું નકો! આમ્હી કાંડી તીલા મારલી નાહી—આમ્હાસ પાહુંન ચ કાય તર તી બડબડ કરતી આણી આમ્હી ઐકતો—પરંતુ ત્યાંચા ઘરાતું સોનામોતીચી ડાગ મીળાલી તી આપણ પાહા—કી તી સાધ્વીબાઈથી આહે અશી આપલી કાહી ઓળખ આહે કી કાય?

(સઉ ઘરના દરવાજામાં પેસે છે.)

પડદો પડે છે.

પ્રવેશ ૫

સ્થળ : સમુદ્ર વચ્ચે એક ખડકવાળા ઉજ્જડ ટાપુનો કીનારો. પાછળ સમુદ્ર ઉછળે છે. તેમાં કાફરલાલનું પડાઉ નાંગરેલું ઉછળે છે. કાંદા ઉપર એક પથરા ઉપર ખારવાઓ રસોઈ કરે છે. ને ત્યાંથી ઘણે છોટે એક ઝાડની નીચે સાધ્વી બેભાન અવસ્થામાં પડેલી છે. તેની

પાસે કાફરલાલ ટોપી ને બદન પ્હેરી બેઠો બેઠો બીડી પીચે છે
 ને તેના શરીર ઉપર અટકચાળા ભરેલી રીતે હાથ ફેરવે છે ને
 બહીતો બહીતો ચારે પાસ જુવે છે. તેની ને ખારવાઓની વચ્ચે
 એક મ્હોટી પેટી છે તે ઉપર એનાં પાઘડી લુગડાં છે.

સમય : પ્રાતઃકાળના આઠેક વાગતાં. માથે વાદળા છે ને વચ્ચેથી સૂર્ય દેખાય
 છે. માવઠાની નિશાની છે. આકાશમાં કંઈક વીજળી થાય છે.

કાફર : (મ્હોંમાંથી બીડી ક્હાડી વચ્ચે વચ્ચે ગાય છે)

આંખ ઉઘાડ રે દીલદાર,
 મ્હારું દીલ ગરમીથી હેરાન,
 મ્હારું દીલ આતસથી હેરાન!

ખારવાઓ : (બીજી પાસ ગાય છે થોડાક નાચે છે)

ટુફાણી ડરીયાણા ઓ ડેવ!
 હમો પર કંઈ કરોણી મ્હેર!
 ટુફાણી ડરીયાણા ઓ પીર!
 ચ્હડાવસું ટુહારે રોજે ચીર!

કાફર : ચસમને લ્હેજત લાગી આજ
 નાજની નાજુક લાગી હાથ
 ચુમી લઉં, જાગની દીલદાર!

૧ ખારવો : (પાસે આવી), અરે ભોઈ, ટું આ હું કરે! ટારા પઈહાની
 લાલચે અમે જીવ જોખમમાં નાંઈખા ને ટને આ હું હુઝે?
 બે બે ડીથી મુરડા પેઠે બાઈ પડી રહેલી ટેની હાઠે આ ટે
 ડુકરના જેવો ટું હું કરે!—ટું ટે મણીખ કે કોઈ રાખહ!

૨ ખારવો : અરે હીને પાપે આ ડુખમાં આઈવા હમુડર કોઈપો!—કેમ—હવે
 એ બાઈણે મુઈકે કે આ ડરીઆના દેવણે પીરણે ટારો જ
 ભોગ આપી ડીજીએ?

કાફર : બસ, ચુપ—ચુ સુવર લોક—જાઓ તમારે ધંધે વળગો!

૧ ખારવો : હેં!—હેં!—ટો હમે હુવર કેવારણા હો ટું મણીખ
 કેવારણો!—(કાફરલાલના ખભા ઉપર ચ્હડી ગળું ડાબે છે)

૨ ખારવો : અરે મારો રે મારો એ હુવર હો! હંદું પડાઉ ખરાબ કઈરું—

૩ ખારવો : મારો! મારો!—એ મરે તો આ પેટી બી આપડી ઠાહે—ણે—બાઈ બી આપડી!

(આઘેથી રંગીલ ને સુબરાવ દોડતા આવે છે ને કાફરને મુકાવે છે.)

સુબરાવ : કાય, ટાંડીલ સાહેબ, હે કાય કેલે!

૧ ખારવો : તો હું કરે એણે! આ પોઈરીણે પીખે હો અમે જોઈ રીયે!—

રંગીલ : ભાઈ, છોડો એને ને હું આ બાઈને છોડાવીશ! કાફર! આણે ગળું ડાઈબું તારા મોમાં ફીન આઈવું, ને આંખો ઉપર તરી આવી તો બી એ આંખો આ બાઈ ઉપર રહી છે!—મને પઈસાનો લોભ તેની કાંઈ હદ રાખું છ!—પન જે જોઈ આ કંગાલ માછીને ગુસો ચઈડો ને દયા આઈવી તેમાં પન તને હદ નઈ!

૨ ખારવો : અરે—ભાય! હાંભર કાંચ મારું ગરીબણું!—બોટ ઉપર કેની ટે આ પોઈરી આમ પરી રહેલી ટે આ ડુકર આઘો જાય ટારે હું એણે પાણી—પેહાબ—લેઈ જાઉ હો એ રાખહ આવે કે અમોણે જોઈ પછી મરવા પઈડે કે છી તેવી જ આ રાખહ ને જોઈ પોઈરી ઠાય—

૪ ખારવો : અરે મારા પોઈરાના હરીરમાં કાંઈ વાહ જ એવી હોહે કે પોઈરી હુંગહી જ મરે!

૧-૨ ખારવા : (ફરી કુદીને)—અરેરે! મારો રે મારો! છાહી—છાહી—રંગીલ—હું હારો—પણ આણે તો હમુદરમે જે હાંખવાણા—

(કાફરને કળ વળે છે ને બાઈના સામું જુવે છે—)

રંગીલ : (ગાય છે)

કાફર! તને શું સુઝે છ આ આજ!

મરવા પઈડો તો બી આમ

બઈનો અક્કલનો ગમાર!

મચ્છી લોકથી થયો નપાર!

ખારવાઓ : (એકઠા) (ગાય છે)

મારો! મારો! મારો! એણે! ભાય!
છાંખો—ઉંડા—હમુડર માંય!—મારો.

(સવાર થાય) (ખારવાઓ એને રોતો બુમ પાડતો છુટવા મથતો ઉંચકી સમુદ્ર ભણી લેઈ જાય છે ને સુબરાવ ને રંગીલ તેને બચાવાને પ્રયત્ન કરે છે તેને ગાંઠતા નથી પણ ગાતા ગાતા પાણીમાં જાય છે—રંગીલ રડે છે—દરીયો ને પવન ગાજે છે)

ખારવાઓ : ડાડા! ઓ ડરીયાણા પીર!
ટમને ભાવો આવી ખીર!
ડાડા! ઓ ડરીઆણા ડેવ!
ટમે આ ખાજો મમરા હેવ!

(વરસાદને વીજળી થાય છે, ને વાદળા ગાજે છે)

વ્હાણ ઉપરના ખારવા—

લલકારો! લલકારો!
પીરડાડાને આપો ભોગ!
જીવજો હઉ ને મરજો કોક!—પીર.

એક જણ વ્હાણના સ્હડને માથે ચડેલો ગાય છે—

ડાડા! ડરીયા પીર!
ખાજો આણાં મોહની ખીર!
ખાજો આણાં લોહીની ખીર!—ડાડા.

ચારે પાસથી સર્વે—

ખાજો! ખાજો! ડાડો! ખાજો! (બેચાર વાર)

(સઉ સમુદ્રની વચ્ચોવચ કાફરને ફેંકી દે છે ને 'ખાજો! ખાજો' વગેરે ગાય છે) (સ્ત્રીમલાંચોની સીસીટીઓ સંભળાય છે, તેના સંચા સંભળાય છે, ને ભુંગળાંના ધુમાડા દેખાય છે—સઉ ન્હાસાન્હાસ કરી આમ તેમ સંતાઈ જાય છે)

સાધ્વી : (જાગીને બેઠી થઈ) તુળસી માતા! હું આ ક્યાં આવી!—એ

—લાલી!—મને આમ છેતરી?—મ્હેં ત્હાડું શું ખોટું કર્યું હતું?
(લાલી—પાસે ને આંખમાં આંસુ આણી હાથ જોડી સામી બેસે છે!)

લાલી : માફ કરજો! બાઈસાહેબ!—(પોતાનું પેટ આમળી દેતી)—તમાડું
લુણ આ પેટમાં પડેલું તેને આ પેટે જ હરામ કર્યું—મને આ
કાફરે ફસાવી—નખોદ જાય મ્હારા આ પેટનું—એ દુષ્ટ પેટે
મને ફસાવી!—(ખારવાઓ ભણી જોઈ) ઓ ખારવાઓ!—મને
પણ એ દરીયામાં નાંખો!—(સાધ્વીના પગ ઝાલી માથે અરકાડી
રડે છે)—ઓ બાઈસાહેબ!—હું કીયા અવતારમાં આ ઘોર
કર્મમાંથી છુટીશ—(સાધ્વી તેને ઉઠાડવા જાય છે એટલામાં
સ્ટીમલોચોમાંથી માણસો ઉતરી પડે છે—સીપાઈઓ ખારવાઓને,
રંગીલને, અને સુબરાવને પકડે છે ને પટારો વચ્ચેથી લેઈ લે
છે. ક્ષેમરાજ, કુસુમ, મડમ અને વિચારશર્મા સાધ્વી ભણી દોડી
આવે છે)

(સાધ્વી કુસુમને બાઝી પડે છે)

સાધ્વી : ઓ મ્હારાં કુસુમબ્હેન! તમે પણ અંહીયાં?

કુસુમ : (એને છાતીમાં ચાંપી) બ્હેન તમાડું સર્વસ્વ કલ્યાણ થયું
છે—૨૪ ચિંતા કરશો નહી—તમારા સ્વામીનાથને પણ—ઇમી
મડમમાંથી છોડવી—સુનેરી ટોળીમાંથી છોડવી—અંહી આણ્યા
છે!

સાધ્વી : મ્હારા સ્વામિનાથ? તે ક્યાં છે? (તેને જોઈ—કુસુમને છોડી
—ક્ષેમરાજની પાસે હાથ જોડી પગે પડવા જાય છે.)

ક્ષેમરાજ : (તેને અટકાવી)—સાધ્વી—મ્હારી સાધ્વી—મ્હેં તને બહુ દુઃખ
દીધાં—મ્હેં છોકરવાદી કરી—(સાધ્વી ક્ષેમરાજના હાથમાં
બેભાન થઈ પડી જાય છે)—આ શું—કુસુમબ્હેન—સાધ્વીએ
આંખો ફટારી દીધી છે—(તેનું માથું ખોળામાં રાખી પૃથ્વી ઉપર
બેસે છે)

૧ ખારવો : (સીપાઈના હાથમાંથી છુટી પાસે આવી) અરે પોઈરીએ બબે
ડીથી ખાટું નહી ને પીટું નહી—ટે આપો નીકર મર હે!—મરહે
રે મરહે! મરહે!

કુસુમ : વિચારશર્માભાઈ, મ્હારું ભાથું ને પાણી લાવો.

(વિચાર શર્મા લાવે છે)

કુસુમ : સાધ્વીબહેન, આ લેશો? (તેના મ્હો આગળ ધરે છે—તે લેતી નથી પણ ક્ષેમરાજ ભણી જુવે છે)

ક્ષેમરાજ : કુસુમબહેન, હું એનું વ્રત જાણું છું તે (ખીસામાંથી તુળસી કહાડી)—સાધ્વી, આ ત્હારાં વ્હાલાં તુળસીપત્ર આણ્યાં છે—તે પ્રથમ લે, તેનું નૈવેદ્ય ધરાવી આપું છું—(તેના મ્હો ભણી કોળીયો ધરે છે)

(તે ખાતી નથી, ક્ષેમરાજના મ્હોંસામું જુવે છે ને તેણી પાસ હાથ વડે સંજ્ઞા કરે છે પ્રથમ હું ખાઉં?—હા આ... તને ખવરાવ્યા વિના મ્હારા મ્હોંમાં કેમ પેંસશે?)

કુસુમ : ક્ષેમરાજ, તેના મનની માની વાત કરો.

ક્ષેમરાજ : હવે તો અવશ્ય કરીશ—(કોળીયો પોતાના મ્હોમાં મુકે છે ને સાધ્વીને ખવરાવે છે—તે ખાય છે ને ધીમે રહી ક્ષેમરાજને ગળે હાથ નાંખી આંખો મીંચી હેં છે)

ક્ષેમરાજ : સાધ્વી, મ્હારી સાધ્વી! હું હવે ત્હારા વિના કોઈનો નથી તેનાં કુસુમબહેન સાક્ષી! મ્હારા અપરાધ ક્ષમા કરજે—તું ઘણી વાર કહેતી હતી કે ઈશ્વર દુઃખ આપી માણસને ડાહ્યું કરે છે તે મ્હારે ખરૂં પડ્યું, પિતાને ઠગવા જતાં, લુટવા જતાં, હું જાતે ઠગાયો, લુટાયો! ને—ઓ મ્હારી સાધ્વી—એ સઉ વેઠ્યું ત્હેં, ત્હારી મીલકતે, ત્હારા શરીરે, ત્હારા ધર્મે! સાધ્વી—હું હવે વીલાયત કદી જવાનો નથી—તું એક વાર ઉઠ! હું મ્હારાં સઉ ઘોર કર્મ કબુલ કરીશ ને ત્હારી મ્હારી વચ્ચે કોઈ જાતનો પડદો નહીં રાખું!

કુસુમ : સાધ્વીબહેન, ક્ષેમરાજ ઉપર દયા કરો! તમારા આયુષ્યની દોરી સાંધવા જેટલું ધૈર્ય ધારો—વિચારશર્માભાઈ—ડાક્ટરસાહેબને આણ્યા છે તે બોલાવોની!

(સાધ્વી ધીમે રહી બેઠી થાય છે)

સાધ્વી : (ધીમે રહી) કુસુમબ્લેન, અમને એકલાં પડવા દેશો?

કુસુમ : હા આ—બ્લેન!—ચાલો સઉ—(સઉ આઘાં જતાં રહે છે ને ક્ષેમરાજ ને સાધ્વી એકલાં રહે છે)

સાધ્વી : સ્વામીનાથ!—મને સાચું કહો!—તમે મ્હારા જ છો?—તમે મ્હારા ન હો તો હવે અંહી જ મ્હારો જીવ જવા બેઠો છે તેને જવા દો. એકવાર કહો—મ્હારી છેલી ઘડીએ સાચું બોલો!

ક્ષેમરાજ : સાધ્વી—આજ સુધી હું રાક્ષસ હતો—તે હવે માણસ થયો છું—હું શું કરું કે તું મ્હારી વાત માને?—સાધ્વી, જે પરમાત્માને હું ગણકારતો ન હતો—માનતો ન હતો—તેની છાયા ચારે પાસ ફરતી દેખું છું, આ છાયામાં તું રહી છે—તું જીવી છે—એ જ છાયાએ આજ આ દિવસ મને દેખાડ્યો છે! સાધ્વી! એ પરમાત્માને આ હૃદયમાં રાખીને કહું છું કે—

(આવેશથી ઉભી થઈને)

સાધ્વી : આપ પરમાત્માને અને મને એક જ હૃદયમાં રાખો છો?—

ક્ષેમરાજ : (ઉભો થઈ) એકજ આ હૃદયમાં તેને અને તને બેને રાખું છું—અને

સાધ્વી : ઓ મ્હારા વ્હાલા!—તો મને હવે જીવવું વ્હાલું થયું છે—જે હૃદયમાં તમે મને પરમાત્મા સાથે રાખો છો તેમાં જ મને લ્યો!

(તેને ભેટી પડે છે ને ક્ષેમરાજ તેને છાતી સાથે ચાંપે છે!)

(કુસુમ અને સઉ મંડળ તેમને કુલથી વધાવી લેતું આવે છે, સ્ટીમલોચો ઉપર વાવટા ચડે છે, ને તેની સીસોટીઓ વાગે છે, ગાજવીજ થઈ વૃષ્ટિ થવા માંડે છે, સઉ આગબોટની દીવાલે હીપહીપ હુરરે કરે છે ને આગબોટ ચાલવા માંડે છે.)

(પડદો પડે છે)

Ivan Ivanovich

Tubaluu

m... m... m... m...
 m... m... m... m...
 m... m... m... m...
 m... m... m... m...
 m... m... m... m...
 m... m... m... m...
 m... m... m... m...
 m... m... m... m...
 m... m... m... m...
 m... m... m... m...
 m... m... m... m...
 m... m... m... m...

m... m... m... m...
 m... m... m... m...
 m... m... m... m...
 m... m... m... m...
 m... m... m... m...

m... m... m... m...
 m... m... m... m...
 m... m... m... m...
 m... m... m... m...
 m... m... m... m...
 m... m... m... m...

m... m... m... m...
 m... m... m... m...
 m... m... m... m...
 m... m... m... m...

પરિશિષ્ટ-૧

સરસ્વતી તથા માયા

સ્થળ : એક મહાઅરણ્યમાં તંબુઓની છાવણી.
સૂર્યોદય પહેલાંનો સમય.

(લશ્કરી પોશાકમાં ધનુષ્યને અઠિંગેલી સરસ્વતી ઉભી છે.)

સરસ્વતી : આ માયાદેવીના રાજ્યમાં આથડતાં આથડતાં આટલાં વર્ષ થયાં ત્યારે આજ એના રાજનગરનો પત્તો લાગ્યો! વડીલ દેવદેવની આજ્ઞા છે કે: 'વધૂ સરસ્વતી! જ્યાં સુધી પુરૂષરાજ માયાને જીવતી કેદ કરી મ્હારી પાસે નહિ લાવે ત્યાં સુધી એ મ્હારો યુવરાજ થવાને યોગ્ય નથી, અને જ્યાં સુધી એ યુવરાજ થશે નહિ ત્યાં સુધી હું એને માયાના સ્ત્રીયારાજ્યમાં દેશવટે મોકલું છું; અને પરાક્રમી છતાં પુરૂષરાજ પ્રમાદવાળો છે, તેને વખતે વખતે સચેત રાખવા તેની સાથે હું તને પણ મોકલું છું!' દેવદેવે મ્હારા કાનમાં આટલો ગુપ્ત મંત્ર મુકી મને મ્હારા પ્રાણનાથ સાથે મોકલી છે તે મને પણ રૂચતી જ વાત છે. આટલા આટલા સુભટો સાથે આવી મ્હોટી સેના મોકલી છે અને મહાયુદ્ધ મચવાનું એ પણ નક્કી! પ્રાણપ્રિય પુરૂષરાજને ભરજંગમાં ઘુમતા જોઈશ અને સાથે ઉભી ઉભી 'રંગ છે! રંગ છે!' એમ કહીશ અને એ મ્હારા સામું જોશે ત્યારે જ હું કૃતકૃત્ય થઈશ, બાકી મ્હારે સરત રાખવાની તો માત્ર બે વાત છે. એક તો પ્રિય પોતે બહુ ઉતાવળા, અધીરા, અને સાહસિક છે અને બીજું એ કે એમને સોંપેલા

પ્રધાન મનલાલ ઘણા જ વેગવાળા હોવા છતાં એવા તો પારા જેવા છે કે આમે ખસે ને આમે ખસે! કંઈ પણ કામ એમના હાથમાં આવે તો તેહ પાતયામિ અર્થ સાધયામિ કરે અને શુદ્ધ ભક્તિભાવે બુદ્ધિને અત્યંત ચલાવે એવા એ મનપ્રધાન છે, પરંતુ કેઈ પાસ એ ઢળશે તેની સાવચેતી રાખવાની મ્હારે છે. એ બેની અને સુભટોની સંતલસ આખી રાત ચાલી હતી અને તેથી બેમાંથી કોઈ વ્હેલું ઉઠે તેમ નથી, જોઈ કે પ્રિય ઉઠ્યા કે નહીં.

(આમતેમ ફરે છે અને આવે ઝાડમાં બે સ્ત્રીયો દેખાય છે.)

(ચમકીને) આ સ્ત્રીયો કોણ? (છાતી પર હાથ મુકી) હાથ, એ તો માયા પોતે અને તેની સખી જુવાની! આહા! શા એમનાં મોહન સ્વરૂપ છે! એમને દેખીને પુરૂષરાજ મને ભુલી જાય તો એમાં કાંઈ નવીન નથી. નક્કી, મને દેવદેવે મોકલી તે ઘણો વિચાર કરીને જ મોકલી છે. મ્હારે ત્યારે આમનો છળભેદ જાણી જવો જોઈએ—હું મારી દૈવીશક્તિથી હવે એવો જ વેશ ધારું કે મને કોઈ દેખશે નહીં અને હું સઉને દેખીશ. માયાને સ્ત્રીચરિત્ર કરતાં આવડશે તો હું પણ સ્ત્રી છું. પ્રિય પુરૂષરાજ! બીજી સ્ત્રીને વશ થાવ એ જોઈને મ્હારી આંખો નીકળી પડે અને આકાશ ને પાતાળ એક થાય, પણ હું તેમ થવા દેનાર નથી, પણ તમારી પ્રીતિ કેટલી દઢ રહે છે તે તો હું જોઈશ. આ માયા આવી! હું અદૃશ્ય છું!

(માયા જુવાનીને ખભે હાથ મુકી આગળ આવે છે.)

માયા : મનને તનને ગમતું જ નથી!

સખિ! શું ય કરું? સઉ દેના કથી.

બહુ કારમું જોર પુરૂષ ધરે;

ઘણું લશ્કર સાથ લેઈ જ ફરે.

જુવાની : રૂપવાળી તું રાણી, ઘણું બળ છે

તુજમાં, તુજમાંડી ઘણી કળ છે;

તુજ મોહનાથી જડ કો ન બને?

તુજ આગળ પુરૂષ પાણી ભરે!

માયા : પ્રિય સખી જુવાની! એકલો પુરૂષ હોય તો જખ મારે છે. પણ તને એના સેનાપતિઓની ખબર નથી. ધર્મસિંહ, ભક્તિસિંહ, અને જ્ઞાનસિંહ એ એક એકથી ચડતા મહાશૂરવીર યોદ્ધાઓ એની સેનાના મોખરે ઉભા રહેવા સદા તત્પર છે. તેઓની ગર્જનાથી જ આપણી સેના ન્હાસવા માંડશે. આજ આખી રાત છુપે વેશે એમની સેનામાં હું ફરી આવું છું અને ખરું કહું છું કે એ સેનાનો ઠાઠ જોઈ ઘડીઘડી મ્હારું કાળજું થરથરતું હતું કે રખેને કોઈ મને ઓળખે અને ત્યાંની ત્યાં જ પુરી કરે! આ જ ભયથી હું કંપું છું. એમનાં યુદ્ધનાં વાજાં જ ભયંકર છે.

જુવાની : (હસી પડી) મહારાણી! આજ તમે કાંઈ ભાન ભુલી ગયાં છો. તમે અમર છો તે શું ભુલી ગયાં? જ્યાં સુધી દેવદેવ છે ત્યાં સુધી તમે છો, શું કરનાર છે પુરૂષરાજ અને શું કરનાર છે એના આજકાલના બકરી જેવા યોદ્ધાઓ? વિશ્વમોહની મહારાણી! વિચાર કરો કે એ સઉ અનુભવ વગરનાં બાલકો છે, અને જ્યાં સુધી રણજંગનો ઠાઠ નજરે પડ્યો નથી, ત્યાં સુધી બડાશો હાંકે છે. હજારો વર્ષ સુધી નિરંતર યુદ્ધોમાં કસાયેલી સ્ત્રીયારાજ્યની કુશળ સેનાનો ધસારો જ્યાં સુધી એમણે અનુભવ્યો નથી ત્યાં સુધી છોને ઘડીભર આનંદ પામી લે!

માયા : (વિચારમાં પડી હતી તે જાગીને) હા! પ્રિય જુવાની! મ્હારી આંખની કીકી તે તું જ છે. ત્હેં કહી તે જ વાત સત્ય છે. જ્યાં સુધી તું મ્હારી સાથે છે ત્યાં સુધી પુરૂષ જખ મારે છે. ત્હેં આપેલી હિંમતથી એક વાત મને યાદ આવે છે. તેનાથી મને ઉત્સાહ આવ્યો છે.

જુવાની : શી વાત?

માયા : (આનંદમાં આવી) આખા વ્હાણની નીચે એક કાણું હોય તો તેને ડુબાવવાને બસ છે તેમ પુરૂષને અને તેની આખી સેનાને ડુબાવવા એનો મન્ત્રી મન બસ છે!

જુવાની : એ મન કોણ છે?

માયા : મન પુરૂષરાજનો પ્રધાન છે. પુરૂષને જે કાંઈ ઇચ્છા થાય તે ગમે તેટલા યત્નથી પ્રાપ્ત કરાવી આપે તેવી મનની રાજભક્તિ છે. પુરૂષ પોતે આજ્ઞા કરે કે મ્હારે આ જોઈએ ત્યાં સુધી તો સઉ કામ ઠીક ચાલે. પણ શાની ઇચ્છા કરી એ બાબત વિચાર કરવાનું મનને સોંપ્યું તો પ્રધાન ખરેખરા લાલાજી છે અને દેખે તેના પર મોહી પડે એવા છે.

જુવાની : ત્યારે આપણે એ લાલાજીને પ્રથમ સાધવા.

માયા : હા. પ્રિય જુવાની! એ કામ ત્હારું છે. ત્હારે હવે ત્હારી બધી મોહનજાળની ચતુરંગી સેના લેવી અને મ્હારો સર્વ વૈભવ હું એ કામમાં તને સોંપું છું.

જુવાની : (છાતી ક્હાડી) મહામાયા! એ કામ સારુ હું તૈયાર છું. મનના ઉપર જ્યારે જુવાનીની સેના ચ્હડાઈ કરશે, અને જુવાનીને માથે માયા મહારાણીનો હાથ હશે, ત્યારે પુરુષ આપનો કિંકર થયો સમજવો.

માયા : જુવાની! તું મ્હારો જમણો હાથ છે. પણ હું તને આ કામ સાધવાનો માર્ગ દેખાડું અને તને મ્હારી શૂર સેના સોંપું એટલી ઢીલ છે. (ભ્રમર ચ્હડાવી) પુરૂષરાજ! સરત રાખજે કે—
વીખેરી નાંખી તુજ સૈન્ય સંધુ,
કારાગ્રહે બન્ધ તણો જ બંધુ
કરું તને, ત્યાં સુધી કેશ મ્હારા,
ફેંકારું જેવી ધૂમકેતુ—ધારા!

(વાળ ફેંકારતી ઉભય સ્ત્રીઓ જાય છે)

અને પાછળથી મ્હોટી રાક્ષસીઓ જેવી દેખાય છે.)

સરસ્વતી : (દાંત કચડતી ધનુષ્ય કંપાવતી આગળ આવી) દેવદેવ! સ્ત્રી વિના સ્ત્રી જીતાય નહિ એવું ધારી જ આપે મને મોકલી હશે તે બહુ દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી છે. રંડા માયા! સ્ત્રીચરિત્ર કરી મ્હારા ભોળા પુરૂષરાજના સૈન્યમાં તું જઈ આવી મનને ઓળખી લીધો! પણ તને ખબર નથી કે હું પણ સ્ત્રી છું—જોગણી.

છું—અને મ્હારી જાગતી જ્યોતનો જ્યાં સુધી તને તાપ લાગ્યો
નથી ત્યાં સુધી માર કુલાશો! પુરૂષરાજ! હું પતિવ્રતા છું ને
મ્હારા પ્રેમનું માહાત્મ્ય તમે જોશો.

(જાય છે.)

*

૨

સ્થળ : પુરૂષરાજની છાવણીનો બીજો ભાગ, એક પર્વતના ઢોળાવ ઉપર.
સમય : પાછલા પ્રવેશનો.

(પુરૂષરાજ અને તેના યોદ્ધાઓ ઉભા છે અને સન્મુખ મનપ્રધાન ઉભો છે.
સરસ્વતી પાછળ આવી ઉભી રહે છે.)

પુરૂષરાજ : લાલાજી, આણી પાસ ભગવાન સૂર્યનારાયણ ઉગવાની તૈયારીમાં
છે પણ હજી દેખાયા નથી, અને ચારેપાસ માત્ર તેનું કોમળ
તેજ જગત ઉપર પથરાય છે, એટલામાં આપણે આપણી
નિત્ય ઉપાસના કરી લેવી જોઈયે કે આપણાં હૃદય નિત્ય-
કર્મમાં સજ્જ થઈ જાય.

મન : જેવી મહારાજની આજ્ઞા.

(ગાવા માંડે છે.)

થાય આ પ્રભાત આજ સૂર્યથી જ વ્યોમમાં,
થાય છે ઉલ્લાસ આ પવિત્ર રોમરોમમાં! થાય.

પુરૂષ : દેવદેવ! તુજ આણ વિજયી છે દિગન્તમાં!
સૂર્યકિરણ ચક્ર થાય સાર્વભૌમ ખંતમાં. થાય.

ધર્મસિંહ : સૃષ્ટિ ઉદય પામી ત્યાંથી સૂર્ય આ ફર્યા કરે,
પ્રાણ ધરી ધરાવી ગગનગામી થાક ના ધરે. થાય.

પુરૂષ : એમ ધર્મ ધારીધારી, દેવદેવ—ચરણમાં,
પામી પ્રાણ, પુરૂષ ધસે ધર્મકર્મ—જંગમાં. થાય.

પરિશિષ્ટ-૧: સરસ્વતી તથા માયા

૧૧૭

ભક્તિસિંહ : થાય કોટિ બ્રહ્મ-અંડ લીન સૂર્ય-તેજમાં;

રાત્રિએ દીધી પ્રભા પ્રભાત હરે સ્હેજમાં. થાય.

પુરુષ : ભક્તિ-ગાન ઉદય થાય, ને જામે તેની મૂર્છના,
માયામુગ્ધી થાય ત્યાં જ પામી જાતભર્ત્સના! થાય.

જ્ઞાનસિંહ : ગાન પક્ષિ કંઈક ગાય, રંગ જામતા બધે
એક કિરણનાથ તણા કિરણમાં બધું વધે! થાય.

પુરુષ : દેવદેવ! તુજ કિરણ મધ્ય કિરણનાથ આ,
સર્વકિરણનાથ! તુંથી કરતી માયા નાચ આ! થાય.
કિરણ સંહરી તું હરની માયાનો ઉન્માદ આ!

સરસ્વતી : (સ્વગત) આહા! જેને ઉઠાડવાનું હું ધારતી હતી તે પ્રાણનાથ
આજ આમ જાતે જાગે છે તેને જોઈ મને ઉમળકો આવ્યા
વિના કેમ રહે?

(અચિંતી પુરુષરાજના સામી આવી ઉભી રહી, એક હાથે તેને ભેટી પડી બીજે
હાથે તરવાર ઉગામી મ્હોટેથી બોલે છે.)

પ્રાણનાથ! થયું પ્રભાત! તિમિર નાશી જાય આ!
સૂર્યવિજય ગાય પક્ષી, ઉડતી તેજની ધજા! થાય.

પુરુષ : પ્રાણપ્રિયે! રોપિયો રણ-ચંભ જોની આપણો!
માયાના રુધિરનો તને કરીશ ભાલ ચાંદલો! થાય.

સર્વ સૈન્ય : દેવદેવની વર્તાવો સઉ આણ! અગાડી ધસો! ધસો!
સ્ત્રીયારાજ્યના કીલ્લા સર કરી, શત્રુ સૈન્યને દળો! દળો!
માયાને તો હણો! હણો! દેવ.—

પુરુષ : પ્રિયે! આ જોયો આપણી સેનાનો ઉલ્લાસ! કાલ રાત્રે કરેલા
ઠરાવ પ્રમાણે આપણે જ પ્રથમ ચડાઈ કરવી ધારી છે. શત્રુ
જાતે આવો કે ન આવો, પણ પણ તેમના ઉંચા બુરજો છે તે
ઉપર ધજાઓ ફરકે છે ને પાછળ માયાના કનકકોટ ચળકારા
કરી રહ્યા છે તે આપણા શૂર યોદ્ધાઓ કેટલી વાર ખમી
શકે? હવે એ સર્વ સેના ઉપર ત્હારી પ્રસાદભરી આંખ ફેરવ
કે તે જોઈ સઉનું અંતર્મા તનમનાટ કરતું શૌર્ય વીજળી પેઠે
બહાર ઝબુકવા માંડે. પુરુષની પ્રાણપ્રિય સરસ્વતીના પ્રસાદ

વિના ધર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન સર્વ અંધ છે! પ્રિયે! પ્રસન્ન થા અને આ સર્વ સેનાને ત્હારા પ્રસાદથી સચેત કર! લાલાજી! પગે લાગો દેવીને અને તેનો પ્રસાદ માંગો!

મન : (સરસ્વતીને પગે પડી.)

મંગલ જગનું દેવી તું, તું થકી પુરૂષ પ્રમાણ!

મન ત્હારે ચરણે નમે, દે તું મનને પ્રાણ!

સરસ્વતી : લાલાજી, ઉઠો. તમને અને સર્વને મ્હારો આશીર્વાદ છે. પણ તેની સાથે એક આજ્ઞા કરું છું તે લક્ષમાં રાખજો. કાલ રાત્રિનો આપણો સંકલ્પ માયાને ખબર પણ હોય, કારણ તે છાને વેશે આપણી છાવણીમાં આવી ગઈ છે. (સર્વ ચકિત થાય છે.)—ચમકશો નહીં—મ્હેં અદૃશ્ય રહી તેનો મંત્ર જાણી લીધો છે. માયાની પ્રધાન સખી જુવાની છે, તેનો ચડાવો પ્રથમ મન ઉપર થશે, તે એકલા ઉઘાડા યુદ્ધમાં જ નહીં પણ કપટવિદ્યામાં કુશળ છે, જ્યાં સુધી જુવાની ચડાઈ કરી રહેશે ત્યાં સુધી એના અસહ્ય બળનો પ્રતિરોધ કરવો અતિ કઠણ પડશે. મનનું લાલાજીપણું તે જાણે છે અને એ જાણીને જ એ ઉમંગમાં રહે છે, અને મ્હારો અભિપ્રાય એવો છે કે મન અને જુવાની બેની વચ્ચે આપણી સેના રાખવી, અને મને તો માત્ર સાક્ષીભૂત રહેવું. પ્રિય પ્રાણનાથ, ત્હમે મ્હારાથી છૂટા ન પડશો—મ્હારી પાછળ રહેજો, મનને તમારા હાથમાં જ રાખજો. હું ભોગજોગે છુટી પડી તો મ્હારું ધ્યાન ધરજો—હું તો તમારાથી પણ આગળ ઉંચી ઉભી રહી માયાની સેના જોતી રહીશ અને આપણા આ મહા વીર ધર્મ, ભક્તિ, અને જ્ઞાન દ્વારા તેમની સેનાઓને આજ્ઞા આપતી રહીશ

મન : (હાથ જોડી) મહાદેવી, મને પણ કાંઈ યુદ્ધનો અનુભવ આપ્યો જોઈએ. જુવાની જેવી સ્ત્રીથી શું હું હઠીશ?

સરસ્વતી : (હસી પડી) લાલાજી! મંગળાચરણમાં જ અહંકાર! સ્ત્રીને સ્ત્રી ઓળખે!—તમે ન ઓળખો! જુવાનીને હું જ ઓળખું, સરત રાખજો—મ્હારો બોલ ઉથામશો તો પશ્ચાત્તાપ કરીને પણ છુટનાર નથી.

પુરુષ : પ્રિયે! ત્હારું વચન પડતાં પ્હેલાં પળાયું જ સમજવું. પુરુષરાજની આજ્ઞા કરતાં એની પ્રાણપ્રિયાની આજ્ઞા શ્રેષ્ઠ છે.—(સેના સામું જોઈ)—ચલાવ!

(સર્વ સેના ‘જય જય જય દેવદેવ!’ કરતી ધસે છે અને સરસ્વતીની આજ્ઞા પ્રમાણે પુરુષરાજ અને મન પાછળ રહે છે—સરસ્વતી આગળ ચાલી કંઈક આકાશભણી અદૂર ચડે છે.)

સરસ્વતી : (ઉંચું જોઈ) આપણા પ્હેલી જુવાનીની સેના નીકળી ચુકી છે અને આકાશમાર્ગે જુવાનીનું જ છોડેલું અહંકારસ્ત્ર મનને વાગ્યું હતું તેનો જ આપણે એમાં અહંકાર દીધો. રંડા શબ્દવેધી બાણાવળી છે—તે મનનો શબ્દ સાંભળી બાણ મુક્યું! લાલાજી! સાવધાન થજો!

મન : સાવધાન છું.

પુરુષ : પ્રિયે! બાણ સજ્જ છે.

સરસ્વતી : (હશીને) પ્રાણનાથ, જુવાનીની ચડાઈ એકદમ ઉતરે એમ નથી. હાલ તો એ આપણી સેના ધસે—તેને ધસવા દો. આપણે બાણ મુકવાનો સમય આવશે ત્યારે હું કહીશ. (વધારે ઉંચે ચડી દૂર જોઈ)—આકાશમાં મ્હોટે સ્વરે—ધર્મસિંહ! ધર્મસિંહ! વિલાસન રંગની પલટણને જુવાની આગળ કરે છે તેના સામી ચલાવો તમારી ‘ઉદ્યોગ’ની ઘોડેસ્વાર પલટણ—કે એકપણ વિલાસને આપણી સેનામાં ઉભા રહેવાની જગા ન મળે!—વાહ! વાહ! ધર્મસિંહ! ધન્ય છે!

(ત્રણ જણ ચાલે છે ને પડદો પડે છે.)

—ગોવર્ધનરામ મ. ત્રિપાઠી

[સ્રોત: ‘સમાલોચક’, કેન્દ્રુઆરી ઇ.સ. ૧૯૨૪, પૃ. ૬૯થી ૭૪]

परिशिष्ट-२

आ नाटक

गोवर्धनरामनुं आ नाटक 'क्षेमराज अने साध्वी'—पडेलीज वार प्रगट थाय छे. ई.स. १९०२मां रयायली कृति अने तेय गोवर्धनरामनी, तेनुं प्रथम प्रकाशन ई.स. २००२मां! गोवर्धनरामनी कृतिने, प्रगट थवा माटे सो वर्ष सुधी राड जेवी पडी!

आवुं केम बन्युं? कारण स्पष्ट छे.

नाटकनी प्रस्तावनामां लेखके ज कहुं छे:

'आ नाटक छपाववाने माटे लभ्युं न डतुं,' तथा 'ते छपाववायोग्य नथी अेम स्नेहीयोनी अत्तिप्राय थयो ते मने योग्य लागवाथी छपावतो नथी.'

—अेटले गोवर्धनरामे न छपाव्युं, अने ते पछी पण तेमना साहित्यना वडीवटकारोअे तेमनां आ अत्तिप्राय अने ईच्छाने अवगणवानुं उचित न गण्णी न छपाव्युं, तो डवे शा माटे छपाय छे? आ प्रश्नना उत्तरमां कडी शकाय के गोवर्धनरामे पोतानी कृति प्रगट करवा योग्य केम न गण्णी ते जाणवुं पण बोधप्रद नीवडी शके. सुज्ञ पुरुषविशेषोना पुरस्कार (commissions) अने तिरस्कार (omissions) उलयमां तेमनी विवेकदृष्टिनुं प्रवर्तन पारणी शकाय छे, जे तेमनी साहित्यिक दृष्टि अनुसारनी अपेक्षाओ तथा निर्णयात्मक मूल्या पर बोधक प्रकाश ईके छे.

उपरांत, उत्तमकक्षाना सर्जकोनुं तमाम साहित्य—जे कांई उपलब्ध थाय ते अब्यासीओ माटे मूल्यवान सामग्री गण्णाय. 'क्षेमराज अने साध्वी' पण अे दृष्टिअे गोवर्धनरामना अब्यासीओ माटे तेमज ते समयनां स्वीकृत-अस्वीकृत नाटकोना अब्यासीओ माटे पण मडत्वनी अब्यास

સામગ્રી ગણાય. સર્જકે પોતે આ કૃતિને પ્રકાશનયોગ્ય ન ગણી તેમાં તેમની વિવેકદષ્ટિ કારણભૂત હોય જ, પરંતુ હવે સો વર્ષ પછી, તેનું પ્રકાશન જુદા જ સંદર્ભમાં પ્રગટ થાય છે એટલે કૃતિ તરીકેની ગુણવત્તા-અવગુણવત્તાને બદલે તેનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય જ અવશિષ્ટ છે. આ રીતે વિચારતાં લેખકની ઇચ્છાની ગણના-અવગણનાની બાબત પ્રસ્તુત રહેતી નથી.

આપણા હાથમાં ‘ક્ષેમરાજ અને સાધ્વી’ મુકાય છે—લેખકે પોતે નકારેલી કૃતિ! જોકે નોંધપાત્ર છે કે આ પૂર્ણરૂપે રચાયેલી કૃતિ તેના પુરોવચન સહિત જાણે મુદ્રણ માટે હસ્તપ્રત તૈયાર થતી ન હોય તેવી—પણ નિવેદનના છેલ્લા શબ્દો ‘છપાવતો નથી’ અનુસાર છપાયા વગરની પણ ગોવર્ધનરામે રદ ગણીને નષ્ટ ન કરી. સંઘરી તો રાખી છે—સંભવ છે કદાચ સર્જકના અપત્યવાત્સલ્યને કારણે સંતાનઘાત ન કરાયો હોય. પણ ‘છપાવવા માટે લખ્યું ન હતું.’ અને ‘છપાવવા યોગ્ય નથી’ એ વિધાનો વિશેષ પ્રકાશ ફેંકે છે, એટલું જ નહીં, પણ આપણને વિચારતા પણ કરી મૂકે છે. તો, એ પ્રશ્નોને કેન્દ્રમાં રાખીને નાટ્યવિદોએ આ કૃતિને વિચારવી ઘટે.

ગોવર્ધનરામ કહે છે ‘છપાવવા માટે લખ્યું ન હતું.’ તો આ નાટક શા માટે લખ્યું હતું? પ્રસ્તાવનામાં છે:

‘...છોટાલાલ મૂળચંદ ગુજરાતી નાટક કંપનીના માલિક છે તેણે મુંબઈમાં મારી પાસે નાટક લખાવવા આગ્રહ કરેલો... મ્હેં ઉત્તર કહાવ્યો હતો કે સરસ્વતીચંદ્રના ચોથા ભાગમાંથી છૂટો થાઉં પછી કહાવશો તો વિચારીશ. તે પ્રમાણે તેમણે કહાવ્યું.’

આમ પ્રાથમિક રીતે તો નાટક લખવાનો આગ્રહ નાટકકંપનીના માલિક તરફથી પહેલાં તેમજ પછીથી પણ થયેલો એ એક પ્રેરક ધક્કો ગણાય. નાટકના ઇતિહાસ વગેરેના અભ્યાસીઓને માટે આ વિધાન એ રીતે મહત્ત્વનું છે કે તે વખતે નાટકકંપનીના માલિકો સાહિત્યકારો પાસેથી નાટ્યકૃત્તિઓ મેળવવા પ્રયત્ન કરતા તે હકીકતને આ વિધાન પ્રકાશિત કરે છે. સામાન્યતઃ આપણે ત્યાં રંગભૂમિ અને સાહિત્ય વચ્ચે મેળ ન હતો—બે ધારાઓ જુદી વહેતી એવું વિધાન થયા કરે છે. પણ આ જ સમયમાં રણછોડભાઈ અને નર્મદનાં નાટકો રંગભૂમિ પર વ્યવસાયિક રૂપે ભજવાયાં કર્યાં છે, તેમજ મણિલાલના ‘કાન્તા’ના ‘કુલીનકાન્તા’ રૂપે તેમ જ ‘કાન્ત’ના ‘જાલિમ ટુલિયા’ (જે પછી ‘રોમન સ્વરાજ’ તરીકે પ્રગટ થયું)—વગેરેના નાટ્યપ્રયોગો થયા

છે. આ બધું યાદ કરતાં, સુપ્રસિદ્ધ નાટકકંપનીના માલિક ગોવર્ધનરામ પાસે પણ નાટકની માગણી કરે છે, તે તે સમયના નાટક-સાહિત્ય વચ્ચે સેતુ સ્થાપવાના પ્રયત્નોની પ્રવૃત્તિ જોતાં સ્વાભાવિક લાગે છે.

ગોવર્ધનરામનો ઉત્તર છે ‘ચોથા ભાગમાંથી છુટો થાઉં તે પછી કહાવશો તો વિચારીશ.’ આ વિધાન પણ સૂચક છે. આ દર્શાવે છે કે સૂચન થયું છે તે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના ત્રણ ભાગ પ્રગટ થયા પછી—ચોથો લખાઈ રહ્યો છે—ત્યારે. વિચાર કરતાં જણાશે કે આ સમે ગુજરાતી વ્યવસાયિક રંગભૂમિ ખૂબ ફૂલીફાલી છે. વાઘજી આશારામ ઓઝા તથા મૂલાણી-ડાહ્યાભાઈ અને અન્ય અનેકે ગુજરાતી નાટકને એક ઢાંચો આપ્યો છે, રંગભૂમિ કેટલીક ખાસિયતોમાં બંધાઈ છે. નાટકરસિક જનતાની રુચિ અને અપેક્ષાઓ નિશ્ચિત થઈ છે. તેવા સમયમાં એક ધંધાદારી નાટકકંપનીનો માલિક ગોવર્ધનરામ ‘પાસે નાટક લખાવવા આગ્રહ ઘણી વાર’ કરે છે, એટલું જ નહીં પણ ‘...પછી કહાવશો’ એવા ઉત્તરના પ્રતિભાવમાં ચોથો ભાગ પૂરો થાય ત્યાં સુધી ધીરજપૂર્વક રાહ જોઈ ફરીથી પણ કહાવે છે!

આ હકીકત સૂચવે છે કે ‘કાન્તા’ને ‘કુલીન કાન્તા’ તરીકે ભજવવાનો અનુભવ કરનાર અને તેના જ લેખક મણિલાલના ‘નૃસિંહાવતાર’ને, લેખકને નાણાં ચૂકવ્યાં છતાં ભજવવાનું ટાળનાર છોટાલાલ મૂળચંદને ગોવર્ધનરામની નાટ્યલેખનશક્તિમાં વિશ્વાસ છે!

આ વિશ્વાસ પણ આધાર વગરનો નથી. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માંના ‘વાડામાં લીલા’, ‘જવનિકાનું છેદન’, જમાલપ્રસંગ, તેમજ ગુણસુંદરીના કુટુંબજાળમાંના અનેક પ્રસંગો, રાજખટપટનાં દર્શ્યો, તેમજ સુંદરગિરિ કે મનોહરપુરીમાંના પ્રસંગોનાં આલેખન, કોઈ પણ નાટકકારને જેબ આપે એવાં—કેટલાંક તો લગભગ નાટકના જ પ્રવેશો જેવાં—જેમકે, ‘વાડામાં લીલા’—એટલી નાટ્યાત્મકતાથી અને નાટ્યોચિત કુશળતાથી, સંવાદાત્મક—દર્શ્યાત્મક રૂપે થયાં છે કે ગોવર્ધનરામની નાટ્યાત્મક સર્જનની પ્રતિભાનો પૂરો પ્રતીતિકર પુરાવો મળી રહે છે. (પાછળથી ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નાં, જમાનેજમાને ને જુદી-જુદી તરાહથી થયેલાં એકાધિક સફળ નાટ્યરૂપાંતરોથી આ વાત સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે.)

છોટાલાલ મૂળચંદની વ્યવસાયિક અનુભવદષ્ટિ ગોવર્ધનરામની આ શક્તિને પારખી લે અને તેનો લાભ લેવા તે ઉત્સુક બને તે સમજાય તેવું છે.

ગોવર્ધનરામે તેમની નાટ્યકૃતિ—‘ક્ષેમરાજ અને સાધ્વી’માં આ અપેક્ષા પરિપૂર્ણ નથી જ કરી તેમાં છોટાલાલ અને ગોવર્ધનરામ બન્ને સહમત છે. છોટાલાલે ‘વાંચ્યું ને નાટક નાપાસ પડ્યું’ ને ગોવર્ધનરામ પોતે પણ કહે છે કે, ‘હું ધારતો હતો તે ખરું પડ્યું’!

આવું શાથી બન્યું? નાટકની રચનાના સંજોગો તપાસીએ. ‘...તેમણે કહાવ્યું ત્યારે લીલાવતીનો મંદવાડ પૂરવેગમાં હતો ને તેને માટે ઘણું ખરચ થઈ ગયું હતું... પઈસાનો જોગ કરવા તેમ છોટાલાલને આપેલો બોલ પાળવા આ નાટક લખ્યું.’

આ કૃતિની રચના પાછળની આ બીજી પ્રેરણા આર્થિક મુશ્કેલીમાં ‘પઈસાનો જોગ કરવા’ ગોવર્ધનરામ છોટાલાલના નિમંત્રણનો—(અને પોતે ‘વિચાર કરીશ’ એમ કહેલું તેને ‘આપેલું વચન’ ગણીને)—ચેક વટાવે છે. આવાં પ્રેરક નિમિત્તોમાં જે વ્યવસાયિક લેખક નથી તે શી રીતે સર્જન માટે પ્રવૃત્ત થાય? ગોવર્ધનરામ પોતે જરાય ભ્રાંતિમાં નથી. પોતે જાણે છે કે તેમણે એવા ‘મંદવાડના વખતમાં નાટક લખવાં તે કેઈ શક્તિથી?’ સ્વાભાવિક છે કે આવી મનોદશામાં ‘શક્તિ’ એટલે કે મમ્મટ કહે છે તેમ ‘પ્રજ્ઞા નવોનવોન્મેષશાલિની’નું પ્રવર્તન ન જ હોય. એટલે ગોવર્ધનરામે ‘વગર શક્તિએ ને પૂરી ચિન્તાને કાળે જેમતેમ કરી આ ‘નાટક લખી કહાડ્યું... લખતાં મગજને શ્રમ ને ક્લેશ ઘણો થયો તોપણ લખ્યું.’ માત્ર શ્રમ જ નહીં, ક્લેશ પણ ખરો!

આવા પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત કૃતિમાં શી અપેક્ષા રખાય? ગોવર્ધનરામ પણ બેખબર ન હતા. જાણતા હતા કે ‘આમાં નાટકવાળા કાંઈ કમાશે નહીં.’

કેટલા લેખકો પોતાની કૃતિની નિષ્ફળતાને આમ પારખી શકે છે? તેની પાછળની સંજોગાધીન મનોદશાને આમ સ્પષ્ટરૂપે પારખી શકે છે અને ખુલ્લા દિલે પ્રમાણિકતાથી સ્વીકારી શકે છે અને અન્યને તેમજ જાતને પણ છેતરવામાંથી બચી શકે છે?

પોતાની કૃતિ વિષેના ગોવર્ધનરામના આ ઉદ્દગાર કૃતિની નિષ્ફળતા બાબત ખુલાસો આપે છે તે સાથે તેમના ભીતરમાં રહેલા જાગ્રત અને પ્રમાણિક વ્યક્તિત્વને પણ પ્રગટ કરે છે.

એવી જ એમના વ્યક્તિત્વની ઉદાત્તતા પછીનાં વાક્યોમાં પણ પ્રગટ થાય છે. તે કહે છે:

‘નાટકવાળા કાંઈ કમાશે નહીં.’ માટે ‘પહેલાં નહીં પણ પછીથી પઈસાની વાત કરવી કે તેઓ છેતરાય નહીં.’ વળી મણિલાલના નાટક (‘નૃસિંહાવતાર’ હશે)નો દાખલો આપી ને ઉમેરે છે કે:

‘તે નાટક કામમાં લાગ્યું નહીં ને નાટકવાળાના પઈસા ડૂબ્યા. આ નાટકથી તેઓ આમ છેતરાશે એવો સંભવ લાગવાથી મહેં તેમને સૂચના કરી કે પૈઈસા આપવા હોય તો આપજો ને ન આપવા હોય તો આપશો નહીં પણ પ્રથમ પુસ્તક વાંચી જાવ ને ખાતરી કરો કે પઈસા આપવા જેવું આ નાટક છે ખરું?’

આમાં રહેલી નૈતિક ચિન્તા ગોવર્ધનરામનું કેવું ઉદાત્ત અને અભિજાત વ્યક્તિત્વ પ્રગટ કરે છે!

સંજોગોમાં પરિવર્તનો અને તદનુસારનાં પરિણામો સાથે આ નાટ્યરચનાપ્રકરણ પૂરું થાય છે. તેની શેષ સિદ્ધિરૂપે આપણી પાસે રહી જાય છે ગોવર્ધનરામને પણ ‘છપાવતો નથી.’ એમ કહેવું પડે તેવી એક નાટ્યકૃતિ, પરંતુ તે સાથે પ્રસ્તાવનામાંથી પ્રગટતું, વ્યથાપૂર્ણ ખુલાસામાંથી વ્યકત થતું ગોવર્ધનરામના વ્યક્તિત્વનું એક ઉદાત્ત પાસું! કૃતિની નિષ્ફળતાથી થતી ખોટ આ ખુલાસામાંથી થતા વિરલ વ્યક્તિત્વના પરિચયથી વળી નથી જતી?

રહે છે વાત કૃતિની.

સંજોગોનો ખુલાસો ભલે. પણ સંગીતકાર તો શું પણ સંગીતકારનું છોકરુંય રડે તોય રાગમાં એવી કહેવત છે તેમ ગોવર્ધનરામની કલમમાંથી જે સર્જાય તે કેવળ નિષ્ફળ કોટિનું તો ન જ હોઈ શકે ને! તો પછી નાટકવાળા તો નપાસ કરે પણ સ્નેહીઓ તેમજ પોતાને પણ છપાવવાયોગ્ય ન લાગે તેવી કૃતિ કેમ સર્જઈ?

કેટલાંક કારણો આગળ જણાવેલ ખુલાસામાં આવી જાય છે. જેમકે, શક્તિનો અભાવ એટલે કે આ કૃતિમાં સર્જક ગોવર્ધનરામ ગેરહાજર છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ રચનારની કલમથી આ કૃતિ સર્જઈ જ નથી. પોતે કબૂલ કરે છે કે, ‘નાટકશાળાના દ્રષ્ટાવર્ગને રુચે ને ભારે ન પડે એવી કૃત્રિમ કળા વાપરવાનો યત્ન કર્યો.’

આવો કૃત્રિમ પ્રયાસ કરતાં ‘મગજને શ્રમ અને ક્લેશ’ થાય જ, એટલું જ નહીં પણ રચનારને તેમ જ આસ્વાદનારને પણ તે ક્લેશકર નીવડે.

‘આ નાટક છપાવવાને માટે લખ્યું ન હતું,’ એટલે કે તે ભજવવાને માટે લખ્યું હતું. ને તેથી જ દ્રષ્ટાવર્ગની રુચિને ધ્યાનમાં રાખવાનો બલ્કે સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરવો પડ્યો છે. તો નાટકનિર્માતાને પણ કેમ નપાસ પડ્યું? કૃતિ તપાસીશું તો જણાશે કે તે સમયના નાટકરસિયાઓની અપેક્ષા પણ તે બરાબર સમજી શક્યા નથી. એવું નથી કે ગોવર્ધનરામ નાટકની પ્રવૃત્તિથી પરિચિત નથી.

ગોવર્ધનરામે નાટક અને રંગભૂમિ વિષે લેખ પણ લખેલ છે. પરંતુ કોઈ પણ કલાસ્વરૂપ વિષે જાણવું એ એક વાત છે અને તેનું સર્જન કરવું એ બીજી વાત છે. ઉત્તમ સર્જકો ઉત્તમ વિવેચકો નીવડ્યા જ હોય તેવું નથી તેમ ઉત્તમ વિવેચકો-અભ્યાસીઓ ઉત્તમ સર્જન કરી જ શકે તેવું પણ નથી. બન્ને ક્ષેત્રોની મનોઘટનાઓ—મનોભૂમિકાઓ—પ્રતિભાસંચલનાઓ ભિન્ન છે. રાજશેખરે આથી જ પ્રતિભાના કારણેત્રી અને ભાવચિત્રી એમ બે પ્રકાર અલગ ગણાવ્યા છે. એ જ રીતે એક જ કળાના એક સ્વરૂપની સિદ્ધિથી બીજું સ્વરૂપ સહજ રીતે સિદ્ધ થઈ જતું નથી એ પણ હકીકત છે. નાટક વિષે જાણકાર અને નવલકથા સર્જનાર ગોવર્ધનરામ નાટક—સફળ નાટક—રચી જ શકે એવી અપેક્ષા ન રાખી શકાય. પ્રસ્તુત નાટકની રચનાની ભૂમિકારૂપ સંજોગોને બાજુએ રાખીને વાત કરીએ તો મનીષી મહાનવલકાર ગોવર્ધનરામ સફળ નાટ્યકૃતિ નથી રચી શક્યા એ હકીકત ઉત્તમ સર્જકપ્રતિભા પણ તેના સ્વાભાવિક માર્ગથી વિચલિત થતાં કર્ણની વિદ્યાની જેમ ઓસરી જાય તેનું આ એક સરસ ઉદાહરણ છે.

સંજોગોને બાજુએ રાખવાની વાત પણ ઔપચારિક જ લેખાય, કારણ કે જો પ્રતિભા ઉદ્યુક્ત હોય તો તે કોઈ પણ નિમિત્તને આવકારી લે અને તમામ સંજોગોને ઓળંગી જાય. સંજોગો કે ન-સંજોગો, નાટ્યરચના ગોવર્ધનરામની પ્રતિભાને અનુકૂળ જ ન હતી એમ કહેવું અનુચિત ન ગણાય. નવલકથામાં નાટ્યાત્મક અંશો રચવા છતાં તેવી જ કુશળતા તે નાટકમાં પ્રગટ કરી શક્યા નથી કારણ કે પહેલું આલેખન સંદર્ભગત છે જ્યારે બીજું સમગ્ર રૂપનિર્માણની અપેક્ષા રાખે છે. ઉભયક્ષેત્રે સફળ સર્જન કરી શકે તેવી બહુમુખી પ્રતિભાવાળા સર્જકની વાત જુદી છે. અહીં તેમ નથી. એમ તો ગોવર્ધનરામે નવલકથામાંય નવલકથાસ્વરૂપના સૌષ્ઠવને જાળવ્યું નથી. પણ ત્યાં તો તેમણે સ્વેચ્છાથી અપનાવેલો વિકલ્પ છે. ત્યાં તેમના સ્વીકૃત વિકલ્પ બાબતે તકરાર થઈ શકે, સર્જકશક્તિ બાબતે નહીં જ. જ્યારે આ નાટકમાં

તેવું નથી બન્યું. તે નાટક રચવા માગતા હતા અને રચી શક્યા નથી તે હકીકત સ્વીકારવી જ રહી.

સંભવ છે કે તે પોતાની મર્યાદાથી જ્ઞાત હશે—હશે જ—એટલે તે સંજોગવશાત્ જ આ રચના કરવાને પ્રેરાયા છે. રચના કર્યા પછી નિષ્ફળતા જોઈ શક્યા છે, મુક્ત મને સ્વીકારી શક્યા છે અને ભજવવા માટે લખાયેલી કૃતિ પઠનયોગ્ય પણ નથી થઈ શકી તે સ્વીકારીને ‘છપાવવી નથી’ એવો નિર્ણય—વાજબી નિર્ણય તેમણે લીધો છે.

એક રીતે તો ગોવર્ધનરામને સંજોગવશાત્ નાટક રચવાની પડેલી ફરજ અને પોતાની પ્રતિભાના વિવેશથી—કમનેય હશે!—વિરુદ્ધ જતાં થયેલો રકાસ એ એક કરુણ ઘટના ગણાય, ગોવર્ધનરામના અંગતજીવનનું તેમજ સર્જકજીવનનું, એ રીતે, આ કરુણ પ્રકરણ ગણાય. ‘To thy own self be true એ મોટા ગજાના સર્જકે પણ હંમેશાં યાદ રાખવા જેવું છે.

એ જે હોય તે—‘ક્ષેમરાજ અને સાધ્વી’માં તેમણે તત્કાલીન નાટ્યપ્રેક્ષકવર્ગને ખ્યાલમાં રાખીને જે સામગ્રી ઠાલવી છે તેથી તેમને મતે તે કાળના પ્રેક્ષકોને શું ગમતું હશે તેનો પણ ખ્યાલ આવે છે. નાટકની પાત્રસૃષ્ટિમાં વ્યક્તિઓનું કેટલું વૈવિધ્ય એકદું કર્યું છે!—જો નાટકની આગળ સમગ્ર નાટકની પાત્રસૃષ્ટિની યાદી આપી હોય તો જણાય કે આમાં કાફર, રંગીલદાસ, લતીફ, શાપુર, મડમ વગેરે છે, તો શંભાજીરાવ અને વિચાર શર્મા, રામોજી અને સુબરાવ, ને પેદરૂ સાહેબ પણ છે. વળી તેમાં ટેકચંદ-કૃપણશી ને નથુમલ પણ ઉમેરાય છે. લાલી ને મટમટી છે, ઉપરાંત ઈન્સ્પેક્ટર, સિપાઈઓ, દાસી, ખારવાઓ વગેરે પણ ખરા. અને આ બધાંની વચમાં જે બે મુખ્ય પાત્રો ક્ષેમરાજ અને સાધ્વી મુકાયાં છે, તેમને સાથ આપવા સરસ્વતીચંદ્ર, કુમુદ અને કુસુમને પણ જાણે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની પૂર્ણહુતિ પછીના તેમના જીવનમાંથી સામેલ કર્યાં છે. બોલીઓ—પોષાક વગેરે તેમજ સામાજિક સ્થિતિઓની દૃષ્ટિએ પૂરતું વૈચિત્ર્ય અહીં એકદું કરાયું છે. નાટકને રોચક કરવામાં એ બધું ઉપયોગી નીવડી શકે.

તો પ્રસંગાદિને સનસનાટીભર્યા બનાવવાના પણ પૂરતા પ્રયત્નો છે. તેમાંય આકર્ષક વૈચિત્ર્ય દાખવવાના પ્રયોગો ઓળખી શકાય છે. પરંપરાગત સૂત્રધારને બદલે કાફર જેવા ખલપાત્રથી આરંભ તથા સાઈકલ પર તેનો પ્રવેશ આવા પ્રયોગનું ઉદાહરણ છે.

આવી પાત્રસૃષ્ટિ, કાવતરું, મારામારી, મારવાડીઓનાં કાર્યો વગેરેથી સભર નાટક, તે જમાનાની રંગભૂમિ પર લોકાવકાર મેળવી શકેલાં નાટકોને લક્ષમાં લેતાં, નાટકને સફળ બનાવવા માટે પૂરતી સામગ્રી ગણાય.

કિંતુ માત્ર સામગ્રીથી જ રસસિદ્ધિ સધાતી હોત તો કોઈ પણ કરિયાણા-મસાલાવાળો ઉત્તમ વાનગીઓ આપી શકત. એટલે પ્રશ્ન છે આ બધાનાં સમરૂપ સંયોજનનો. અહીં એ દૃષ્ટિએ ‘યોજક: તત્ર દુર્લભ:’ એ ઉક્તિ યથાર્થ બની જાય છે—કૃતિરચના પરત્વે.

એ કાળનાં નાટકોમાં, લાંબી ઉક્તિઓ, સ્વગતોક્તિઓ વગેરે પ્રકારની ક્યારેક વસ્તુને સાંધવા કે મનોગતને વર્ણવવા માટે, ને પ્રેક્ષકલક્ષી ઉદ્બોધનો સમી ઉક્તિઓ આવે તે સ્વીકારાયેલી વાત હતી. પરંતુ આ નાટકમાં જે રીતે લગભગ ઘણાખરા પ્રસંગોનો સ્વગતોક્તિથી અંત, અથવા જે કાર્યરૂપે રજૂ થવું જોઈએ તે કથનાત્મકરૂપે રજૂ કરતી ઉક્તિઓ પ્રયોજાઈ છે તે નાટ્યોચિત નથી.

સમગ્ર રચના સુગ્રથિત નાટ્યપ્રપંચવાળી નથી. વસ્તુની ગતિ નાટ્યાત્મક આરોહઅવરોહથી વિકસતી નથી. પાત્રો—મુખ્ય પાત્રો પણ જીવંત લાગતાં નથી. અને ભાષા પણ નાટકના સંવાદને માટે હોવી જોઈએ એવી સ્વાભાવિક કે મૂલાણી-ડાહ્યાભાઈનાં નાટકોમાં હોય છે તેવી નાટ્યછટાઓ વાળી નથી કે નથી તેમાં ‘કાન્તા’ ‘રાઈનો પર્વત’ કે ન્હાનાલાલનાં નાટકોમાં મળે છે તેવું કાવ્યત્વ, જે કૃતિને પાઠ્યકૃતિ તરીકે આસ્વાદ્ય બની રહે તેવો કાવ્યગુણ આપે.

સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ-કુસુમને આમાં ઉમેર્યાં છે તે, રચનારની દૃષ્ટિએ કદાચ તરણોપાય તરીકે હશે, પણ વાસ્તવમાં આવાં નાટકના સંદર્ભમાં તે મર્યાદા બની જાય છે. સરસ્વતીચંદ્ર વગેરના સંવાદો વાંચીએ છીએ—અને ક્યારેક વિચાર શર્માના પણ,—ત્યારે જાણે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નું કેટલુંક ગદ્ય વાંચતા હોઈએ એવું જ લાગે છે!

—પરંતુ નાટકની મર્યાદાઓની વધુ ચર્ચા શા માટે?

તે તો સ્પષ્ટ છે અને ન છપાવવાના નિર્ણયથી સ્વીકૃત પણ છે!

એમ લાગે છે કે નાટક ભલે સરસ્વતીચંદ્રનો ચોથો ભાગ પૂરો થયા પછી લખાયું હોય, પણ એની ‘પૂર્ણાહૂતી’ પછી પણ, ભલે લેખક તરીકે ગોવર્ધનરામે ‘પ્રિય વાંચક’ની વિદાય લીધી હોય, તેમણે પોતાનાં માનસસંતાનોની વિદાય લીધી નથી. હજી ચિત્ત તો પેલી ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની સૃષ્ટિમાં જ રમે છે. તો

તે ગુજરાતી રંગભૂમિ માટે—છોટાલાલની કંપની માટે રોચક નાટક રચવામાં શી રીતે પ્રવૃત્ત થાય? તેમ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તો તેમાંય સરસ્વતીચંદ્ર-કુમુદ-કસુમ આવી ગયાં જ.

ગોવર્ધનરામ બે ભિન્ન રચનાઓ માટે આવશ્યક એવી બે ભિન્ન સૃષ્ટિઓ વચ્ચે મેળ કરી શક્યા નથી. પરિણામે નથી એ ભજવણીયોગ્ય નાટક આપી શક્યા, નથી વાચનયોગ્ય કૃતિ! ‘ક્ષેમરાજ અને સાધ્વી’ બની રહે છે ન ભજવવા, ન છપાવવાયોગ્ય રચના!

આજે હવે એ છપાય છે. તેનો નાટ્યકૃતિ તરીકે વિગતે અભ્યાસ ભલે થાય. તેમાંથી તત્કાલીન રંગભૂમિ વિષે ઘણો ખ્યાલ સ્પષ્ટ થશે, તો સર્જકપ્રતિભાના નિર્માણકર્મ વિષે પણ ઘણું બધું મનમાં ઊઘડશે, પણ તેથીય વિશેષ એક અંતરંગ છબી ઊઘડશે સર્જકશ્રેષ્ઠ તેમજ ‘વિગતમાનમદામુદિતાશયા’ એવા ગોવર્ધનરામની.

આ કરતાં ગોવર્ધનરામે ઉત્તર સરસ્વતીચંદ્રનું નાટક રચ્યું હોત (કોઈકે નવલકથા તો રચી ‘ઘેલી મારી કુસુમ’) અથવા અન્ય નાટકકારો-ફિલ્મકારોએ કર્યું તેમ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ઉપરથી જ કેટલાક પ્રસંગો લઈ બુદ્ધિધન, ગુણસુંદરી કે કુમુદનું નાટક રચ્યું હોત તો કદાચ...

પણ જે નથી થયું તેની શી વાત? જે થયું છે—થતાં થઈ ગયું છે—તે તો આ જેવું છે તેવું નાટક. આપણે માટે તેનો અભ્યાસ રસપૂર્ણ નહીં તો બોધપૂર્ણ તો જરૂર બની શકે.

તોપણ, ગોવર્ધનરામની અનિચ્છા છતાં આ કૃતિ છાપી તે માટે આપણે સર્જક ગોવર્ધનરામની ક્ષમા તો માગીએ જ.

—વિનોદ અધ્વર્યુ

परिशिष्ट-3

साक्षर श्री गो. मा. त्रि.नुं वृत्तांत

स्व. साक्षर श्री गोवर्धनराम माधवराम त्रिपाठी जाते वडनगरा नागर ब्राह्मण होता. तेमनो जन्म ज्यां समर्थ अर्थशास्त्री अने राजनीतिज्ञ ठवेरीवाल, मळान तत्त्ववेत्ता मनःसुभराम, अनुपम तत्त्वज्ञानी-विवेक-ब्रह्मनिष्ठ साक्षर मणिलाव, उत्तम साहित्यशास्त्री अने मधुर कविवर बाबाशंकर अने अद्वितीय भाषांतरकार छगनवाल जन्म पाम्या छे ते ज प्रतिभाभर्या स्थान नडियादमां विजयादशमीना मांगलिक दिवसे थयो હતો. श्री गोवर्धनरामना प्रपितामહ मोहनरामनी દુકાન રતલામ, વડોદરા, સૂરત તથા નડિયાદમાં હતી અને પિતામહ તથા પિતાનો વેપાર મુંબાઈ, સૂરત, નડિયાદ વગેરે સ્થળોએ ચાલતો.

આ વેપારી કુટુંબ વૈષ્ણવ હતું; અને ભક્તિભાવવાળું હતું. આ કુટુંબ તરફથી સાધુસંતોને સારો આશરો મળતો. શ્રી ગોવર્ધનરामના પિતા અને પિતામહી પરમ ભાવિક હતાં. મુનિમહારાજ નામના કાશી તરફના મૌનવ્રતી સાધુને એમના તરફથી સારો સત્કાર મળ્યો હતો. આવા કુટુંબમાં જન્મનાર, નાનપણથી જ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સંસ્કાર પામેલા અને વિરક્તિ એમના લોહીમાં ઓધે ઊતરેલી.

શ્રી ગોવર્ધનરामનાં માતૃશ્રીએ તેમની સુપરત સ્વ. મનઃસુખરામને કરી હતી અને મનઃસુખરામે તે બાળકને મિત્રવત્ ગણી કેળવણી આપી. તેમની સાથે વાતચીત કરવાથી શ્રી ગોવર્ધનરाम અનુભવ, જ્ઞાન અને ડહાપણ નાનપણમાં જ મેળવી શક્યા. વાદવિવાદ કરવાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોવાથી સારાસારનો વિચાર કરવાની ટેવ પડી. અને વસ્તુ માત્રના દોષ કરતાં ગુણ જોવાની દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ.

તેમણે ગુજરાતી અભ્યાસ મુંબાઈમાં કરીને નડિયાદની સરકારી હાઈસ્કૂલમાં થોડો સમય અભ્યાસ કર્યો. ત્યારબાદ ફરીથી મુંબાઈની ઓલ્ડ્સ્કૂલમાં અભ્યાસ કર્યો. યુનિવર્સિટીની બી. એ.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી તે અરસામાં તેમના પિતાની શ્રીકૃષ્ણને નામે ચાલતી પેઢીને માથે ઓથિંતી આફત આવી પડી અને દુકાન ભાંગી, ને ઋણી બન્યા. તે પછી બીજી વિપત્તિઓ પણ આવી પડી. આથી તેમણે ભાવનગરના તે વખતના દીવાન શામળદાસ પાસે રહેવા માંડ્યું. શામળદાસ તરફથી તેમને રૂ.૧૫૦ શિષ્યવૃત્તિ જેવો પગાર મળતો. આ વખતે ગોવર્ધનરામનું મગજ ઘણું જ વ્યગ્ર રહેતું હતું.

તેમના માતા શિવકાશી નાનપણથી જ હૃષ્ટપુષ્ટ શરીરના હતાં. તેમનો સ્વભાવ સુશીલ હતો. તેઓ કોઈથી ગાજ્યાં જાય તેવાં ન હતાં. તેમજ તે તરવામાં પણ કુશળ હતાં. ગોવર્ધનરામના તરફ તેમને અતિશય પ્રેમ હતો. ગોવર્ધનરામને જે પગાર સ્ટેટ તરફથી મળતો તેમાંથી તેઓ ઋણ વાળતા અને કુટુંબ સાથે નિર્ભયતાથી રહેતાં. ગોવર્ધનરામનું મગજ વ્યાધિગ્રસ્ત થવાથી તેમનાથી આગળ અભ્યાસ થઈ શકતો નહિ અને એલ.એલ.બી.ની પરીક્ષામાં આ કારણે ત્રણેક વર્ષ નિષ્ફળ ગયા, પરંતુ ધીરજ અને ધૈર્યથી પ્રમાણિકપણે અભ્યાસ કરી ચોથે વર્ષે ઉત્તીર્ણ થયા.

એલ.એલ.બી.માં પાસ થયા પછી ગોવર્ધનરામે ભાવનગરની સેવા હંમેશને માટે છોડી, અને રૂ. ૫૦ સાથે મુંબાઈ આવ્યા. નોકરી તો કરવી જ નથી, તો કરવું શું? નોકરી કે સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરાવે એવો સ્વતંત્ર ધંધો અને તે વકીલાત. આ પ્રશ્ન રાતદિવસ તેમના મનમાં ઘોળાયા કરતો. છેવટે તેમણે પિતાને પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો: “નોકરી નહિ પરંતુ સ્વતંત્ર ધંધો કરવો અને મદાનીનું કાર્ય આરંભવું. થોડું મળશે તે ઘણું માની લઈશું, પણ નોકર તો નહિ જ. શેઠના શેઠ અને નોકરના નોકર જે કહો તે આપણે પોતે જ.” આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને વકીલાતનો ધંધો તેમણે સ્વીકાર્યો.

મુંબાઈમાં ગોવર્ધનરામ મન:સુખરામભાઈને ત્યાં રહેતા. મન:સુખરામનો ગોવર્ધનરામ પ્રત્યે કંઈક પક્ષપાત હતો. જ્યારે બંને વચ્ચે ભેદ પડે ત્યારે જે સંવાદ ચાલતો તે ઘણો જ રસમય બનતો.

જ્યારથી ગોવર્ધનરામે મુંબાઈમાં વકીલાત શરૂ કરી ત્યારથી જ તેમના પર વિધાતાની કૃપા થવા લાગી. મુંબાઈ, ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, દક્ષિણ વગેરે બાજુથી તેમને અમૂલ્ય સહાય મળવા લાગી.

શ્રી ગોવર્ધનરામે પોતાના નાના ભાઈ નરહરિરામનો આ સમયે આંખોના વ્યાધિને કારણે અભ્યાસ છોડાવ્યો. અને તે પછી ત્રણ વર્ષ સુધી વગર પગારે ગોદી ઉપર કામ કરવા મોકલ્યા. આ રીતે પોતાના ભાઈને તેમણે હંમેશને માટે સ્વતંત્ર રાખ્યા અને માત્ર રૂ. ૫૦૦ની મામૂલી રકમથી પુસ્તકની દુકાન ઉઘાડી આપી.

શ્રી ગોવર્ધનરામની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૮૮૭માં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નો પહેલો ભાગ બહાર પડ્યો ત્યારથી તે ઈ. સ. ૧૯૦૫માં ‘લીલાવતીજીવનકલા’નું પુસ્તક બહાર પડ્યું ત્યાં સુધીની ગણી શકાય. તે વખતે ગુજરાતમાં પણ અદ્ભુત સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ઉદય પામવા માંડી હતી. તેમણે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નો પહેલો ભાગ પોતાના કાકા મનઃસુખરામને અને ત્રીજો ભાગ પોતાની સ્વર્ગસ્થ ભગિની સમર્થલક્ષ્મીને અર્પણ કર્યો છે. તથા ‘સ્નેહમુદ્રા’ પોતાની સ્વર્ગસ્થ પત્નીના સ્મરણાર્થે અને ‘લીલાવતીજીવનકલા’ પોતાની સ્વર્ગસ્થ પુત્રીના સ્મરણાર્થે લખી છે. તેમની ગ્રંથમંજરીમાં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના ચાર ભાગ, ‘સ્નેહમુદ્રા’ અને ‘લીલાવતીજીવનકલા’—આ તેમના મોટા ગ્રંથો છે. તે ઉપરાંત—‘Classical Poets of Gujarat’—‘સાક્ષરજીવન અને દયારામનો અક્ષરદેહ’—આ તેમના છૂટક લેખો છે.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’નો પહેલો ભાગ બહાર પડ્યો ત્યારે મુંબાઈની દુનિયા તેની પાછળ ગાંડી બની ગઈ. પરંતુ આ પુસ્તકે આખા ગુજરાતને ગાંડું બનાવી દીધું. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના પ્રથમ ભાગના નવલકથા તરીકેના અંશ તેના પછીના ભાગોમાં ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થતા જાય છે. બુદ્ધિધનનો કારભાર તદ્દન નવા વસ્તુવિચારની ઝલકથી આપણને આકર્ષે છે. જ્યારે રત્નનગરીનું રાજ્યતંત્ર પુરાણ વસ્તુઓને નવા રૂપમાં ઘટાવવાનો પ્રથમ પ્રયાસ છે. પરંતુ આ ત્રણ ભાગ પછી ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નવલકથા મટી જાય છે. અને ચોથો ભાગ—સરસ્વતીચંદ્રના મનોરાજ્ય—ને તો cyclopoedia કહેવાથી તેની વસ્તુસંકલના અને વિચારસમૃદ્ધિનો સારો ખ્યાલ આવશે.

શ્રી ગોવર્ધનરામનાં ઘણાં પુસ્તકો છે. તેમાં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ અને તેમાં પણ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના પહેલા ભાગ સાથે બીજા ત્રણ ભાગની બીજા કોઈ ગુજરાતી ભાષાના ગ્રંથો બરાબરી કરી શકે તેમ નથી. ગોવર્ધનરામ અને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ પુસ્તક બંનેનાં અંતર અભિન્ન છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ એક અતિ ઉચ્ચ નવલકથા હોવા ઉપરાંત એમાં ઘણું સમાયેલું છે.

મુંબાઈની હાઈકોર્ટની વકીલાત છોડ્યા પછી તેમણે પોતાનું નિવૃત્તિસ્થાન પોતાની જન્મભૂમિ નડિયાદ જ રાખ્યું. તે નિવૃત્તિની સાથે તેમની આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ પણ તેટલે જ અંશે વધી. તેમણે નડિયાદની ઊંછરતી પ્રજાને અને સમાનવયી રસજ્ઞ પુરુષોને ઘણું નવું શીખવ્યું ને બતાવ્યું.

નિવૃત્તિ શોધવા માટેનાં એમનાં મુખ્ય કારણો ત્રણ હતાં—(૧) તબિયત (૨) પૂરતો ધનસંચય અને (૩) અભ્યાસ માટે કોઈ પણ પ્રકારની દબલ વગરની ફરસદની જરૂર.

કીર્તિ અને વૈભવને શિખરે પહોંચાડે તેવા પ્રસંગોમાં પણ તે બંનેને ઠોકર મારી, અને તે માત્ર શરીરપોષણની જ સામગ્રી છે એમ સમજી, આત્માના વિકાસને જ જીવનનું સાર્થક ગણી, કીર્તિ ને વૈભવમાં તેમણે વૈરાગ્ય આણ્યો એ જ તેમની ઉત્તમતા છે.

તેમનું જીવન કેટલેક અંશે સાધુનું જ જીવન હતું. સંસારમાં રચ્યાપચ્યા મસ્ત રહ્યા છતાં તેમનું લક્ષ્ય સાહિત્ય દ્વારા આત્મવિલાસમાં જ હતું. તેમણે યુવાવસ્થામાં અંગ્રેજી પુસ્તકો ઘણાં વાંચ્યાં હતાં. તેમજ વાનપ્રસ્થાવસ્થાની શરૂઆતથી તેમણે વિદ્યાનો ભંડાર ફેંદવા માંડ્યો. અને રામાયણ અને મહાભારતનો પણ સારો અભ્યાસ કર્યો.

શ્રી ગોવર્ધનરામનું શરીર તેમના પોતાના જ શબ્દોમાં કહીએ તો માત્ર દવાના પોષણથી જ ટકી રહ્યું હતું. તે નિવૃત્તિમાં આવ્યા છતાં આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિના અભ્યાસમાં એના ઉપર વિશેષ ઘસારો પડતો તેથી થતો ઉપદ્રવ તેમના પ્રયત્નમાં વિઘ્નરૂપ બનતો. આ દુઃખમાં વિઘાતાએ તેમની પુત્રી લીલાવતીના શોકનો વધારો કર્યો.

આ પ્રમાણે વિવિધ વિષયોનો અભ્યાસ કરતાં છતાં જ્યારે કોઈ તેમને મળવા આવતું ત્યારે જાણે નવરા જ હોય તે પ્રમાણે આનંદમાં જણાતા. તેમની સાદાઈ પણ ભુલાવામાં જ નાખી દે તેવી હતી.

પોતાની પુત્રી માટેનો તેમનો ખેદ પોતાના સંતાનનાં મૃત્યુ માટેનો ન હતો, પણ તેમના હૃદયની રસવાળી સરસ્વતીની જીવંત મૂર્તિનો અકાળે લોપ થઈ જવાથી તે ખેદ જન્મ પામ્યો હતો.

શ્રી ગોવર્ધનરામ પોતાના કુટુંબના સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી હતા. પોતાના અંતકાળ સુધી તે પોતાના પુત્રને કહેતા, “રમણીય, તારા વડવાઓએ નોકરી કરી નથી, તારા મોટા કાકાને પણ નોકરી અને સેવા સામે અત્યંત

ધિક્કાર હતો, ને તારા નાના કાકાએ પણ વ્યાપાર કરી મર્દાનીનું કાર્ય કર્યું છે; તો તું પણ નોકરી નહિ કરે એવી મારી અંતઃકરણની ઇચ્છા છે.” તે હંમેશાં કહેતા કે મર્દાની ને બાહોશપણું મેળવવું હોય તો વ્યાપાર કરો અને દુઃખનો અનુભવ મેળવો.

સાક્ષરનગરી નડિયાદને આંગણે જન્મી, ગુજરાતમાં સાહિત્ય-સૌરભભરી ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ જેવો શકવર્તી મહાગ્રંથ અર્પી એકલા ગુજરાતમાં નહિ પણ વિશ્વસાહિત્યમાં અમૂલ્ય ફાળો આપી ૧૯૦૭માં એમનો નશ્વરદેહ અનંતયાત્રાએ ચાલ્યો ગયો.

આજે શતાબ્દી-મહોત્સવ ઊજવી એ સાહિત્યપિતાને બિરદાવી ગુજરાત ઋણમુક્ત બને છે. એ સમયે હું પણ મારી આ નમ્ર અંજલિ એ પિતામહને ચરણે ધરું છું.

અમારા કુટુંબના છેલ્લા પુરુષ-અવશેષ મારા પૂ. પિતા રમણીયરામ શતાબ્દી જેવા ભાગ્યશાળી ન બન્યા. કૂર વિધિએ એમના મનના મનોરથ મનમાં જ રાખ્યા; છતાં એમનો આત્મા આ ભવ્ય પ્રસંગ જોઈ દિવ્યલોકમાં રાયતો હશે. એમને પણ આ પ્રસંગે મારી હાર્દિક અંજલિ અર્પી આ ટૂંકો લેખ પૂરો કરું છું.

તા. ૪-૧૦-૧૯૫૫

—મંદાકિની રમણીયરામ ત્રિપાઠી

